

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Benkő Loránd: Sznobság a nyelvhasználatban

Tolcsvai Nagy Gábor: Nyelvárulás és nyelvmentés: kánon vagy diskurzus

Grétsy László: A nyelv művelés halhatatlanjainak városa: Veszprém

Jenei Teréz: Indázó mondat- és szövegszerkezetek Babits Mihály novelláiban

Bagaméry Gáspárné: Mi is megpróbáltuk!

Papp Tünde: Az anyanyelvi tudás és az eredményes idegennyelv-tanulás összefüggésének néhány kérdéséről. II. rész.

Guttmann Miklós: A szókészlet táji rétegének változása a szlovéniai Szentlászlón

Fehértői Katalin: Gondolatok családneveink eredetéről

B. Fejes Katalin: A szintagmabokor harmadik fajtája

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953),
LŐRINCZE LAJOS (1953—1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
SZENDE ALADÁR, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1052 Budapest, Piarista köz 1.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Benkő Loránd</i> : Szynobság a nyelvhasználatban	377
<i>Tolcsvai Nagy Gábor</i> : Nyelvárulás és nyelvmentés: kánon vagy diskurzus	385
<i>Grétsy László</i> : A nyelvművelés halhatatlanjainak városa: Veszprém	398

Íróink nyelve

<i>Jenei Teréz</i> : Indázó mondat- és szövegszerkezetek Babits Mihály novelláiban	406
--	-----

Nyelv és iskola

<i>Bagaméry Gáspárné</i> : Mi is megpróbáltuk!	412
<i>Papp Tünde</i> : Az anyanyelvi tudás és az eredményes idegennyelv-tanulás összefüggésé- nek néhány kérdéséről. II. rész.	415

Nyelvjárásaink

<i>Guttman Miklós</i> : A szókészlet táji rétegének változása a szlovéniai Szentlászlón	422
---	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Fehértői Katalin</i> : Gondolatok családneveink eredetéről	430
<i>B. Fejes Katalin</i> : A szintagmabokor harmadik fajtája	437

F 8246 / 98

MAGYAR NYELVŐR

118. ÉVFOLYAM * 1994. OKTÓBER—DECEMBER * 4. SZÁM

Sznobság a nyelvhasználatban*

1. Nyelvhasználatunk mindennapjaiban megannyi olyan probléma előkerül, amelyről — több-kevesebb iskolai vonatkozása okából — eszmét cserélni e körben is szükséges és hasznos lehet. Válogatni közülük sokaságuk miatt talán könnyű is volna; illő megtalálásukat inkább csak az nehezíti, hogy érdemi kifejtésük lehetőségét az előadási forma idő és türelem szabta korlátai zárják szűkre. Hogy miért választottam közülük — az Anyanyelvi Napok megnyitójának immár szokássá vált hagyományának egyébként megfelelően — mégis olyat, melyet nyelven kívüli szélesebb összefüggései, valamint nyelvi szerteágazottsága miatt ily szűk keretben összefogni majdnem reménytelen, annak oka egyrészt az, hogy nyelvművelő szakirodalmunkban e téma egészéről eddig — számos részletvonatkozásának felvetése ellenére is — eléggé kevés szó esett, másrészt az, hogy időszerűségét jelenünk nyelvi képe sajnos többrendbelileg igazolja.

2. A nyelvi sznobság nem elsősorban a nyelv elvont szerkezetének, rendszerének körébe vágó téma; még ha magától értetődő is, hogy mint minden nyelvhasználati kérdés, a sznob jellegű nyelvhasználat is a nyelvi rendszernek történetileg kialakult és szinkrón működő közlési realizációjában érvényesül, ahhoz képest mutatja feltűnő jellegzetességeit, s ha mint a nyelvhasználati szinten végbemenő folyamatoknak általában, a nyelvi sznobizmusnak is megvannak magának a nyelvi rendszernek további alakulására vonatkozó kihatásai. Mint a nyelvhasználati kérdések általában, a mi témánk is elsősorban társadalmi kapcsolatú és meghatározottságú, sőt jelleménél fogva különösen erős vonatkozásban van a nyelv, illetőleg a nyelvhasználat háttérével, a társadalom életét, működését befolyásoló tényezőkkel, a társadalmi létet, a helyzet- és érdekviszonyokat, a tudati jelenségeket, a műveltséget, a társadalmi magatartást, szokásokat, modort, erkölcsöt, ízlést jellemző körülményekkel.

Nyilvánvaló, hogy a nyelvi sznobság kérdése adott társadalom saját nyelvének, anyanyelvének vonatkozásában érdekes elsősorban, a társadalom anyagi és szellemi jellemzői e „belső” viszonylatban határozzák meg a

* Az „Anyanyelvi nevelés — embernevelés” címmel rendezett XI. Anyanyelv-oktatási Napok elnöki megnyitója. Elhangzott Egerben, 1994. július 4-én.

nyelvi magatartásnak minket e témában érdeklő, sokszor nagyon nyíltan feltűnő, sokszor viszont csak stiláris finomságokban, rejtetten előbukkanó tüneteit. Így van ez még akkor is, ha a sznob színezetű nyelvhasználati tüneteket előhívó társadalmi tényezők rendszerint világméretekben mutatózó társadalmi jelenségekhez kapcsolódnak, és nemcsak az anyanyelvben, hanem más nyelvekben: más népek anyanyelvi használatában ugyancsak gyakorta feltűnnek, sőt idegen nyelv használatában is fölbukkanhatnak.

3. A nyelvhasználat társadalmi meghatározottságából következik, hogy a társadalmi magatartásban megjelenő sznobság és a nyelvi magatartásban feltűnő sznobság édestestvérek, azonos tartalmúak és gyökerei, az utóbbi az előbbinek csupán verbális kifejeződése. Éppen ezért nincs is szükség általános jellemzőik szétválasztására.

A *sznob* fogalmát és magát a szót is William Makepeace Thackeray angol írónak „Anglia sznobjai” (*The Snobs of England*, 1846—7), illetőleg „A sznobok könyve” (*The Book of Snobs*, 1848) című művei terjesztették el, melyek témája a társadalmi jelenségekre különösen fogékony író cambridge-i diákéveinek emlékeiből fakad. Az angol szó eredetileg a mesterlegények, főként suszterinasok csoportját jelölte, a cambridge-i diákokra Thackeray idejében már pejoratívan használták.

A sznobság fogalmához kezdettől fogva olyan képzetek kapcsolódnak, mint érdekérvényesítés, presztízsszerzés, többnek látszás keltése céljából valóságos vagy vélt magasabb társadalmi szintek elérésének, utánzásának vágya és gyakorlata, az előkelőség, sikeresség, tekintély, műveltség képviselőit elvtelenül, szolgálai, hódolóan követés, és mindezzel együttjáróan divatjelenségek túlzó, magakelető felkapása. A sznob legtöbbszörre hamis illúziókat kerget: azt hiszi, hogy utánzásával, fellengzésével valóságos hatást kelthet; de főként értő környezetben, ahová felemelkedni vágyik, igyekezete éppen a visszajára fordul, látszatkeltő mesterkedését árulja el. A sznob jelenségek egyébként nemcsak félműveltek sajátjai, hanem — ahogy azt már Thackeray megörökítette a cambridge-i diákok körében — értelmi-ségi szinten sem éppen ismeretlenek.

Mint minden társadalmi jelenség kifejlődésének és megerősödésének, a sznob magatartásnak is az emberi életkörülményekben és az azokat tükröző tudati szférában gyökerező, reális okai vannak. Ezeket mindenütt, nemcsak nálunk a modern élet, a rohanó, bonyolódó világ körülményei manapság még erősítik is. Az ipari, technikai forradalom, az üzleti, érvényesülési verseny, az információáradattal, ezernyi külső hatással járó kommunikációs robbanás, a világ kitágulásából következő „külső” kulturális és nyelvi befolyások növekedése, az előnyök gyors felismerése szerepének előtérbe kerülése, az egzisztencia-harc erősödése stb. olyan helyzeteket teremtenek, amelyekben a társadalom egyes csoportjai és egyedei számára egyre fontosabbá válik, hogyan, milyen eszközökkel tudják helyüket megállni, a versenyhelyzetekben magukat minél jobban „eladni”, minél többet felmutatni, minél többnek látszani.

Az egyének, közösségek tehát akár céltudatosan, akár ösztönös ráérzéssel kénytelenek keresni, alkalmazni olyan eszközöket, amelyekről azt

hiszik vagy sejtik, hogy megfelelők a figyelem felkeltésére, az előnyös látszatok megteremtése számára. A környező világ meg valóságos vagy vélt ideálokban ontja a sikermintákat, melyeket presztízsszerzés céljából lehet követni, utánozni. Ez persze óhatatlanul a saját értékek, tulajdonságok gyengülésével, bizonyos önfeladással is együttjárhat.

Nyilvánvaló, hogy mindezek a tudatos vagy tudat alatti törekvések a társadalmi érintkezésben nyelvi kifejezésre is jutnak, illetőleg mindezeknek megvannak a maguk verbális vetületei. A kommunikációs információáradatban a nyelvhasználati tekintélymintákat sem kell sokat keresgélni, tolnak azok mindenfelől: rádióból, televízióból, sajtóból, a szórakoztató iparból, a reklámból stb. A nyelvhasználat pedig különösen alkalmas terep arra, hogy e minták szinte automatikusan, észrevétlenül hatoljanak be az egyének és közösségek nyelvi megnyilvánulásaiba, pusztítva a saját, természetes nyelvi értékeket.

4. Ennek az előadásnak a keretei nem alkalmasak arra, hogy a nyelvi sznobság igen sokféle rendű és rangú megnyilvánulását tüzetesen taglalhassuk, és különösen nem nyújtanak teret arra, hogy a napjaink nyelvhasználatában e vonatkozásban felbukkanó példasereget felsorakoztassuk. Meg kell elégednünk néhány idevágó jellemző tünet megemlítésével.

A nyelvi utánpótlás egyik leggyakoribb esete a divatszavakkal, divatkifejezésekkel való minduntalan élés. „Ügyeletes” divatszó minden időben van jó néhány. Közülük jelenleg talán a *nem igazán*, *nem igazából* vezet; vagy két hete egyik rádiós sportközvetítőnk szövegében 21 *nem igazán*-t számoltam, pedig csak akkor kezdtem strigulázni, amikor már folyton megütötte a fületem: a 21 nem egészen fél óra termése volt.

Még ma sem teljesen lefutott divatkifejezés értelmiségi sznobjainknak *valahol az a véleményem*, *valahol arra gondoltam*-féle sületlensége, vagy a fontoskodó nyilatkozóknak néhány felvezető típusmondata: *az az igazság, hogy...*; *úgy ítélem meg, hogy...* stb. De már tolultak futótűzként utána az új divatfrázisok, az *ilyen egyszerű*, *ennyi* stb. hivazkodó szövegzárásoktól a *nem semmi*-ig meg a *nem jött össze*-ig.

Némelyik divatközhely szívósan tud tovább is élni: még a mozgalmi zsargon „legszebb” napjaiból maradtak ránk mára is ilyenek, hiszen megint csak főként köztéren nyilatkozóknál a jelenben sem éppen ritka az *előre kell lépni*, *nagyon oda kell figyelni* és sok társa.

Az efféle kitételek természetesen nem önmagukban, nem egzakt nyelvi mivoltukban minősülnek a sznobság megnyilvánulásainak, sőt közülük némelyik kezdetben, elkoptatott klisékorszaka előtt még talán szellemesen is hathatott, még a közlés színességét is pozitív stíluseszközként szolgálhatta. Unos-untalan szajkózásuk az, ami a nyelvi kérkedés, fellengzősség, akarnokság tipikus tartozékaivá avatja őket. Úgy látszik, sokakban — részben tudat alatt — olyan képzetek, nyelvi reflexek alakulnak ki, hogy a különféle divatszólásoknak a közlésükbe való belekeverése valami modernséget, eredetiséget kölcsönözhet vagy legalábbis kiemelő, erősítő hatású lehet; pedig az efféle valójában csak a sablont terjeszti, a megnyilatkozás egyéni ízét pusztítja.

A *nem igazán* egyébként beletartozik az elkenő, szépítő kifejezések sorába is, melyek finomkodó közlési sikként szintén gyakran jelentkeznek. Hányszor halljuk, hogy azt mondják: *lényegében kész, gyakorlatilag megfelel, alapvetően jó* stb., ami valójában fedőneve annak, hogy valami elintézetlen, rossz.

A nyelvi finomkodás nem új jelenség, állásait azonban folytonosan erősíti. Különösen a közgondolkodásban alacsonyabbnak tartott társadalmi szinteken, ilyen foglalkozások körében korábban természetes, megszokott terminusok mintegy tabuszavakká válnak, helyüket szebbnek, ízlésebbnek vélt szavak foglalják el. Nemrégiben mesélte egyik ismerősöm, hogyan járt egy hentesüzletben, amikor *disznóhús*-t kért. Nemcsak meglehetősen szigorú kioktatást kapott, hogy vegye tudomásul: ott csak *sértéshús*-t árulnak, de még magasröptű szemináriumi előadást is végig kellett hallgatnia arról, hogy a sertés a legjámborabb, legtisztább állat, *disznó*-k legföljebb az emberek között vannak. Így lett a piacon is, vendéglőben is a *krumpli* kizárólagosan *burgonya*-vá, a *petrezselyem* *fehérrépa*-vá, a *spenót* *paraj*-já, meg persze a *kofa* is *piaci elárusító*-vá, a *pincér* is *éttermi felszolgáló*-vá. S ki ne látott volna már nemcsak előkelő éttermek, hanem akár lebujszerű vendéglők, üzemi menzák étlapjain is melioratív szavak bőségével kicifrázott ételneveket, melyek között a *nudli* helyébe lépő *burgonyás hengerke* vagy a *paprikás krumpli*-t álcázó *serpenyős rostélyos* már csak gyenge inasai a soha nem látott, hallott csodákat ígérő elnevezéseknek. Csak aztán, amikor kihozzák és megkóstoljuk e „gyönyörű” nevű étkeket...

A nagyképűség jellegzetes megnyilvánulása, amikor a közlő a hallgatótól folytonos rákérdező kifejezésekkel tudakolja, fölfogta-e szavait, amelyek szerinte nyilván oly veretes, magasröptű gondolatok hordozói, melyekkel nem föltétlenül bír el a közönséges halandó. Ilyen közlésekben minden második-harmadik mondat után el szokott hangzani az *érted?*, *érted ugye?*, *tudsz követni?* és más ilyesmi.

Tulajdonképpen a nálunk annyira elharapózott durva, mocskos, trágár beszédben is rejlenek sznob törekvések. Sokan a férfiaság, erősség, bátorság, szókimondás jelképeként, a határozott egyéniség kifejező eszközének tekintik a nemiséghez, erőszakhoz, gyalázkodáshoz kapcsolódó jelentéstartalmú szavakat, frazémákat, mondatzáró felhívásokat. A fiatalok társalgásában nem kis részben a felnőttek utánzása, a felnőttnek látszás vágya, a feltűnéskeltés igénye hívja elő az ilyen jellegű nyelvhasználati tüneteket.

Persze nemegyszer jó szándékú törekvések is fordulhatnak visszájukra, válhatnak erőltetetté, modorossá, hivalkodóvá. Még akár nyelvhelyeskedő buzgalom is felszínre hozhat ilyeneket. Ott van például az úgynevezett betűejtés szokása, a *látja, adta, község, kisebb, egyetlen*-féle beszédmód, melyben az írásformák szolgai tisztelete az olvasottság, műveltség, nyelvi finomság látszatának hamis képzetével társul. Nyelvművelők tanácsainak félreértelmezéséből is gyakran fakadnak túlbuzgó, túllihegő beszédaktusok: ilyenek — mondjuk — az igenívi állítmányok használatának körében az *Ez a kérdés nem megoldott. A munka még nem befejezett* típusú szerkesztések.

De a nyelvi tudálékosságnak, nagyképűségnek, hivalkodásnak még seregnyi, a közlésbe minduntalan beleszótt megnyilvánulása van a mai beszéddivatban, a *hogy úgy mondjam*-tól, *hogy is mondjam*-tól a nézzé-ig a legszélesebb skálában.

És itt van az üzleti élet ezernyi nyelvi hivalkodása. Közszerzőssá vált például a cégelnevezések minél cifrább, cirkalmasabb, nagyzóbb megformálása, lehetőleg azzal a szándékkal is, hogy minden tevékenységet halmozva kifejezzenek, amely működési körükbe tartozik. Mennyi efféle vállalatnév van: *Septox Kórházi és Egészségügyi Hulladékokat Gyűjtő, Szállító és Ártalmatlanító Kft.* (persze csupa nagybetűvel), vagy *Forma-Art Reklám-Propaganda és Csomagolótechnika Kiszövetkező Műanyag és Fröccsrészlege*. Bizonyos mértékben a másik véglet, hogy a cég oda nem illő, talán csak a szójelentések tudatlanságából származó fellengző, hangzatosnak vélt nevet kap. Az egyik fővárosi szépsészeti vállalatot így hívják: *Anaconda Kosmetikai Kft.* Hogy hogyan illik a nő szépséghez a förtelmes vízi óriáskígyó neve, azt valószínűleg hiába kérdeznénk a magát nyilván találékonynak, szellemesnek tartó névadótól.

A sznobok nyelvhasználatának egyik legtipikusabb példacsoportja a növekvő mértékű címkórsághoz, a tisztségnevek feltupírozó, rálicitáló alakításához kapcsolódik. Ma már gyakran viszonylag jelentéktelen szervezetek, különféle oktatási intézmények, diákkollégiumok, könyvtárak, ipari, kereskedelmi részegységek élén is *főigazgatók*, *vezérigazgatók* foglalják el a korábbi *igazgatók* helyét, másutt a *titkárok* is sorra-rendre *főtitkárok*-ká minősülnek át, s a közelmúltnak jórészt csak látszatot jelentő felsőoktatás-fejlesztésében sem kis indukáló része volt annak, hogy egyes főiskolai vezetők a még előkelőbbnek vélt *rektori* címre ácsingóztak. És mennyi efféle rendű és rangú intézményünk, szervezetünk, rendezvényünk címében jelenik meg egyre növekvő számban például az *Akadémia*, *Kamara*, *Parlament* stb. névelem, nyelvi alátámasztást szándékozván adni a magas szellemi színvonal, a kiemelkedő fontosság illúziójának s jelezvén egyúttal társadalmi életünk nagyzó tendenciáit.

5. Az idegen nyelvek tudásának az anyanyelvi használatban való fitogtatása egyik legjellemzőbb kifejeződése a nyelvi sznobizmusnak. Idegen nyelv tudásával vagy legalábbis abból bizonyos elemek ismeretével, külföldi minták utánzásával látványosan lehet nyelvileg feltűnni, tájékozottság, műveltség, világlátottság, előkelőség látszatát keltve hivalkodni.

Az idegen nyelv tudása persze lehet igen nagy társadalmi érték, mégpedig nemcsak abban, hogy a nemzetközi érintkezést, tapasztalatot és műveltségszerzést, üzleti kapcsolatokat, turizmust szolgálja, hanem az idegen nyelvek egyes elemeinek, szavainak, kifejezéseinek átemelése értékeket teremthet az anyanyelv számára is, hiszen tudományos, technikai terminus technicusokkal bővítheti, árnyalhatja a szaknyelveket, sőt stílári színézetek kifejezésére, a szinonimitás bővítésére is lehetőségeket nyújthat. Minden nyelv meghonosodott idegen szavai tanúságot tehetnek erről az értékteremtésről, nem is szólva az anyanyelvbe már telje-

sen beivódott jövevényszavaknak — egykor idegen szavaknak —, valamint a tükörszavaknak, tükörkifejezéseknek a tömegéről.

Mindez azonban csak akkor áll fenn, ha az idegen nyelvi elemek átvétele hiánypótló jelleggel, mértékkel, az anyanyelv szókincsének, kifejezőképességének, tulajdonnév-anyagának károsodása nélkül történik. De sajnos, az idegen szavak használatában nemcsak ilyen, a nyelvfejlődés szempontjából pozitív, esetleg közömbös hatású folyamatok kapnak teret, hanem az idegen nyelvek tudása vagy legalábbis bizonyos frazeológiai elemeinek ismerete — mint műveltségjelző tény — negatív vonzerőt is kifejtethet a nyelvi tudást fitogtatni, azzal fennhéjázni akarók számára. Mai világunkban erre egyre erősebb mértékben az angol válik alkalmassá, világméreteken rohamosan növekvő szerepe, tekintélye következtében.

A világnyelveknek, különösen pedig a mindenk fölé emelkedő angolnak presztízse alól még a nagy nyelvek beszélői sem tudják magukat teljesen kivonni, hisz ma már még a nagy nyelvi öntudatú franciák is nehezen küzdenek az angol nyelvi befolyással. A kis nyelvek beszélői pedig még inkább védtelenek az angol hatással szemben, s legfőlegbb hagyományos anyanyelvi érzelmi vonzódással, nagy nemzeti műveltséggel rendelkező népek, mint például a finn, tudják a védekezés eszközeit sikerrel alkalmazni. A finn példa is mutatja, hogy a kis nyelvek helyzete között is vannak különbségek e tekintetben: az európai kis nyelvek legtöbbje indoeurópai eredetű, kifejezőképességének, szókincsének bizonyos alapelemei részben közősek, részben azonos struktúrákra épülnek, ezért az angollal meg a többi világnyelvvel átvételi, megértési készségük, mechanizmusuk is zökkenőmentesebb. A magyarban viszont — mint a finnhez hasonlóan nem indoeurópai nyelvben — sok morfológiai, fonológiai, helyesírási, sőt jelentésbeli adottság is nehezíti az idegen nyelvi elemek beilleszkedését.

Emiatt nálunk az idegen nyelvek előtt hódoló, sznob nyelvi magatartásnak az indoeurópai nyelvek egymástól való átvételein túlmutató többletveszélyei, kommunikációs zavarokat is előidéző hatásai vannak. Ennélfogva az idegen szavak és kifejezések alkalmazásának mértéktelen túlhajtása, az anyanyelv közismert, saját elemeinek általuk sorozatos kiszorítása a mi nyelvünkben a magakelletésnek, hivatkozásnak, okoskodásnak, idegenmáimolásnak is még nyilvánvalóbb eszközeül tűnik föl, szakszövegekben is, hát még a köznapibb nyelvi érintkezésben. És a közlő szándékaival ellentétben nem nyelvi műveltségről, hanem inkább műveletlenségről, az anyanyelvi értékek nem ismeréséről árulkodik. Az ilyen nyelvi magatartásban a közlés valódi értékeinek hiányosságai nemcsak abban nyilvánulhatnak meg, hogy az anyanyelvet természetes módon ismerő és használó hallgatók, olvasók számára érthetatlenné teszik a mondanivalót vagy legalábbis egyes kitételeit — ez egyébként akár a presztízsnövelés kifejezett szándéka, fogása is lehet —, hanem az is, hogy az idegen divatszók sűrű alkalmazása éppen az ellen hat, amelyet mértékkel, szükséggel akár szolgálhatna is. Ugyanis éppen a nyelvi változatosságot, szinonimitást öli meg. Aki számára — annyi szinonimikus lehetőség kiölésével — minden történés *sztori*, akinek fokozó

jelzője egyedül a *szuper*, aki igenlő válaszra csak az *oké*-t ismeri, az a magyar szókincset mértéktelenül szegényíti, stílusát elszürkíti, hamis ideálokat kerget, hisz közlésmódjával éppen nem kitűnni fog, hanem abban elsekélyesedni.

Hogy a manapság lépten-nyomon hallható tömérdek kiszorító szerepű *holding*-ről, *licence*-ről, *sponsor*-ról, *teenager*-ről, *image*-ről, *show*-ról, *team*-ről, *marketing*-ről és társaikról meg a hozzájuk kapcsolódó nyelvi divatjelenésekről ne is beszéljünk.

Bár az angolból vett szavak unos-untalan használata kétségkívül minden más felkapott, sablonná vált nyelvi elemet megelőz, nagyzóló idegen szavak szajkózására sok egyéb példa is van. Közéleti téren már szinte senki sem mond *egyértés*-t, csak szakszerűbbnek, magasabbrendűnek vélt, ügyet méltóbban kiemelőbbnek hitt *konszenzus*-t. S a politikai nyelvben is már jócskán elcsépeelt *paktum*, *finanszíroz* (újabban inkább *megfinanszíroz*, sőt *megfinanszíroz*) és társai is szétterjengenek már más stíluszinteken, a mindennapi közlésben is.

A nemzetközi üzleti élet különösen az utóbbi években erősen behálózta országunkat, s az idegen cégek betelepülése rengeteg új cégnevet hozott be hozzánk. Ez elkerülhetetlen folyamat, a külföldi vállalatok nem fognak a mi kedvünkért itt cégnevet magyarosítani, ezt kiterjedt üzleti érdekeik sem engednék. Sajnos azonban a jelenség nem marad meg a természetes körében, sőt még a külkereskedelmi kapcsolatban részt vevő magyar cégek körében sem: ma már oda jutottunk, hogy a legkisebb, belföldi viszonylatban is jelentéktelen kócerájok is hangzatos vagy annak vélt, legtöbbszörre angol cégnevet kapnak. Utcáink cégtáblái, telefonkönyveink telis-teli vannak ilyenekkel. A példák tömegét lehetne felsorakoztatni, hogy az angol szavak jelentéstartalma nem is mindig illik a cég tevékenységéhez, sőt a név nemegyszer nyelvtanilag sem megfelelő, s kiejtése körül is többféle baj adódik. Az idegenek legjobb esetben megmosolyogják ezt a szolgálai nagyképűséget, a remélt üzleti sikert azonban ez aligha hozza meg.

A nevek világa különben is széles terepe az idegenkövető nyelvi nagyzolásnak. Elegendő itt utalni szállodaneveinkre. Mivel ezek az idegenforgalomra is berendezkedtek, nevükben az idegen elemek még csak-csak elmennek, bár nem szükségszerűek. Az azonban már erősen fellengző nyelvi tünet, hogy vidéki kisvárosainkban is jócskán feltűnik az *Intercontinental*, *International*, *Európa* stb. Nem valószínű, hogy az efféle névadások következtében több vendég menne e helyekre, vagy ettől növekedne meg a magyar vendégfogadás hírneve.

A névhasználat más színterein magyar szövegkörnyezetben is jól ismeretese a használók idegen nyelvi, külföldismereti jártasságát mímelő *Komarino*, *Novi-Sad* vagy *Wien*, *Leipzig*-féle városnév-emlegetések. A személynevek körében a minél különlegesebb, sokszor kiejteni, leírni is problematikus utónevek (keresztnevek) divatja ül egyre nagyobb orgiát. Európába igyekezetünknek lehetnének talán jobb módjai is az efféléknél.

Már meghonosodott idegen eredetű magyar szavakkal, nevekkel is lehet azonban sznob játékot űzni. A nyelvi tudálékosság, modorosság sajátos példája egyes, hagyományosan *s*-ező, sőt már az egykori magyarországi latinban is *s*-sel ejtett latin eredetű nyelvi elemek *sz*-ező kiejtése: *szumma*, *sztátusz*, *demonstrál*, *sztatikus*, *Rókus* stb. Ide vág a jócskán hallható német gyökerű *Ejropa* ejtismód is. Különösen intézménynevekben harapózik el az idegen nyelvi szórend, nemcsak a céget hirdető feliratban, hanem a cég hivatalos nevében is. Magyar nyelvi elem előtt a *Hotel*, *Club* stb. még hivalkodóbb, bizarabb, mint idegen eredetű előtt. Ilyenkor a *Hotel Atlantis* típus kevésbé idegenmajmoló, mint a *Hotel Tárogató*, *Club Ifjúság*, *Butik Minden* meg a többiek. Makaróni nyelvi szörnyszülöttként válik napjaink divatkifejezésévé a *per pillanat* és a *per ma*.

De tiszta magyar nyelvi elemekkel is lehet idegen nyelvi szokásokat majmolni. Gondoljunk csak a férjezett nőknek már a második világháború után feltűnt, de magát ma is szilárdan tartó, sőt terjedő olyan megnevezéseire, amikor a nőket férjük családneve és saját keresztnévük együttesében emlegetik, szölongatják (pl. *Szöke Jánosné Kovács Anná-t Szöke Anná-nak*), nemcsak a hagyományos magyar névadással merő ellenkezésben, hanem az egyéni emberi jogok meg a női egyenjogúság hirdetésének legnagyobb dicsőségére.

6. A sznob jellegű nyelvhasználat természetesen nemcsak egyes — saját vagy idegen nyelvi eredetű — elemek: szavak, kifejezések mértéktelen, erőltetett, hivalkodó alkalmazásában jut kifejezésre, hanem az egyes személyek nyelvi magatartásának egészére, a beszédtevékenységben való általános részvételére is jellemző lehet, vagy legalábbis bizonyos beszédhelyzetekben jól kiérezhetően megnyilvánulhat. Hadd utaljak végül is itt csupán kétféle típusú nyelvi magatartásra.

Különösen közszíntéren beszédszerephez jutóknál: rádióban, televízióban nyilatkozóknál, gyűléseken felszólalóknál gyakran megfigyelhető jelenség, hogy erősen kivetkőznek természetes nyelvi magatartásukból, modoros hivalkodással, szakzsargonjukkal, bonyolult mondatszerkesztésükkel, a megszokottól eltérő hanghordozásukkal, hangsúlyozásukkal, hanglejtésükkel akarnak maguk számára — tudatosan vagy tudattalanul — valamiféle hatást elérni, gondolják nyelvi-társadalmi tekintélyüket emelni. Az ilyeneknél — akár ismerjük őket, akár nem — megnyilatkozásukról valósággal lerí, hogy ál nyelvi köntöst öltöttek magukra, amit mondanak és ahogy mondják, az nem lehet az ő szokott, egyéni stílusuk, nem egyezhetik a természetes beszédhelyzetekben produkált nyelvi magatartásukkal. Az így beszélő valóban feltűnik ugyan, de mivel?: csak ízetlen, színtelen, sablonos, modoros, utánzó nyelvhasználatával.

A másik példa már nem a saját, egyéni beszédprodukciókra vonatkozik elsősorban, de persze ott is jelentkezhethet, hanem inkább a mások beszédtevékenységével kapcsolatos magatartást érinti. Arról van szó, ami nálunk eléggé szélteben-hosszában, szinte minden társadalmi rétegben tapasztalható: hogy tudniillik a táji színezetű, nyelvjárási jellegű vagy ilyen elemekkel

is fűszerezett nyelvhasználatot lenézik, műveletlennek, „parasztosnak”, elmaradottnak, szégyelleni valónak tartják, s ennek elhagyását, az abból való kivetkőzést vélik a haladás, a műveltség, a modernség zálogának. E szempontból a kérdés bizonyos mértékig összefügg az előbb említettel is. Természetesen nem arról van itt szó, hogy a táji színezetű beszédtevékenység minden közlési szituációban elfogadható érték. Csupán arról, hogy a táji nyelvtípusok minden nyelvnek, így a magyarnak is történetileg kialakult, hagyományos tartozékai, s egyúttal minden nyelvben a közlési színességnek, a variációs skála bőségének, az egyéni ízek beszédbeli kiteljesedésének a segítői, biztosítékai is, a nyelvnek általános, esztétikai értelemben is megbecsülendő sajátjai. A nagyobb nyelvi műveltséggel, társadalmi értéknek tekintett nyelvi hagyományokkal rendelkező, illetőleg ezt el nem veszített nyelvi közösségekben, például a nyugat-európai nyelvekben ez a táji nyelvtípusok lenézését, szégyellését magában rejtő, alacsonyabb rendűnek, a műveletlenség hordozójának tekintő nyelvi magatartás szinte teljesen ismeretlen. De hát mi a magyar glóbuson élünk, nálunk sajnos ennek az ellenkezője a sikk.

7. Az utánzó, nagyzó, okoskodó, fennhéjázó, látszatkeltő nyelvi magatartás, illetőleg az ezt szolgáló nyelvi elemeknek a sűrű használata meglehetősen beivódott mai nyelvszokásainkba, társadalmunknak nemcsak sajátja, hanem ugyanakkor tükre is. Ellenük — nyelv művelőink minden tiszteletre méltó igyekezete mellett is — pusztán nyelvészeti eszközökkel, nyelvi felvilágosítással, nyelv művelő munkával küzdeni eléggé meddő vállalkozásnak tűnik, éppen mert a nyelvhasználat mögöttes területeiben gyökereznek, társadalmi tudat- és magatartásformákhoz kapcsolódnak. A nyelvész azért annyit tehet, sőt kell is tennie, hogy e nyelvi lecsapódásokat figyelje, regisztrálja, továbbá figyelmeztet nemcsak közvetlen nyelvi, közlésbeli visszásságokra, hanem szélesebb, mélyebb társadalmi háttérükre, problematikájukra is.

Ha felnőtt társadalmunk e tekintetben való nevelése nem is kecsegtet túlságosan sok reménnyel, a mindenre annyira fogékony és azért még formálható tanulóifjúság körében a rendszeres, következetes nyelvi felvilágosító munka talán több sikerre vezethet, s a jövő kedvezőbb alakításának zálogát is magában hordhatja. A nyelvi példák, a nyelvi visszásságok bemutatásán keresztül alkalmasint tágabb embernevelési célok is elérhetők. És ki tehet az iskolákban e téren többet, mint a magyartanár?

E néhány gondolattal, megköszönve a tisztelt hallgatóság figyelmét és türelmét, az Anyanyelvi oktatási napokat megnyitom.

Benkő Loránd

Nyelvárulás és nyelvmentés: kánon vagy diskurzus

A magyar nyelv művelésről szóló diskurzus rendje átalakult az elmúlt öt-tíz évben: élénkebbé vált, kérdések nyitottak meg (újra vagy újonnan). Mindez jól tesz a diszciplínának; az a tudomány (még ha nagyobbbrészt

alkalmazott is), mely három-négy évtizedes igazságok önkéntelenül is dogmatizált és kiürült igazságaival érvel a folyamatos értelmezés helyett, már nem tudomány, hanem kánongyűjtemény. S nem épp itt van-e a konfliktusok egyik fő forrása a magyar nyelv művelést illetően? Vajon a vitázó felek némelyike nem úgy gondolja-e, hogy a korábban rögzített tételek (és nyelvhelyességi ítéletek) rögzített volta érvényes a mai (a korábitól nyilvánvalóan különböző) értékrendben is? E tekintetben nem éppen eligazító Deme Lászlónak az Irodalmi Szemlében megírt, Péchy Blankára hivatkozó tanácsa: „Keressünk feladatokat, és próbáljuk megoldani őket” (Deme 1994: 84). Nos, ha már keresni kell, akkor az bizony alig különbözik attól, amivel Deme éppen másokat illet: „Találjunk ki problémákat” (Deme 1994: 81).

Mindez azokkal a tanulmányokkal, előadásokkal, újságbeszélgetésekkel kapcsolatban vetődhet fel, amelyek Lanstyák István és jómagam néhány írását illetik többé-kevésbé kemény bírálattal (l. a Magyar Nyelvőr 1993/4. számát, különösen Grétsy 1993, Jakab 1993, Deme 1993 és a vitát 496–9, Jakab 1994, Deme 1994, ill. Tolcsvai Nagy 1991, Lanstyák 1993a, 1993b stb.). Mostani írásom ezért vitacikk, válasz (különösen Jakab István 1994-re), nem tér ki minden részletre. A szakmai diskurzusrendben a nézetek vagy azonnal és nyíltan konfrontálódnak (egy íráson belül), vagy ki-kisaját nézeteit fejti ki, másokkal áttételesen, a befogadásban vitázva. Az előbbi változat explicálja az ellentéteket, ám korlátozza a kifejtést, a másik változat ellenben éppen fordítva működik. Jakab István írása most az előbbire készítet (hiszen ezúttal a diskurzus lehetőségéről van szó), később majd a másik, rendszerező változatra is sort kerítek. Eppen emiatt, a válasz egysége érdekében és terjedelmi okokból nem részletezem azt, hogy az alább kifejtendő antropológiai nyelv szemlélet alapján mit és hogyan kellene tennie a magyar nyelv művelésnek, azon belül a magyarországi és a határon túli nyelv művelésnek a nyolcvanas évek fordulóján bekövetkezett — bár nem váratlan — változások nyomán. Erre a jelen írás mintegy folytatásaként kerítek sort a Magyar Nyelvőr hasábjain a közeljövőben.

Mielőtt mondandóm lényegére térnék, meg kell említenem egy-két dolgot előzetesen. Ellentétben Jakab Istvánnal, bennem nem kelteneek meglepődést ezek az írások. Ismerjük már egymás nézeteit. S mindjárt itt szögezzük le: a magyar nyelv művelés értékrendjét, elméleti kereteit, módszertanát, gyakorlatát illető viták a látszat ellenére sem tekinthetők nemzedéki jellegűeknek. Hiszen vannak idősebb nyelvészek is, akik inkább az újabb, antropológiai alapozású szemléletmóddal értenek egyet, míg találkozhattunk fiatalabbakkal is, akik ezzel szemben a hagyományosabb, Saussure-féle megalapozás hívei.

Még fontosabbnak tartom azt kijelenteni, hogy mind eddigi írásaimmal, mind pedig magában a diskurzusban való részvétellemmel nem küzdeni akarok más nézetek ellen, nem leküzdeni akarok kizáró szándékkal más eszmeköröket — ahogy ezt Jakab István teszi (1994: 57) — nem ellenségkép keresek, hanem eszmét próbálok cserélni bizonyos kérdésekben. Szá-

momra (s talán nem vagyok egyedül) nem egyetlen nézet üdvözítő, ezért azon csodálkozom, hogy mások az általam is fölvetett kérdéskört eleve bűnös gondolatrendszernek kiáltják ki. E gesztus különösen veszélyes, hiszen mindezt a nemzet nevében teszik vitapartnereim (vitapartnereink), így az antropológiai felfogást hirdető a kevésbé tájékozott olvasó és hallgató előtt holmi nemzetellenes mitugrászokként tűnnek föl. S vajon van-e felhatalmazása bárkinek is efféle ítéletekre? Vajon a nemzethez tartozást meg lehet-e határozni egyetlen ideológia mentén? Nem lehetne-e végre megsza- badulni a tudományos áruhába öltöztetett váteszs szerepektől, melyek kizá- rólagosságukkal sokszor éppen rombolnak?

Azt is rögzíteni kívánom, hogy az érzelmeknek és a mellékes dolgoknak e vitában remélhetőleg visszaszorul a szerepe. Érvényesíteném e gondolatot a nemzetről szóló beszédrészekre éppúgy, mint a vitapartnerek megemlé- sekor. Magam tehát nem foglalkozom Jakab István vagy Deme László Irodalmi Szemle-beli írásainak sajtóhibáival, esetleges nem sztenderd for- máival (mert azokban is van, nem csak Lanstyák Istvánéban), s legfő- képpen nem ezzel kívánok értéktételeket sugallni a szerzőkkel kapcsolatban.

Most pedig a lényegről.

Több átfogó jellegű kérdés merült föl az elmúlt évek vitáiban. Ezekből vegyünk sorra néhányat. Az első kérdést Jakab István voltaképpen nem is említi meg, pedig valószínűleg a legfontosabbak közé tartozik. A magyar nyelv ügye a határon túl ma alapvetően nyelvpolitikai kérdés. Azaz kívül esik a nyelvművelés területén. A nyelvi tervezésén nem, ám a nyelvi tervezé- si döntések (pl. a nyelv, itt a magyar nyelv jogi státusa ügyében), a többségi, nem magyar anyanyelvű hatalom kezében vannak a határon túl. A tisztán politikai jellegű döntések következményeit nem lehet tisztán nyelvművelő módszerekkel elhárítani. Jól látja ezt Péntek János, amikor mindezt mind- járt írása elején rögzíti. Az a tény, hogy „A nyelvek mai erdélyi és romániai státuslistáján anyanyelvünk kívül áll a hivatalosság körén és többnyire a törvényesség határán, hivatalos kormányzati felsorolásokban az utolsó he- lyek egyikén, ha egyáltalán megemléttetik” (Péntek 1994: 134), politikai döntések eredménye. Ezt hangsúlyozta korábban több különböző írásában Lanstyák István is. Csak ez után az elhatárolás után léphetünk a nyelvhe- lyességgel kapcsolatos vita szűkebb területére.

A második kérdés a tudománytörténeti múlttal kapcsolatos. Szellemi tevékenységünk aligha működhet másképp, mint a múlt folyamatos értel- mezésével. Ebben az értelmezésben az értelmező egyén történeti meghatáro- zottsága a döntő, amely kijelöli azt a horizontot, amelyben a múlt befogad- hatóvá válik. Ezért a múlt értelmezése természetesen folyamatos elkülönbö- zést mutat, egyénenként, csoportonként, nemzedékenként stb. Mindennek következtében nemigen akad abban semmi csodálatos, hogy egy későbbi nemzedék másként értelmezi az ötvenes, hatvanas és hetvenes évek magyar nyelvművelését, mint azok, akik tevékenyen részt vettek benne. Jakab István ugyanazt rója föl Lanstyák Istvánnak, mint több bírálóm korábban nekem is: „A szerző elemzi az egyetemes magyar és az itteni nyelvművelést,

természetesen csak a rendelkezésre álló adatok, írások alapján. A személyes tapasztalat hiányában” (Jakab 1994: 54). Az idézetben külön mondatba tagolt második rész enyhén ünnepélyes stílusa érzékelteti az olvasóval, hogy hitele pedig csak a személyes tapasztalatnak van. S persze Lanstyák nem volt ott. Miért beszélünk olyan dolgokról, amelyekben nem vettünk részt. A gondolat abszurditásához nemigen férhet kétség: Tolnai sem volt jelen a nyelvújításnál, Pais sem az irodalmi nyelv kialakulásakor. Amikor Péntek János az erdélyi nyelvű művelő hagyományt elemzi s arra hivatkozik (Péntek 1994), akkor nem a történekről beszél, hanem annak reprezentációjáról.

Szembe kell tehát néznie azzal a hermeneutikai ténnyel, hogy az írásokat a befogadók különbözőképpen értelmezik. A benne levés hozzáférhetővé teszi a történet apró mozzanatait is, de a személyes érintettség érzelemmel telíti azt, míg a kívül levés lehetőséget ad a distanciálásra (az „objektivitásra”), ám egyben eltakar apró részleteket. „Nem úgy volt”, hallhatjuk, az írás viszont ezt és ezt jelenti nekünk.

Gadamer így ír erről a kérdésről: „a szellemtudományokban, eljárásuk minden módszeressége ellenére, érezhető a hagyomány hatása, s ez voltaképpen lényegüket és sajátosságukat alkotja. Magától értetődik, hogy nem létezhet olyan véges történeti emberi erőfeszítés, amely teljesen el tudná tüntetni végességének nyomait” (Gadamer 1984: 202). Illetve: „a szellemtudományokban nem beszélhetünk olyan értelemben a kutatás azonos tárgyáról, mint a természettudományokban, ahol a kutatás egyre mélyebbre hatol a természetbe. Ellenkezőleg: a szellemtudományokban a kutatási érdeklődést, mely a hagyomány felé fordul, sajátosan motiválják a mindenkori jelen és annak érdekei. A kutatás témája és tárgya egyáltalán csak a kérdésfeltevés motivációja révén konstituálódik. Ezért a történeti kutatást az a történeti mozgás hordozza, melyben maga az élet áll, s nem ragadható meg teleologikusan a tárgy felől, melyre a kutatás irányul. Nyilvánvaló, hogy ilyen tárgy magában véve egyáltalán nem is létezik. Épp ez különbözteti meg a szellemtudományokat a természettudományoktól. A természettudományok tárgya meghatározható ideális tisztaságában: az, amit a tökéletes, befejezett természetismeretben megismer-nénk; viszont értelmetlen lenne tökéletes, befejezett történelemismeretről beszélni, s ezért végeredményben a kutatás magában vett tárgyáról való beszédnek sincs értelme” (Gadamer 1984: 203). Hasonlóképpen nyilatkozik többek között a szociálpszichológus Polányi Mihály, midőn a pozitivistá tudományértelmezés ellen érvelve a következőket írja: „Vannak azután jelként működő élettelen tárgyak. Vegyük például a papíron az *a* betűt formáló nyomokat. Ha ezeket együttesen jelnek vesszük, akkor nem megfigyelni, hanem olvasni kell őket. Egy jelnek mint jelnek jelentőségét megsemmisíti tárgyként való megfigyelése” (Polányi 1974/1992: 148). S a nyelvű művelés csak akkor lehet eredményes, ha nem szünteti meg az anyanyelvi beszélő számára a „jelnek mint jelnek a jelentőségét”.

A nyelv mindannyiunk tudása szerint történeti jelenség, ezért — számomra — a fenti Gadamer-idézetnek a szellemtudományokra vonatkozó gondolata érvényes rá. A kutatásban érvényesülő hagyomány és történeti meghatározottság különbözősége jelöli ki vitánk fő ellentétét. Jakab István, Deme László és sokan mások a Saussure-féle nyelvfelfogást hirdetik, azt a strukturalista alapvetést, amelynek gyökerei a felvilágosodás és a racionalizmus eszmerendszerében mutathatók ki, majd a pozitivizmusban tételeződnek újból, máig ható érvénnyel. E szemlélet a nyelvet a kommunikáció eszközeként tekinti s természettudományos módszertannal objektiválva rögzíteni kívánja, azaz elidegeníti a beszélőtől és a beszélő közösségtől is. E ponton nagyon is közös a nézetrendszere e „hagyományos”, saussure-iánus nyelvfelfogásnak a generatív grammatikával: a kutatás tárgyát teleologikusan a tárgy felől kívánja megragadni. Ezt azért véli lehetségesnek, mert Saussure-nál a nyelvi jel a beszélőtől függetlenül, önmagával mindig azonos létmódban létezőként létezik, ahogy a nyelvi jeleket összekapcsoló nyelvtani szabályok is. A beszélőt mindkét irányzat a nyelvbe való belevetettséggel kiszolgáltatott helyzetében mutatja be. S mindkettő a beszélő mentális folyamataira apellál.

Látható tehát, hogy ama saussure-iánus irányzat is elméleti keretben dolgozik, legfőljebb nem akar tudomást venni róla — ezért nyilatkozhatnak képviselői oly hevesen mindenféle szobatudósok által kiagyalt elméletekről. Jakab István, Deme László hiába tiltakozik az elmélet ellen, mindketten rejtett elméleti keretben nyilatkoznak, legfőljebb nem tudnak (vagy nem akarnak tudni és/vagy nyilatkozni) róla.

A röviden antropológiainak nevezhető irányzat(ok) képviselői a nyelvet nem objektív tárgyként kívánják teleologikusan szemlélni, hanem a beszélő és a használat, a megértés felől akarják tanulmányozni. Nem állítják azt, hogy feltétlenül le tudják írni azt az univerzális (vagy egy nyelven belül univerzális) mentális folyamatot (ha van ilyen), amely például az *asztal* vagy az *agglegény* szó értelmezésekor lezajlik bármely anyanyelvi beszélőben, mert úgy vélik, hogy az anyanyelvi beszélő történeti meghatározottsága eltérő értelmezéseket ad(hat). Mindez persze pragmatikai keretben, fölülről lefelé építkezve, a megértés alapegységeként a megnyilatkozást, a szöveget tekintve érvényes. Az anyanyelvi beszélő a maga egyéni nyelvi és kommunikációs kompetenciájával a beszélő közösség nyelvi hagyománytörténetébe, hagyománymondásába lép be a szocializáció során, s természetesen alakít rajta. E nézetrendszer szerint a nyelv nem rögzített szabályok és elemek gyűjteménye, hanem az önmagát szüntelenül létrehozó történet (Humboldt 1836/1988), funkcionálás (Halliday 1968, Hymes 1972/1977), dialogicitás (Bahtyin 1981, Gadamer 1984, Doe 1988 stb.).

S nyilvánvalóan itt ragadható meg alapvetően a durván két paradigmára osztott nézetrendszer közötti különbség a nyelv művelést illetően. A strukturalista felfogás azt mondja, hogy — ha a nyelv objektív tényként leírható elemekből és szabályokból áll — kijelölhető és rögzíthető (kodifikálható) az a nyelvváltozat, amely a nyelvközösség (az egy nyelvet beszélők

teljes közössége) számára univerzálisan érvényes. E cselekedetét a felvilágosodás racionalizmusa és a pozitívizmus természettudományos módszertana jegyében végzi el (végezte el a magyar nyelvet illetően a 18–19. század fordulóján a modernizáció jegyében szükségszerűen) a leíró grammatikában, az értelmező szótárban és a helyesírási szabályzatban. E kodifikációk azonban — a dolog természeténél fogva — kilépnek az időből, a sztenderd változatot időtlenné teszik, miközben a praxis természetesen történik, tehát a „nyelv” változik. A gyakorlat így mindig ellentmond az egyszerűsített népnevelői vagy nemzetegyesítési célelvűségnek, amely általában fölülről jön (valamely tudományos és politikai diskurzusból vagy később az akadémiákból is), ezért a felvilágosodás tekintélyrombolása helyett nagyon is tekintélyelvi alapon jelöl ki egyetlen nyelvváltozatot privilegizáltként, és stigmatizálja a többit eltérő mértékben. Mert míg a beszélő közösséget összetartja a közös normákhoz való igazodás, a teljes nyelvközösséget vajon milyen mértékben artikulálja egy rögzített nyelvtan és szótár?

S az elméleti tisztázatlanságból eredő zavar meg is mutatkozik. Jakab István több írásában is zavarosnak, tisztázatlannak mondja a köznyelv fogalmát, a vitához frissen hozzászóló Péntek János pedig szintén a leíró szemlélet preskriptív és a történeti szemlélet fellazító végpontjai között jelöli ki önkéntelenül a dilemma határait: „véleményünk szerint egyetlen magyar nemzeti nyelv (sztenderd, irodalmi és köznyelv) van, és ennek — mint minden nyelvnek — valóban vannak regionális változatai és kontaktusváltozatai mind az anyaországban, mind a határon kívül” (Péntek 1994: 138). Vagyis az oly elterjedt véleményt sugallja e mondat, mely szerint a nyelvjárásokat, a regionális nyelvváltozatokat mind presztízisében, jelen idejű értékrendjében, mind történetileg a sztenderdből vezetjük le, ami a második mozzanat esetében képtelenség. Jól példázza e vélekedés terjedését a magyar szakos bölcsészhallgatók írásbeli felvételi tesztjében 1994-ben fölített kérdésre („Határozza meg a nyelvjárást”) adott válaszok egy típusának nagy száma: eszerint a nyelvjárás „A magyar irodalmi nyelv regionális változata”, „Adott területen az elfogadott köznyelvtől való kisebb-nagyobb eltérés szavakban, szerkezetekben, kiejtésben” stb.

A másik oldalon ellenben bizonynyal helyeselhető módon a következőt mondja Péntek: „A közös nemzeti nyelv (értsd sztenderd) és a nemzet közössége nem elérhetetlen ideálok, még ha ennek pillanatnyilag az is a feltétele, hogy lazítsunk a normák feszességén, különösen pedig a beszélt nyelv normáit kezeljük rugalmasan, hogy senki számára ne legyen elérhetetlen és kirekesztő” (Péntek 1994: 140). E helyt csak kérdésként tehetjük föl, meddig egyeztethető össze a „közös jelleg” és a „lazítás”, jöllehet a „központi” jelzőtől való finom elhatárolódás igen ígéretes (Péntek 1994: 134).

Az antropológiai felfogás a nyelv dialogikus és plurális voltából indul ki, a nyelvi értékrendszer a hagyománytörténésben (a nyelvi praxisban) összetettnek és folytonosan változónak tartja. Ennek megfelelően a nyelvet nem eszköznek tekintti, hanem a lényeg részének, szubsztanciának, a megértés magától értetődő részének (ennek tragikus, dekonstrukciós vagy éppen

felelő, a hermeneutikai etikai mazzanatát felismerő magyarázatairól most nincs mód szólni). A modernizált társadalmakhoz tartozó nyelvközösségek praxisában felismeri a Prágai Nyelvész kör által az irodalmi nyelvre érvényesített polifunkcionalizmust és intellektualizációt (Havránek 1932/1964). Mindkét jellemzőt folyamatként, történésként értékeli, s a szintén prágai eredetű nyelvi tervezési cselekvéssorban már nem a kiválasztás és a kodifikáció aktusaihoz köti (azok a magyart illetően 150–200 éve megtörténtek), hanem a további lépésekhez, a kiterjesztéshez és a differenciációhoz (a szétkülönbözéshez) (Neustupny 1974). Mivel a differenciáció szintén a hagyománymondás része, a nyelvközösség domináns létmódja a 20. század végén, aligha jelenthetjük ki, hogy e folyamatok — melyek minden nyelv-művelő hatás mellett, sőt szándék ellenére zajlanak² — általában valamely nyelvközösségnek, esetünkben a magyarnak a végét, széthullását jelentik. Sokkal inkább a kisebb beszélő közösségek nyelvváltozatának önértékű érvényesülési lehetőségét egy nyitott(abb) teljes nyelvi rendszeren belül. Pontosabban a nyelvi praxisban megmutatkozó nyelvi pluralitás „objektívebb elismerését” eredményezik. A nyelvközösséghez való tartozást e keretben primer módon a nyelvi cselekvésekben való részvétel adja, az a tény, hogy a beszélő meg tud szólalni, és valamilyen szinten megértik a többiek, elfogadják társuknak. Az interakciós együttműködési elv résztvevőinek egymáshoz közelítő szándéka nyilatkozik itt meg. Az értékrend antropológiai felfogásban nem egy sztenderd — több megtűrt szubsztenderd dichotómiát mutat, hanem gazdag, színes változat- és változó-rendszert (Haarman 1986), melyből különböző változatok különböző okokból kiemelkednek a nyelvközösség értékrendjében, mások pedig stigmatizálódnak.

A strukturalista felfogás a részekben keresi a megoldást, s attól halad a nagyobb egységek felé. Az antropológiai felfogás az egészből indul ki, s abból kíván a részek felé közelíteni (remélhetően megteszi). Úgy, ahogy az anyanyelvi beszélő is teszi: aki megnyilatkozásokkal cselekszik, megnyilatkozásokat (szövegeket) állít elő vagy ért meg, egészként, s nem egy nyelvtannak megfelelően például a hangtántól induló elemzéssel.

Tehát: a strukturalista alapvetésű nyelv-művelés a leíró grammatika kategóriarendszeréből kívánja a mintát, a sztenderdet (a normát, azaz a legalábbis viszonylagosan időtlenné tett nyelvtani normát) adni, míg az antropológiai alapvetésű nyelvi tervezés vissza kívánja adni a nyelvnek lényegi, szubsztanciális és transzcendentális jellegét, történetiségét, ezért a nyelvi változatok közötti értékrendszerben a több létező értékesre összpontosít. Az anyanyelvi beszélő számára természetes módon a saját anyanyelv-változata a legértékesebb (Halliday 1968). Ehhez mér mindent, többnyire önkéntelenül.

Az antropológiai felfogás a nyelvet funkcionáló történésként fogja fel, s ennek megfelelően a nyelvi helyesség és nyelvi szépség kérdését a pragmatika (s nem a grammatika) oldaláról közelíti meg. Így többek között azt nézi, hogy egy (kisebb) beszélő közösség számára az adott, hagyományos nyelvváltozat mennyiben jelent önértéket, identitástudatának részét.

E történeti-funkcionális szempont érvényesítése után lehet mindezt egy privilegizált sztenderd változattal összevetni. Ekkor ugyanis kiderülhet, hogy a magyar nyelvközösségnek vannak olyan beszélő közösségei, amelyek számára — történetileg kialakult helyzetükben — a sztenderd művi, nagy tekintélyű, de valamilyen okból követhetetlen, ezért igenis zavarba ejtő nyelvváltozat.

Még egyszer megfogalmazva a tipizált szembenállást: A strukturalista nyelvművelés-felfogás a maga pozitivista gyökereinek megfelelően azt jelöli ki, hogy mi az egyetlen helyes nyelvváltozat, tárgyként, felülről adván azt. Az antropológiai szemlélet a funkcionálásban, a történésben a teljes vagy a kisebb beszélő közösség hagyománymondásában legvalószínűbben elvárható változattal számol, s ehhez képest kategorizálja az értékrendet, melyben kijelöl(het) értékesebb és kevésbé értékes változatokat. Tehát nem rombolja le föltétlenül a sztenderd tekintélyét, azt úgyis csak a gyakorlat teheti meg. A strukturalista nézetrendszer középponti kategóriája a teljes beszélő közösség, a nyelvközösség, mindent ahhoz mér, mindent annak rendel alá. Az antropológiai nézet ezzel szemben nem a szélsőséges individualizmust hirdeti — ahogy azt vádként megfogalmazzák —, hanem a nyelvközösség, a kisebb beszélő közösségek és az egyén dinamikus viszonyrendszerét. Természetesen van olyan vélemény is, mely szerint kizárólag az egyén az alapja a nyelvi helyességnek, az efféle vélekedések azonban nem az antropológiai nyelvtudomány dialogicitás-elvét ismerik el.

Érdekes módon jelzi e kettősséget Jakab István, midőn Lőrincze Lajos és Bárczi Géza vitáját említi, bár írásából úgy tűnik ki, mintha mindkettőjüknek igaza lenne. Pedig Lőrincze a maga „liberalizmusával” az antropológiai felfogáshoz közelített, míg Bárczi azzal a véleménnyel, hogy az emberközpontú nyelvművelést nem lehet értelmezni, a grammatika-központú nyelvművelés mellett foglalt állást.

Vajon bírálóim milyen nyelvváltozat milyen szemléletű terjesztését érvényesítenék a csángó magyarok körében, ahol valóban a nyelvvesztés a reális veszély? Az évszázadok óta archaikus, erősen külön fejlődő nyelvet az iskolában beszorítanák az akadémiai nyelvtanban és a Nyelvművelő kézikönyvben rögzített sztenderdbe? Mert okfejtésükből ez következik. S mi lenne ennek a következménye? Megbuktatnák-e azokat a csángó diákokat, akik a határozott névelőt egybeírják a főnévvel — mint ahogy leveleikben írnak? Hiszen ezt kellene tenniük. Ha pedig nem ezt teszik, akkor azonnal oda a szigorú elv a központi norma ügyében. A példa természetesen szélső, ám nagyon is valós. Ugyanis éppen hasonlóan nyers beavatkozás történik kisebb beszélő közösségek, hagyományos régiók nyelvi életébe valamilyen műveltségi felsőbbrendűség jegyében, amikor például a palócos ejtés stigmatizálásáról olvashatunk. Lanstyák István is hivatkozik Kálmán Béla ide vonatkozó megjegyzésére (Kálmán 1986), de tudjuk, nem ez az egyetlen forrás, amely a nyelvjárási kiejtés megőrzéséről szól (erről kellő számú történet kering például a szépkiejtési versenyekkel kapcsolatban).

S ez is mutatja a grammatikai felfogású nyelv művelés korlátait: szemben e korlátokkal antropológiai szempontból tekintve meg kell különböztetni a nyelvi, nyelvtani érvekkel történő privilegizálást és stigmatizációt a nem nyelvi privilegizálástól és stigmatizációtól, valamint különbséget kell tenni a kiejtésbeli, a nyelvtani, szókészleti, a szemantikai, pragmatikai szinten jelentkező nyelvhelyességi kérdések között.

Az a tény, hogy a magyar hangtan tudományos modellálásában a sztenderd magyar nyelv hangrendszerében nincsen diftongus, nem ad nyelvi érvet arra, hogy a nyelvi helyesség és szépség köréből száműzzük a diftongusokat. Nyelvi érvekkel védeni lehet a magyar nyelv hagyományos vonzatszerét például a szláv hatással szemben, de nehezebb ugyanezt megtenni a szókészleti különbségek esetében: az *alapiskola* és az *általános iskola* közötti megformáltságbeli különbség más magyarázatot kíván. (Évszázadok óta jól összetart a magyarság, pedig amit az egyik helyen *tengerinek* mondanak, azt néhány kilométerrel odébb *kukoricának*.)

Jakab István — megfelelve az előző évtizedek gyakorlatának — összemossa ezeket a szinteket, s ebből következik az, hogy érveléséhez a példát rendszeresen a (szlovákiai magyar) sajtónyelv grammatikai (pl. vonzathasználati) hibáiból és tükörszó-alkalmazásából adja. Tehát egy írásos, bizonyos mértékig intellektualizált, reflektált megszólalásmódból (Jakab 1994: 55). S a hibák makacs következetességgel történő visszatéréséből azt a következtetést vonja le, hogy az ottani magyar anyanyelvűek körében nem jelent meg a nyelvi képességeikben való kételkedés. Nos, ezzel a meredek logikával sokat nem érdemes vitatkozni, de azért megjegyzendő: 1. nem szól semmit Jakab István az ott élő, többségében nem újságíró magyar anyanyelvű nyelvi szociálpszichológiai helyzetéről, különös tekintettel a spontán beszéd értékrendjére (s vajon miért nem szól), 2. az újságíró (ritka kivételtől eltekintve) nem kételkedik. Bár Péntek János nem mélyed el e kérdésben, jelzi a nyelvi szintek vagy a Morris-féle három (grammatikai, szemantikai és pragmatikai) szint különbözőségét például a sztenderd kodifikáció s az erdélyi hagyomány viszonyának szemszögéből.

Am gondok vannak magával a sztenderddel is, annak konceptuális kifejtésével, a magyarországi nyelvi gyakorlathoz való viszonyával. A határon túli magyarság — helyzetéből eredően — nem tapasztalhatja olyan naprakészen azt a nyelvi pluralizmust, amely Magyarországon már a hetvenes évek végén jelentkezett, majd a nyolcvanas évek legvégén teljes valójában megmutatkozott. A posztmodern szétkülönbözési tendenciák nemcsak a szépirodalomban tapasztalhatók a hetvenes évek közepétől (mellesleg a határon túl is), hanem a társalgási nyelvben éppúgy, mint a politikai vagy a sajtó nyelvhasználatában. A hazai nyelv művelés mind ez ideig nemigen vett tudomást e folyamatokról, vagy ha igen, akkor zavart közhelyekkel vagy a köznyelv terminus értelmezhetetlenül tágra nyitásával hagyja függőben a kérdést (l. pl. Sebestyén 1981, ill. fentebb a Péntek János írásával kapcsolatban jelzett dilemmát). Ezt a folyamatot nyilvánvalóan nem lehet egyszerűen rávetíteni a kisebbségi magyarok nyelvi helyzetére, de tudomá-

sul kell venni a kiinduló alapnak számító sztenderd praxisbeli relativizálódását különböző hagyományok, regiszterek mentén.

S ahogy Jakab István és követői nyelvfelfogásából igenis következik, hogy a sztenderd központi és egyetlen normaként való felfogása éppúgy kirekeszti a „helyes” magyar megnyilatkozások köréből a sok évszázados hagyománnyal bíró nyelvjárási ejtésformákat, mint a néhány évtizedes, urbánus lazítási folyamatokat (vö. Szende 1990), éppúgy a szlovacizmusokat, mint általában az idegen szavakat vagy a szlengesedés szóképzleti eredményét, egy kalap alá vonva minden szociálpszichológiai helyzetet, addig az antropológiai felfogásból az következik, hogy a sok évszázados hagyománnyal bíró regionalitásokat értékként kell kezelni, a sztenderd mellé kell állítani, míg például a lazítással kapcsolatban rétegzett választ kell adni: a professzionális beszéd aligha tűri ezt meg, s más nyilvános kommunikációs terekben sem tartható föltétlenül pozitív értéknek, egyébként pedig a műveltségi és hagyomány szerinti megoszlásban adott válaszokra nemigen lehet befolyása (azaz: a mai magyar műveltebb és/vagy hagyományukban tudatosabb csoportok minden jel szerint jobban ellenállnak a lazítási folyamatoknak, mint a kevésbé reflektáltak).

Mindebből az következik számomra, s remélem, az olvasó számára szintén, hogy az antropológiai felfogás, ill. saját írásaim ellen felhozott vádak legalábbis alaptalanok. Jakab István azt írja, hogy „nyelvi önállóságra ítél [T. N. G.] bennünket egy regionális köznyelvvel”, ill. „A szerző arra az álláspontra helyezkedett, hogy a határon túli magyaroknak nem kellene a magyarországi normákhoz igazodniuk, vagyis a nyelvi önállóság gondolatát propagálja” (Jakab 1994: 53). Ezt a vádat már Grétsy László is megfogalmazta az 1992-ben tartott nyelvművelő konferencián (Grétsy 1993: 403). Grétsy a következő passzust idézi sokat vitatott Regio-beli írásomból: „Összefoglalásul: a határon túli magyarság régiónkénti nyelvi tudatát saját hagyományaik alapján és speciális körülményeik között kell megerősíteni. Ez nem jelenti a magyarországitól való elválasztást, csupán az egészséges önállóságot” (Tolcsvai Nagy 1991: 173). Bár a hermeneutikai dilemmát ismerni vélem, mégis arra kérem az olvasót, figyelmesen tanulmányozza akkori két mondatomat (esetleg az egész írást), s azután döntse el, kit, kiket akarok leválasztani a magyar nemzettestről.

Kénytelen vagyok újra idézni a finn Heikki Paunonen magyarul is olvasható elemzését a magyarhoz hasonló finn nyelv történetéről, melyben a jeles szociolingvista kimutatja, hogy a finn nyelv 19. századi történetében az áldozatokkal járó egységesítés volt az egyetlen járható út a finn nyelv és nemzet fennmaradásáért folytatott küzdelemben, míg e folyamat — a helyzet és a célok változtával — átalakult, s a finn nyelvi értékrendben az egyén és a csoport került előtérbe, újra nyelvi pluralizmust teremtve (Paunonen 1984). A magyarországi történések nagyon is természetes módon hasonlítanak a finn (és más, német stb.) példához (jóllehet eddig nemigen esett szó a hazai sztenderdizáció áldozatairól). Magyarországon nem fenyegeti veszély a magyar nyelvet. A határon túl vannak ilyen — főképp politikai

eredetű — veszélyek. Az anyaországban tehát nyelvi pluralizálódás zajlik a magasan intellektualizált körökben is, míg a határon túl a nyelvi egységesítésnek a jelek szerint legalább olyan erős táborra van, mint a szétkülönbözésnek, pontosabban az egyéni és csoportidentitás nyelvbeli kinyilvánítóinak. Ám a nyelvi egység határon túli hívei a közeljövőben valószínűleg egyre nehezebben fogják megtalálni a nyelvi egység etalonját Magyarországon. Ezt a folyamatot nem a nyelv művelők vezénylik, nem is az „árulók”, hanem a nyelvi praxisban részt vevő magyar anyanyelvűek, a teljes magyar beszélő közösség egyenjogú tagjai. Ezért a határon túli egység hívei talán épp az egység hirdetésével fognak elkülönölni a magyarországi gyakorlattól. A kézikönyvektől esetleg nem, de hát a kézikönyv mindig múltbeli állapotot rögzít.

S ha már nyelvészek által történő önállóságra ítélestről szólunk: vajon hogyan vélekedik Jakab István és minden követője a szinte egyedül hivatkozott Deme Lászlónak arról a nézetéről, mely szerint a határon túli magyarság nem tartozik a magyar nemzethez. Vajon miféle nyelvi egység lehetséges ilyen keretben, s egyáltalán hogyan lehet vádolni másokat azzal, amiben a vádló vétkes. Például „Én ma sem értek egyet ezzel a tizenötmilliós nemzetkoncepcióval, énszerintem egy tízmilliós nemzet létezik, és azon kívül vannak a nemzetiségek; mégpedig vannak nemzetiségi tömbök és vannak nemzetiségi szórványok, amelyek természetesen szerves, szoros és genetikai kapcsolatban állnak a nemzettel és egymással, de jöhet még olyan fordulat a történelemben, hogy megint lehúzzák a rolókat és ha akkor a nemzetiségek nem tudnak köldökszínór nélkül, önmaguk fejlettségéből táplálkozni, akkor nagy bajt csináltunk ezeknek a csoportoknak” (Deme 1991). Csak kérdezem ezek után, hogy ki az, aki „önállóságra ítéli” a határon túli magyarság régiókénti csoportjait? Vagy Deme László ezt csak politikai, gazdasági és kulturális értelemben gondolja, nyelvi szempontból nem? S akkor ez hogyan lehetséges? Hogyan lehetséges lehúzott rolók mellett, köldökszínór nélkül tökéletes nyelvi egység? Csupa megválaszolatlan kérdés, amely mögött a nyelvi egység zavaróan homogén felfogása mellett a nemzetfogalom tisztázatlansága munkál.

A különбөзөs tehát nem provincializmus. Éppen itt ragadható meg a fentebb említett szinteződés kérdése: önmagában a nyelvjárási kiejtés vagy szóhasználat nem jelenti a röghöz kötöttséget; ellenben felülről nézve, szöveg szinten a megformáltság lehet provinciális, ám aligha pusztán valamely regionális kötöttség miatt. Valamint a nyelvjárási, regionális hagyomány alapvetően különbözik az idegen hatástól, adott esetben a szlovacizmustól. Ebben a gondolatmenetben kétségessé válik, hogy a kétnyelvűség hatásai ellen csakis a köznyelv, a sztenderd ad kellő védelmet. Az egységben megmutatkozó sokféleség nem a globális egység megszüntetője. A tárggyá idegennített nyelv ellenben szétbomlaszthatja a közösséget.

E kérdéskörben valószínűleg központi kategóriává vált a magyarázóelvben s ezáltal az értékek kijelölésében is a nyelv iránti lojalitás (melyet a strukturalista felfogásuk közül Péntek János is fontos helyen említ Gum-

perz nyomán). A nyelv iránti hűség első szinten ugyanis a nyelv iránti hűség, ha felmerül nyíltan a kérdése (látszólag ellentmondva Halliday fentebb idézett elvének). A határon túli magyarság körében most ez a helyzet. Az igen — nem bináris válaszlehetőség pedig nem ismeri az igen alatti bontást. Az igen mellett egyetlen érték van, a magyarul való megszólalás. A hátrányos politikai döntésekre nem is jöhet más nyelvi válasz. A milyen kérdése messze az igen alatt jelenhet meg. Hiszen kérdéses, hogy a politikai jellegű, az egész (magyar) nyelvet érintő (eltérő fokú és módú) stigmatizáció mellett a magyar anyanyelvű elviseli-e még egy másik, nyelven belüli stigmatizációt. Péntek Jánosnak a fentebb idézett „normalizációs” javaslata voltaképpen válasz a kérdésre. E fölvetésekre és válaszokra a többségi politikai hatalom bármilyen újabb válaszokat adhat: a nem jóindulatú megközelítés mindig találhat ellenséges mozzanatot.

Végül a legsúlyosabb vádról. Az antropológiai felfogás szerint egy nyelv belső változatossága nem fenyegeti a nyelv fennmaradását. Jakab István aggodalmai érthetőek és méltánylandók. Ám a „tudományos objektivitás” módszertanába bújtatott érzelmi felhangok csak bajt okozhatnak. Mert könnyű sikert aratni olyan kijelentésekkel, melyek szerint „jövőbeli tevékenységünk nemcsak ... a hibás nyelvi-nyelvhasználati jelenségek elleni harc, hanem küzdelem a magukat nyelvelméleti szakértőknek kikiáltó szobatudósokkal is, akiknek fontosabbak a maguk kiagyalt elméletek, mint anyanyelvünk fennmaradása ügye” (Jakab 1994: 57). Csak éppen nehezen lehet értelmezni ezeket a kijelentéseket. Hiszen mit jelent egy ilyen mondat? Például azt, hogy jómagam nekiláttam a határon túli magyarokat megfosztani anyanyelvüktől, csak ezért, mert anyanyelvváltozatukat (nyelvjárásukat) többre becsülöm, mint más nyelvészek, s ebben segítségemre jött Lanstyák István? A magyar nyelv nem marad fenn (a határon túl), mert néhány nyelvész elméletek gyártásával foglalatosskodik, ahelyett, hogy minden magyart szép tiszta magyar beszédre tanítana? Mert ők nem tudnak szépen, tisztán magyarul? Ki gondolhat ilyet komolyan? S ha igen, mivel bizonyítja? Jakab István e ponton összezsúsztatja a nyelvművelő és a nyelvpolitikai kérdéseket, ahogy már fentebb említettük, s a nyelvpolitikai veszedelmeket rávetíti a nyelvhelyességekre.

Olvashatunk manapság efféle érzelmi mondatokat, vádak nélkül is, illetve a vád valamely külső, meg nem nevezett hatalomra irányul, melytől még misztikusabbá válik a kérdés. Így ír például Heltainé Nagy Erzsébet egy helyütt: „Most kell mindent az alapokról kezdenünk, most, amikor már majdnem elvesztettük anyanyelvünket, nemzettudatunkat, amikor — Sütő kifejezésével — nyelvkárosultak vagyunk, és e töredezett, szakadozott nyelvvel kell jövőt építenünk a változásokat élő Közép-Európában” (Heltainé Nagy 1993: 150). A mondat a teljes magyar beszélő közösségre vonatkozik, minden különbségtétel nélkül. Ilyen megfogalmazásban hogyan merülhet föl a nyelvvesztés kérdése? Talán kezdtünk Magyarországon (is) nem magyarul beszélni? S miben található általában a magyar nyelv töredezettsége, beszélőinek általános nyelvkárosultsága? Mik azok az alapok? Mind megválaszolatlan

kérdés, mert megválaszolhatatlan kérdés, mert adat nélkül általánosít, mert nem személyes meggyőződést visz a tudományos érvelésbe, hanem személyes érzelmet, s ami nyelvésztől, különösen nyelv művelőtől legalábbis furcsa: homályos, bizonytalan, sugalmazó, tehát félreérthető szóhasználatot.

Mindezek alapján súlyosan etikátlan, egyúttal rendkívül lehangoló, hogy Jakab István mind jómagamat, mind a velem egyetértőket a nyelvárulás, a nemzetárulás vádjával illeti. Nem azért etikátlan, mert nem ért egyet valamely nézettel, hanem azért, mert a vele nem egyező vélekedést eleve rosszindulatúnak, eleve romboló célzatúnak és hatásúnak hirdeti. Nem tudományos, hanem érzelmi beállítottság ez, mely egyetlen kanonizált véleményt ismer el, a többire pedig az ősbűnt osztja. Nem személyekről van szó, nem arról, hogy kinek van igaza (Istennek van igaza), hanem a vita, a diskurzus lehetetlenné válásáról. S ha van szomorú mozzanat Jakab István írásában, akkor az ebben a felhatalmazás nélküli kirekesztésben lelhető fel.

Végül még a szobatudóságról. Szobában ülök, úgy írok. Gondolom, mások is vannak ezzel így. Itt agyalom ki elméleteimet (ha ugyan egyáltalán az enyéme). Ám hogy éppen Lanstyák István, aki az elméleti szakirodalomban példás ismeretével ráadásul a legjobb szociolingvisztikai terepszakemberek közé tartozik a magyar nyelv kutatásában, tehát adatokkal dolgozik, nos hogy ő is szobatudósna találhatik, azt végképp meg nem foghatom.

HIVATKOZÁSOK

- Bakhtin, Mihail 1981. *The Dialogic Imagination*. Austin, University of Texas.
- Deme László 1991. Partnerviszonyban a nemzettel. Beszélgetés. *Magyar Szó* (Újvidék) Július 20. 11.
- Deme László 1993. Nyelvhasználati feltételek nemzeti és nemzetiségi körülmények között. *Magyar Nyelvőr* 470—3.
- Deme László 1994. Kétség és remény közt. *Irodalmi Szemle* 1: 80—4.
- Doe, John 1988. *Speak into the Mirror. A Story of Linguistic Anthropology*. University Press of America. Boston, London.
- Gadamer, Hans-Georg 1984. Igazság és módszer. Ford. Bonyhai Gábor. Gondolat.
- Grétsy László 1993. Nemzetközpontú nyelv művelés. *Magyar Nyelvőr* 402—4.
- Haarman, Harald 1986. *Language in Ethnicity*. Mouton de Gruyter.
- Halliday, M. A. K. 1968. The Users and the Uses of Language. In: Fishman (ed.): *Readings in the Sociology of Language*. Mouton. The Hague. 139—69.
- Havránek, Bohuslav 1932/1964. The Functional Differentiation of the Standard Language. In: Paul L. Garvin (ed.): *A Prague School Reader*. Georgetown University Press. 3—16.
- Heltainé Nagy Erzsébet 1993. A nyelvésznek mint szülőnek véleménye a tankönyvi szövegekről. In: Fekete Péter, Raisz Rózsa (szerk.): *A szöveg szerkesztése, megértése, kidolgozása és megszólaltatása*. MNyTK. 196. sz. 150—7.
- Humboldt, Wilhelm von 1836/1985. Az emberi nyelvek szerkezetének különbözőségéről és ennek az emberi nem szellemi fejlődésére gyakorolt hatásáról. In: *Válogatott írásai*. Ford. Rajnai László. Európa, 69—115.

- Hymes, Dell 1972/1977. Kommunikatív kompetencia. In: Horányi Özséb (szerk.): Kommunikáció. Közgazdasági és Jogi. II. 333—413.
- Jakab István 1993. A nemzeti nyelv művelés „liberalizmusának” és a kisebbségi nyelv művelés „radikalizmusának” okai, gondjai. *Magyar Nyelvőr* 473—5.
- Jakab István 1994. Nyelv művelésünk múltja, jelene, jövője. *Irodalmi Szemle* 4: 46—57.
- Kálmán Béla 1986. A nyelvjárástudomány eredményeinek felhasználása az iskolában. In: Szende Aladár (szerk.): Program az anyanyelvi nevelés továbbfejlesztésére. Tankönyvkiadó. 145—57.
- Lanstyák István 1993a. Nyelv művelésünk vétségei és kétségei. *Irodalmi Szemle* 3: 58—69; 4: 64—74.
- Lanstyák István 1993b. Kétnyelvűség és nyelv művelés. *Magyar Nyelvőr* 475—9.
- Neustupny, J. V. 1974. Basic types of Treatment of Language Problems. In: Fishman (ed.): *Advances in Language Planning*. Mouton. The Hague. 37—48.
- Paunonen, Heikki 1984. Nyelv és identitás. (A finn irodalmi nyelv fejlődéstörténetéhez.) *Magyar Nyelvjárások* 3—8.
- Péntek János 1994. Normagondok Erdélyben. *Magyar Nyelvőr* 133—146.
- Polányi Mihály 1974/1992. A tudományos meggyőződés természetéről. In: Polányi Mihály filozófiai írásai. Atlantisz. II: 139—60.
- Sebestyén Árpád 1981. „A nyelv területi tagolódása és társadalmi rétegződése” témakör tantervi helyzetéről. *Magyar Nyelvőr* 319—28.
- Szende Tamás 1990. „Lazítási folyamatok” a köznyelvben. In: Élőnyelvi tanulmányok. Szerk. Balogh Lajos, Kontra Miklós. MTA Nyelvtudományi Intézete. 182—8.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1991. A nyelvi közösség és a nyelvi egység, kisebbségben. *Regio* 3: 166—73.

Tolcsvai Nagy Gábor

A nyelv művelés halhatatlanjainak városa: Veszprém*

Egy-egy tudományos ülés szakra, amilyen ez a mostani is, az előadókat általában fel szokták kérni, a felkéréssel együtt mindjárt az előadás témáját is megszabva, megjelölve. Ez esetben csak félig történt így, legalábbis ami az én felkérésemet illeti. Azt tudtam, hogy meghívásom a Gizella Napok rendezvénysorozata keretében „Anyanyelv és nemzettudat” címmel tartandó konferenciára szól, a témát és a címet azonban én választottam. S hogy miért ezt a témát, s miért ezt a címet, holott jómagam nem veszprémi, hanem budapesti vagyok? Úgy érzem, mindenekelőtt erre illik válaszolnom.

Úgy hozta a jó sorsom, hogy az elmúlt egy-másfél évben többször is megfordultam Veszprémben nyelvész, nyelv művelői minőségemben, hol a magyar nyelv hete alkalmából, hol valamely más nyelvészeti vonatkozású esemény kapcsán. A városban, illetve a megyében élő barátaim, „törzs”-levélíróim jóvoltából azt is tudom, hogy az itt megjelenő Napló — ezzel is kifejezve, hogy az anyanyelv védelme, ápolása nem idegen tőle — nemegyszer hírt is adott ezekről a látogatásaimról. Ilyen vagy olyan úton több

* Az Anyanyelv és nemzettudat című, veszprémi tudományos konferencián 1994. május 13-án tartott előadás írott változata.

cikk, interjú, képes beszámoló is eljutott hozzám, s mindegyiket jóleső érzéssel olvastam. Mint mondtam, Budapesten élek, de meg kell vallanom, Veszprém belopta magát a szívembe; egyik legkedvesebb városommá lett.

Amit idáig elmondtam, voltaképpen magántermészetű dolog, ha talán nem is teljesen az. De nem is ez a lényeg. Amire fel szeretném hívni a figyelmet, az nézetem szerint a legteljesebb mértékben közügy. Három nevet mondok: *Simonyi Zsigmond*—*Nagy J. Béla*—*Lőrincze Lajos*. Három kitűnő nyelvész neve. Ők hárman együtt — három nemzedék — valósággal az egész magyar nyelvművelést jelentik. Az 1919-ben meghalt Simonyi voltaképpen az első mai értelemben vett nyelvművelő, azaz olyan ember, aki nem zárkózik be a tudománynak az avatatlanok számára megközelíthetetlen elefántcsonttoronyába, hanem magas fokú tudományos vértettséggel ugyan, de mindenkire szól, nagyon jól tudván, hogy valójában nem a nyelvet, legalábbis nem csupán azt, hanem elsősorban a népet, a nemzetet, a magyarul beszélő közösséget kell művelni, az anyanyelv megbecsülésére és minél alaposabb megismerésére nevelni. Tőle vette át a stafétabotot tanítványa, egyúttal tanításainak közvetlen folytatója, Nagy J. Béla, hogy aztán a második világháború viharainak elültével továbbadja annak a Lőrincze Lajosnak, akit mindnyájan ismertünk, tiszteltünk, szerettünk, s aki — bár immár fél éve őt is elvesztettük — kiteljesítette ezt a hármuk nevével fémjelzett, több mint egy évszázadnyi nyelvművelői korszakot.

Véletlen vagy sem, ne firtassuk, de letagadhatatlan tény, s ez témaválasztásom legfőbb indítéka, hogy mindhárman Veszprémhez, a városhoz vagy a megyéhez kötődnek! *Simonyi Zsigmond* itt született 141 évvel ezelőtt, s bár emléktáblájára, amely emlékezetem szerint korábban még szülőházának falát díszítette, legutóbb nem sikerült ráakadnom, azt örömmel hallottam s tapasztaltam is, hogy immár egy iskola is őrzi a nevét anyanyelvünk e hivatott őrének. *Nagy J. Béla*, igaz, nem Veszprém városában, nem is a megyében született, de élete utolsó negyedszázadát, egyúttal legtermékenyebb időszakát Veszprémben töltötte, itt is halt meg 1967. szeptember 26-án, s hamvai ott porladnak a dózsavárosi temetőben. *Lőrincze Lajos* pedig, a nagy kortárs — s szerénytelenül hozzáteszem, nekem atyai jó barátom, akitől, főleg pályakezdésem idején, igen-igen sokat tanultam — a Veszprém megyei Szentgál szülötte s olyannyira szerelmese, hogy néhány éve egy önálló kis kötetet is szentelt Szentgál 18—19. századi nyelvének. Talán mondanom sem kell, hogy ez a Bilingérezés című, kedves tájszógyűjtemény Veszprémben jelent meg, csakúgy, mint a legújabb, önéletrajzi jellegű mű, a Megnől az ember szíve című kötet is, amelynek a veszprémi Új Horizont Folyóirat és Könyvkiadó Alapítvány a gazdája.

Ennyit tehát a témaválasztásról és címadásról. Ezek után legyen szabad, ahogy szűkös időmből telik, mindhárom halhatatlanról külön-külön is szólnom néhány szót. Az, jól tudom, meddő kísérlet volna, hogy mindhármukról valamiféle pályaképet is adjak. Életművük olyan gazdag, hogy már eleve kudarcra volna kárhóztatva minden ilyen vállalkozás. De arra, remé-

lem, a rendelkezésemre álló idő is elég, hogy néhány szóval földézzem alakjukat, s tisztelettel fejet hajtsak előttük.

Simonyi Zsigmond 1853. január 1-jén született az akkori Palota út, később Kossuth Lajos utca 7. számú házában. Itt járta a négy elemi s a gimnázium alsó négy osztályát. A többi azért nem, mert az iskola akkor csak négyosztályos volt. Esztergom következett, a bencések gimnáziuma — ekkor már jól tudott németül, s angolul, franciául is tanult —, majd a gimnázium utolsó két évét Budapesten, az V. kerületi kir. katolikus gimnáziumban végezte. Ennek anyagi okai voltak, ugyanis az esztergomi tanulás igen nagy anyagi terhet jelentett szüleinek, akik nem dúskáltak a földi javakban. Az V. kerületi gimnáziumban mint szorgalmas és jó tanuló különféle kedvezményeket kapott.

Ez az iskolaváltás korszakosnak, mérőöldkőnek bizonyult Simonyi életében. Ugyanis a szintén éppen akkor odakerült *Szarvas Gábor*, a Magyar Nyelvőr című, azóta is élő folyóirat megalapítója lett a tanára! Simonyi csaknem három évtizeddel később így ír erről (Nyr. 26 [1897]: 482):

„Magam is akkor kerültem ide mint tanuló, s áldom kegyes végzetemet, mely ugyanabba az intézetbe vezetett az ő keze alá. Mindnyájunkra nagy hatással volt az ő tanítása, az ő okos és határozott egyénisége.”

Nos, Simonyira különösen. Ugyanis esztergomi éveiben még a mérnöki pályára készült, ettől kezdve viszont — mint *Prohászka János* írja róla (Nyr. 77 [1953]: 13) „már a nyelvészettel jegyezte el magát”.

Hogy valóban nyelvész lett, egyike a legnagyobbaknak, abban az első ihletőn, Szarvas Gáboron kívül még egy jeles egyéniségnek volt szerepe: *Budenz Józsefnek*. Ugyanis az egyetemen ő vette pártfogásába, amint észrevette tehetségét. Tudós professzor és kiváló adottságú és szorgalmú diák csodálatos egymásra találása a kettejük találkozása. Simonyi Budenztól sajátítja el a finnugor nyelvtudomány alapjait, hatására megtanul finnül is, úgy, hogy eredetiben olvassa a Kalevalát. Budenz viszont külföldi ösztöndíjakat s hozzá minisztériumi támogatást szerez Simonyinak. Így vált lehetségessé, hogy az egyetem elvégzése után Simonyi Lipcsében, Berlinben, majd Párizsban is tanulmányokat folytathasson, s hogy ennek eredményeként immár teljes nyelvészeti vértettségben jelenhessen meg a nyelvtudomány küzdőterén.

A többi, a hatalmas életmű bemutatása már voltaképpen nem ide tartozik. 1876-ban érkezik haza Párizsból. Még ez évben doktorál, 1877-ben magántanár lesz az egyetemen, s bár a nyilvános rendes tanári kinevezéshez még további bő egy évtizedet kell várnia, lényegében a 70-es évek végétől kezdve a tudomány művelése és a jövő tudományos nemzedékek nevelése tölti ki egész életét, amelyet nem túl hosszúára mért a sors: 66 évet élt, azaz halálának idén november 22-én lesz a hetvenötödik évfordulója. Tudományos munkásságának valamivel több mint négy évtizedét olyan hatalmas művek fémjelzik, mint a Szarvas Gáborral együtt szerkesztett Magyar Nyelvtörténeti Szótár (1890–93), a Tüzetes magyar nyelvtan (1895), a nagy mondattani monográfiák: A Magyar kötőszók I–III. (1881–83), A

magyar határozók I—II. (1888—92), A magyar szórend (1903), A jelzők mondatana (1914), továbbá A magyar nyelv című összefoglaló munkája (1889), amely németül is megjelent és nagy sikert aratott, s akkor még nem is szóltam a helyesírás szabályozásával kapcsolatos és nyelvművelői munkásságáról, holott az ülésszak központi témája, az Anyanyelv és nemzettudat szempontjából talán ez a munkássága a leginkább ide tartozó. Még csak 25 éves, amikor megírja *Antibarbarus* című, a nyelv tisztaságán őrködő munkáját, majd ezt követi a *Helyes magyarság* című (1903), amely három kiadást is megért, azután a *Jó magyarság* (1908), a *Helyesírási szótár* (1906), és sorolhatnám még sokáig. *Bárczi Géza* így ír ezekről (Nyr. 93 [1969]: 315): „Áldásos hatásukat szinte föl sem lehet becsülni. Igen nagy érdeme van Simonyinak abban, hogy a magyar irodalmi nyelvet sikerült önmagának visszaadni, s helyreállítva a nyelvi hagyomány ésszerű tiszteletét, visszakaulozolni a népnyelv éltető forrásához.”

Hogy mennyire nagy s maradandó hatása volt, arra egyetlen példát idézek. Nem tudósi értékelésből, méltatásból, hanem a kor vicclapjából, ugyanis ez jobban megmutatja nagyságát, jelentőségét. A *Borsszem Jankó* 1919. évi 41. számában ez a vers jelent meg Simonyi halálakor:

<p>1. <i>Vetésünket gaz verte fel,
Nyelvünket rútra ferdíték,
Jassz és zsargon keverte el
a zengzetes magyar ígét.</i></p> <p>2. <i>Mint hű szerelmes leste ő
Nyelvünk, beszédünk bajait,
És lázasan kereste ő
Törvényeit, szabályait.</i></p> | <p>3. <i>Pusztított dudvát és gyomot,
sok apró dúvadat kivert.
Egymaga száz tudóst nyomott,
S mit ápolott: tiszta volt a kert.</i></p> <p>4. <i>Magyar nyelv őre s rabja volt,
S most elrabolta havas ősz.
Akad-é vajjon valahol
Ily becsületes, ritka csősz?</i></p> |
|--|---|

„Egymaga száz tudóst nyomott” — idéztem az imént. Nos, ez nemcsak őrá, hanem Veszprém másik halhatatlanjára, *Nagy J. Bélára* is vonatkozik. Mint már említettem, ő nem Veszprémben született, mint Simonyi, ellenben élete utolsó negyedszázadát töltötte itt a városban. Hozzáteszem: nemcsak Simonyinak van idén még külön évfordulója azáltal, hogy 75 éve ragadta el tőlünk a halál, hanem Nagy J. Bélának is, ugyanis ő 110 évvel ezelőtt született. Az évforduló alkalmából olvastam is egy szép megemlékezést a *Naplóban*, *Gabnai János* tollából, jelölül annak, hogy ápolják Nagy J. Béla emlékét.

Ezt messzemenően meg is érdemli. Életműve ugyan — részben bizonyára azért is, mert mint középiskolai, majd tanárképző intézeti tanár, energiái nagy részét az oktató-nevelő munkára fordította — elmarad Simonyiétól, de hatása neki is igen nagy, ráadásul ő nemcsak nyelvészeti, hanem jelentős pedagógiai szakírói munkásságot is folytatott. Igaz, már ő is több mint negyedszázada halott, s így már egyre fogy azoknak a ma élőknek a száma, akik őt személyesen ismerték — sajnos, én sem tartozom közéjük,

noha tudományos disputát annak idején folytattunk egymással (l. Magyar Nyelv 1958—59) —, de művei élnek, ma is hatnak, s jó ideig nem is fognak elavulni. Nagy-nagy érdeme *Ferenczy Gézá*nak, hogy Nagy J. Béla cikkeinek, tanulmányainak legjavát egy gondosan megszerkesztett kötetben azok számára is hozzáférhetővé tette, akik a különféle nyelvészeti és pedagógiai folyóiratok régi évfolyamaiból nehezen tudnák ezeket az írásokat kihámozni (Egy emberöltő nyelvünk védelmében, Akadémiai, 1968). Annak jellemzésére, hogy szemléletében mennyire korszerű s mennyire rugalmas Nagy J. Béla már a harmincas években is, idézek néhány rövid részt abból a programadó tanulmányból, amelyet az 1932-ben induló új nyelv művelő folyóirat, a Magyarosan legelső számába írt:

„Amikor minden változik a világon, lehetetlen, hogy éppen a nyelv változatlan maradjon. A nyelvnek szükségképpen változnia kell, mert nemzedékről nemzedékre más-más emberek beszélnek és írják más-más körülmények között. Csak holt nyelv maradhat változatlan, a változás hozzátartozik minden élő nyelv természetéhez... Ha ezt az elvet valljuk, s a nyelv természetével ellenkező merevség helyett a nyelv szokás változásához alkalmazkodó hajlékonyság lesz a jelszavunk, el fogjuk kerülni azt a szélsőséget, melynek képviselői az olyan epés nyelvbírálok, akik minden szóba belekötnek és mindenkit ki akarnak javítani... Elbizakodva osztogatják nyelvhelyességi tanácsaikat, pedig nem ismerik nyelvünk múltját, nem ismerik a nyelv helyességi irodalom történetét, nem tudják, mennyi mindent hibáztattak már régebben is alaptalanul, hányszor megesett, hogy a haladó nyelvtudomány megcáfolta az okvetetlenkedő megrovók merész állításait, s a nyelv fejlődése nem adott igazat az örökké gáncsoskodóknak.”

1954-ben, amikor egy másik jeles pályatárs, *Kovalovszky Miklós* felköszöntötte, s köszöntőjében a magyar nyelv művelés nesztorának nevezte az akkor hetvenéves s abban az időben Veszprémből már nem is igen kimozduló Nagy J. Bélát, az ünnepelt levélben így válaszolt:

„Mikor életemnek 15-ik évében először kezdtem nagy érdeklődéssel olvasgatni a Nyelvőrnek az önképzőköri könyvtárból kivett kötetait, nem gondoltam, hogy valamikor még nesztora is leszek a magyar nyelv művelésnek egy darabig. Az egymást váltó nemzedékek egymás kezébe adják a munka eszközeit és a tudomány világító fáklyáját. Így kell annak lenni, hogy a munka ne szüneteljen, a fáklya ki ne lobbanjon soha.”

Arról, hogy „a munka ne szüneteljen, a fáklya ki ne lobbanjon soha”, Veszprém megye harmadik halhatatlanja, *Lőrincze Lajos* gondoskodott; az a *Lőrincze Lajos*, akinek emlékére rendezték a konferencia házigazdái e mai tudományos ülést. Immár több mint fél éve, hogy elment tőlünk, de — ezt alighanem sokunk nevében mondom — még most is úgy érezzük, hogy itt van velünk, együtt tréfákozunk, s együtt végezzük azt a csodálatosan szép, de kegyetlenül nehéz munkát, amit nyelv művelésnek, anyanyelv ápolásnak nevezünk. Hogy korszakos tevékenység az övé, afelől egy pillanatig sem lehet kétségünk. És ezzel *Lőrincze* munkásságával együtt bontakozik ki

igazán a veszprémi halhatatlanok óriási jelentősége. Ahogy ugyanis a századforduló évtizedeiben Simonyi Zsigmond, majd az utána következő időkben Nagy J. Béla volt az, aki irányt szabott a nyelvművelésnek, mégpedig tudományos alapokon, vagyis szembeszegülve a divatos, de tudománytalan babonák hirdetésével és terjedésével, úgy a második világháború viharai után évtizedeken át Lőrincze volt a magyar nyelvművelés zászlóvivője. Nagy hatású munkássága, szerteágazó szerepvállalása a különféle tudományos és társadalmi fórumokon — akadémiai bizottságokban, a Magyarok Világszövetségében, a Magyar Nyelvőr és az Édes Anyanyelvünk folyóirat élén, a rádióban, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatban stb. — évtizedeken át meghatározója volt s még ma is meghatározója nyelvművelésünknek, amelynek szerencsére rajta kívül is voltak és vannak kiváló képviselői (*Deme László, Fábíán Pál, Kovalovszky Miklós, Szende Aladár, Tompa József* stb.), de amely elsősorban mégis az ő nevével forrt össze. Felsoroljam nagy hatású műveit, az általa írt vagy szerkesztett könyveket? Főlösképpen volna, hisz mindnyájan ismerjük őket. A legutolsót azonban, a *Megnől az ember szíve* címűt, amely *Balogh Ferencné, Kolczonay Katalin és Raffai István* áldozatos munkájának köszönhető, nem hagyhatom említés nélkül. Ez a könyv, úgy, ahogy van, egy lebilincselő életrajz. Valójában cikkgyűjtemény. Nagyobb részét Lőrincze saját írásai szülőföldjéről, a Cinca-parti Athénről, ahogy egy helyütt félig tréfásan nevezi Szentgált; azután a pápai kollégiumról, a nyelvművelés hétköznapijairól és ünnepeiről, a nagyszerű mesterekről és barátokról: Kodályról, Illyésről, Áprilyról stb.; kisebb részben pedig avatott tollú szerzőknek vele készített interjúi, beszélgetései. Talán főlösképpen is hozzátennem: ezekben a beszélgetésekben is mindig jelentős helyet és teret kap a személy, a jeles tudós és ismeretterjesztő mellett a tárgy, édes anyanyelvünk is. Lőrincze Lajosnak egész élete az anyanyelvhez kötődött, az anyanyelv ápolásának jegyében telt. Ahogy *Pomogáts Béla*, a kötet előszavának írója szellemesen megjegyzi: „mint igen sok tudós tanárnak, Lőrincze Lajosnak sem »élettörténete«, inkább »munkatörténete« van, hiszen élete azonos a munkájával, kutatásaival, írásaival”. Nem csoda hát, hogy a vele folytatott beszélgetésekkor is minduntalan a nyelvre terelődik a szó.

A kis kötet — érdemes megjegyezni — hat évtizedet fog át. Található benne cikk, nem is egy, 1933-ból (szerzője Lőrincze Lajos VI. osztályos tanuló!), és itt olvasható Kórházi jegyzetek, gondolatok című két írása is, amelyet az Édes Anyanyelvünk folyóirat közölt 1992. évi 2. és 3. számában. Ez utóbbiról ezt írja a kötet első (legalábbis egyik első) méltatója, *Illés Jenő*: „A könyv zárófejezetében megindító olvasni Kórházi jegyzetek, gondolatok című írását. Tanúsítja, hogy a szellem akkor is működik, ha a test erőtlen.” (Vasárnapi Hírek 1993. szeptember 5.)

Sajnos, a nagy sikerű — s úgy tudom, rövidesen már második kiadásban is napvilágot látó — könyv megjelenése után alig néhány héttel Lőrincze tanár úr elment, örökre. Immár csak az életműve a miénk — persze nincs okom azt mondani, hogy csak, hiszen hatalmas, gazdag ez az

életmű —, na meg az emlékeink maradtak meg róla. Jómagam pl., aki csaknem három évtizedig dolgoztam vele együtt, vagy vele egy szobában, vagy a szomszédságában, úgy, hogy csak egy ajtó választott el tőle, s naponta találkoztunk, beszélgettünk, megfigyeltem két érdekes, kedves szokását. Az egyik az, hogy nagyon szerette az almát, s a sok év alatt alig volt olyan közös étkezésünk, hogy utána nyomban elő ne vett volna egy almát a táskájából vagy íróasztala fiókjából, s komótosan meghámozva, négyfelé vágva egy gerezdet ne nyújtott volna át nekem is, mondván, hogy ez kell az egészséghez. El is fogadtam mindig az almagerezdeket; meg is szerettem az almát, olyannyira, hogy családom tagjainak is feltűnt, s íme, most látom, hogy ezt az almaszenvedélyét kétszeresen is megörökítette Lőrincze. Egyrészt úgy, hogy belém plántálta, másrészt pedig — ezt már halála után vettem észre —, hogy meg is írta. A Megnól az ember szíve kötet egy kis cikkében, a Na majd az oskolába címűben ezt olvasom: „amikor almát eszem (nagy almakedvelő vagyok!), mindig eszembe jut, amit... gyerekkoromban olvastam valahol: *mindennap egy alma, az egészség oltalma*. Hiszek is benne rendületlenül, mert eddig még nem tapasztaltam, hogy be akar csapni ez az almapropaganda.”

A másik érdekes szokása pedig a kések, bicskák gyűjtése. Ezt a szenvedélyét nyelvész kollégái közül többen is ismerték, s éppen ezért olykor meg is ajándékozták egy-egy szép darabbal. Megint csak most, utólag látom, nagy ámulattal, hogy ennek a késgyűjtő szenvedélynek is van története, s ez is benne van ebben az önéletrajzi elemekkel teli könyvben. *Nádor Tamás* kérdéseire válaszolva egy interjúban arról beszélt Lőrincze, hogyan s mikor kezdett a szentgáli helynevek gyűjtésével foglalkozni. Azt hiszem, érdemes idéznem az erről szóló részt:

„... egyetemista korom legszebb nyara volt, amelyet a veszprémi vármegyei és a püspöki meg a káptalani levéltár fasciculusai között töltöttem el. Boldog voltam, hogy kiírhattam az egykori szentgáli helyneveket, terminálisokat, mígnem a sok cédulából egyszer csak egybeállt egy XVII—XVIII. századi falu élete. Összebarátkoztam a levéltárosokkal, kivált Anti Illés kanonokkal, a püspöki és a káptalani levéltár őrével. Hórihorgas, roppant kedves ember volt, rám bízta a kulcsot, jöhettem-mehettem kedvem szerint. Anti Illés különben is rokonszenves volt számomra, mert Anti késes és köszörűs fia volt, s mi ilyen késeket használtunk odahaza. (Talán azért is lettem később késgyűjtő, mert mindig szerettem volna egy Antibicskát. Végül is az ember egész életében a gyermekkori vágyait próbálja elérni, beteljesíteni. Most már félszáznál is több darabból áll a gyűjteményem.)”

*

Az emlékek, tisztelt hallgatóim, továbbra is tolulnának föl bennem, de visszafogom, visszafojtom őket. Örülök, hogy Lőrincze Lajosnak több mint negyven éven át vezetett rádióműsora, az Édes anyanyelvünk, amelyet

annyira szeretett s amelyet a hallgatók is hasonlóképpen szerettek, nem halt meg az ő távoztával, hanem tovább él, ezzel is őrizve emlékét. Örülök, hogy az Anyanyelvápolók Szövetségének égisze alatt már megszületett a magyar nyelv művelése érdekében határainkon belül vagy kívül kifejtett kiemelkedő tevékenység elismerésére és jutalmazására szolgáló Lőrincze-díj, amely szintén az ő emlékét őrzi és hirdeti. S — befejezésül — örülök, hogy e mai tudományos konferencia egyik előadójaként valamieskét magam is hozzájárulhattam annak tudatosításához, hogy itt született vagy itt élt jeles nyelvtudósai, nyelvművelői révén milyen hallatlanul sokat adott az egész nemzetnek Veszprém város és Veszprém megye.

Grétsy László

**Indázó mondat- és szövegszerkezetek Babits Mihály novelláiban
(a Karácsonyi Madonna című kötet alapján)**

1. Babits prózai stílusát elemezve Sőtér István és Kolozsvári Grandpierre Emil a zeneiséget emelik ki. Ritmikusan ölelkező, hullámzó mondatokról szólnak, amelyek megőriztek valamit a vers dallamosságából (Sőtér 1941: 58, Kolozsvári Grandpierre 1941: 70).

Dolgozatomban arra keresem a választ, Babits novelláiban mi okozza a „hullámozást”, miből ered a „dallamosság”, s mi ezeknek a funkciója a szövegben.

2. Babits első novelláskötete, a Karácsonyi Madonna 1920-ban jelent meg. Tíz év termését foglalja magában, ugyanis a kötet darabjai 1908 és 1918 között folyóiratokban már napvilágot láttak (Sipos Lajos 1978: 457). A novellák képi, nyelvi gazdagságukkal, színességükkel hívják fel magukra a figyelmet, szinte prózában írt költemények, melyek belső szerkezetükben Babits verseihez hasonlóak, szigorú fegyelem, feszültség jellemző rájuk (Schöpflin Aladár 1983: 199).

A kötet tizenegy novellája tematikailag sokféle. A *Mythologia*, az *Odysseus és a szirének*, *Az angyal* mitologikus-mitikus tájakat elevenítenek meg; a *Karácsonyi Madonna*, a *Kezdődik Éliás testvér hiteles története* a középkori kereszténység titokzatosságát idézi; a *Drága élet* és a *Szerелеm* egy-egy magatartás érzelmi-lélektani megközelítését tűzi ki célul; a *Novella az emberi húsról és csontról* „a röntgentekintetű ember lélektani fantasztikumára épül” (Rába György 1983: 173); a *Mese a Dekameronból* egy Boccaccio-novella újraértelmezése. A kötet két kevésbé sikerült darabja a *Tél* és a *Huszádik, huszádik század*.

A sokszínűség ellenére a novellákat közös szemléleti alap köti össze: az író a különös, a furcsa, a misztikus megragadására törekszik. Az atmoszférateremtésben, a rejtélyes helyzetekre való építkezésben, a hangvételen a szecceszó és a szimbolizmus jellemzőit fedezhetjük fel (Pók Lajos 1970: 164; Sipos Lajos 1978: 466).

3. A szecceszó legjellemzőbb vonása a díszítés kultusza. A szépírói stílusban a dekorativitás a szókapcsolásokban, a stilizációban és az indázó mondat- és szövegszerkezetekben nyilvánul meg (Szabó Zoltán 1976, 1986).

Az indázó, tekergő-kanyargó vonal a szecessziós műalkotások legszembetűnőbb sajátossága. A képző-, iparművészeti, építészeti díszítőmotívumok és az irodalmi művekben fellelhető „indázás” összefüggését bizonyítja, hogy az írók a kígyózó alakú jelenségekre, mozgásokra utaló szavakat, kifejezéseket gyakran használják a dekorativitás eszközeként (Szabó Zoltán 1992: 165). Babits novelláiban is bőven találni erre példát: Megszemélyesítő jellegű igei metaforák: „A koppantatlan gyertyák hanyatló világa hosszú, rémes fénysávokban *táncolt* ez idilli képen” (K. M. 35); „és arcára *csipkézte* a holdvilág az ablakív apró mintáit” (M. D. 55); „Kitárt szent kezeink fehér ujjából aransugarak *nyúlnak, nyúlnak* a végtelenbe” (H. h. 61). Igenéviék: „A ruhák, a fátylak buja, bő áradással, zsarnokian *ömlöve, hullámozva, úsztatva, fojtva* ölelték a testet” (N. h. cs. 75). Ebbe a jelentéskörbe tartozó szavak gyakran épülnek be hasonlatokba is: „*Hajlott a testük, mint szélben a vékony szárú és dús kelyhű virágok*” (N. h. cs. 74); „*A fodrok tapadtak és hullámoztak selyemvíz gyanánt*” (N. h. cs. 74); „*és a gyönyöröm [. . .] lassan-lassan kiárad, és elborítja az egész világot, mint forró aranyfolyó*” (H. h. 62); „*Végtelenbe nyúlik az idő, mint egy kígyó*” (My. 130).

4. Rába György szerint az irodalomban metaforikusan, funkcióváltással beszélhetünk a versmondat és a kompozíció indázó jellegéről (Rába 1973: 33), Pók Lajos pedig úgy véli, hogy a szecesszióra jellemző kígyózó vonalat „nem nehéz [. . .] rokonítani a szecessziós próza mondatszerkesztésével” (Pók 1972: 82).

Az indázó mondatforma szerteágazó, bonyolult mondatszerkezet. E szerkezetek tüzetes tanulmányozását Bencze Lóránt kísérelte meg. Gondolatmenetének kiindulópontja az, hogy éppen a Horváth János által „kör-mönfontnak” és „pongyolaságot affektálónak” tartott mondatok azok a jellegzetesen szecessziós szerkezetek, amelyek biztosítják az esztétikai érték érvényesülését. Az indázás szerinte „nem más, mint eltúlzott anakoluthon-használat következménye”. Ennek típusai: értelmezős szerkezetek, beékelődések, halmozások, ismétlések, ellipszisek (Bencze Lóránt 1989: 238–244). Ezek alapján vizsgálom Babits novelláiban az indázó mondatszerkezeteket.

4.1. Az értelmezős szerkezetek közül Babits novelláiban a szóismétlő értelmezők a leggyakoribbak. A szóismétlő értelmező az azonosító értelmezőnek felel meg, de stilisztikai értéke nagyobb (Károly Sándor 1958: 38). „*Ez a kezek tánca volt, a tépő kezeké*”, „*a fátylaké, a fejlő, röpködő halvány fátylaké*” (N. h. cs. 74); „*az utolsó fátyol, a vörös fátyol*” (N. h. cs. 75); „*gyermek vagy, bájos, semmivel sem törődő, makacs, érzékeny és ijedős gyermek*” (Sze. 84); „*emberek vannak a hajón, vágytalan emberek*” (Od. 108); „*egy mosoly két ránc, egy értelmes és hideg mosolyé*” (D. é. 116); „*előntötte a vér, a sűrű vér*” (My. 142); „*mintha muzsikát hallott volna, asszonyi lihegések muzsikáját*” (My. 150); „*este lett, sűrű, meleg este*” (My. 153); „*csak a test maradt, az óriás teste*” (My. 161). Az értelmezős szerkezetek fellazítják a mondatot, újraindítják a gondolatot, rövidebb-hosszabb indaíveket alkotnak.

Vannak egyéb azonosító értelmezők is: „*amint várta őt, mennyei szerető-jét*” (Az a. 131); „*a nimfák kezdik behálózni, testetlen asszonyi erők*” (My. 148); „*egy kölyök is, egy kentaurcsikó*” (My. 158); „*nője, egy valódi párizsi matróna*” (D. é. 112); „*körülállották Heraklest, a csodálatos lényt*” (My. 164). A teljes metafora értékűek a dekorativitást még jobban növelik: „*Mária, aranyvirág*” (K. M. 38); „*Mária, tenger csillaga*” (K. M. 39); „*rózsaszín bodros harang borul rá hátul, kis diszkrét suívez moi*” (Sze. 82); „*néhány vad tűzpont lobogott elébük, a messzeség szabad csillagai*” (My. 157).

4.2. Gyakran találkozunk a novellákban beékelődésekkel is. Az alanyt és az állítmányt az alanynak vagy más mondatrésznek alárendelt tagmondatdal választja el az író egymástól: „S később Odysseus egyedül egy szigetre vetődött, ahol *Kalypso*, minden halandónál szebb és minden istennőnél, azt *akarta*, hogy a férje legyen” (Od. 110). A több tagmondatból álló beékelődésekre példák: „És így történt, hogy egy fiatal *asszonyka*, bambácska szegény és libácska, akinek Lisetta de ca' Quirino volt a neve, egy nagykereskedőnek a felesége, aki Flandriában járt gályáival, *elment* más hölgyekkel gyónni ehhez a szent testvérhez” (M. D. 51). „*Nője*, egy valódi párizsi matróna, abból a fajtából, mely kifelé a társaságban csupa örök elegancia és fiatalság, csupa vakító szerelem és malícia, de otthonában a legelragadóbb nő és legszeretőbb anya tud maradni, valóságos önfeláldozással *ápolta*” (D. é. 112). „S mint a *gyermek*, ki bár szemeit alig tartja nyitva, nem akar még aludni menni, mert aznap még nem *játszott* eleget — úgy ő is makacson, kétségbeesetten kapaszkodott volna az életbe” (D. é. 113). „Megalázta ez a rettenetes hatalma a pénznek; hogy egész *élete*, minden, ami érték benne és erő, ehhez a csinált szimbólumhoz, elfolyó semmihez *legyen* hozzákötve, mint táplálékhoz, mint valami bűvös elixírhez” (D. é. 117). A beékelődésekkel szövevényesebbé, hullámozóbbá válik a mondatok szerkezete, az alany és az állítmány keretbe foglalja az indázást.

4.3. A halmazások a mondatszerkezet fellazulását eredményezik. Szavakból, szó szerkezetekből álló felsorolások sűrűn előfordulnak Babitsnál. „A legkülönbözőbb csoportokban, *állva, térdelve, guggolva, röpülve, táncolva* az ordas, iromba váznakak egy rettenetes karneválja” (N. h. cs. 77). „... de a közeli dombokból mintha gyengédebb nimfahangok *ismételték, sóhajtották, nyögték, dalolták, sikoltották volna*” (My. 154); „Khironnak furcsa, hétesövű sipja volt, és *dörmögő, rívó, hízelkedő és nyöszörgő* hangokat tudott kiadni belőle” (My. 159). „A *szörnyetegek véres mulatsága, a lányok testei, a kentaurasszony, az erdőség rengeteg zúgása, éjjeli madarak és messze állathangok, az ázott szeszes szag, sima combok, vad visítások és kéjes lihegések* egyetlen szétválaszthatatlan tömegként főtt és erjedt az agyában” (My. 160).

Ennél gyakoribb a tagmondatok halmazása, többszörösen összetett mondatok alkalmazása. A szecessziós nyelvi stílus ebben látszólag nagyon hasonlít a barokkra, de itt a mondategységek rövidebbek (Bencze Lóránt 1989: 240).

„Azonban a szél fúj, || és Élias testvér fázva *nézett* a meredek dombra, a nagy falakra és a barna várra, || *nézett* a hegyi útra, mely a városba vezetett, || *nézett* a kemény, kopasz földekre, hol szebb időkben a tücskök

észvesztett zenéje cuppogott; || a szürke égre, mely hajdan oly lármás kék tudott lenni, || valami zenét is hallott, || és nem tudta, mi léssen véle” (K. É. 48). Ez a mondategész hét indaívre tagolódik. A tagmondatok hullámmáza, a szóismétlés (*nézett*), az alliterációk ritmikussá teszik a prózai szöveget.

A tagmondatok halmozása gyakran jár együtt a kötőszók halmozásával: „Marquise, marquise hát nem érzi, || *hog*y sért engem, || *hog*y halálra sérti a lelkemet, || *hog*y halálra gyötör a szavaival, a hidegségével, a mosolyával?” (Sze. 83). Ebben a mondatban a *hog*y kötőszó tagolja az indaíveket, s a tárgyi mondatok ismétlődéséből sajátos zeneiség fakad.

Az *és* kötőszó halmozása több novellában is megfigyelhető. „*És* nagy hirtelenséggel szellemében elragadtatott, || *és* térdre hullott nagy reverenciával, || *és* szemére húzta a csuklyáját, || *és* keresztbe kulcsolt karokkal meghajolt” (K. É. 48). „*Én* elmegyek, uram; || *és* ha fázom, || *és* éhezem, || *és* ha ütlegetek szenvedek, az mind gyönyörűség lesz immár nekem, miután az angyal leszállt hozzám egy szent ember alakjában, || *és* áldott vagyok az asszonyok között” (M. D. 56). „*Ó* minden, minden várakozik, || *és* a hajós is mintha várna valamit, ott az ingó széken, || *és* messze a szirt növekszik, || *és* a hajós várakozik, || *és* azzal mulat, hogy le, a hullámra próbálja festeni képzeletben a méltóságos Penelopeia arcát, de a hullám megtörik, szétfolyik, || *és* vele együtt minduntalan szétfolyik az arc” (Od. 104). Ezekben a többszörösen összetett mondatokban a váltakozó hosszúságú ívek élén álló *és* ismétlése prózavershez közelíti a szöveget.

4.4. Sokszor használja Babits az egyszerű szóismétlést a nyomatékosítás, a hangulati erősítés érdekében: „De *most, most* meg *kell* értenie, *most* utoljára ki *kell* mondania mindent” (Sze. 80); „Lélekbe, velőkbe itta magát a *sűrű, sűrű, mély, mély* szürkesség, és az iszonyú *örök, örök* kegyetlen zene.” (Od. 102); „*És zeng, zeng* a tenger, zúgásába *bezeng* a szép ének” (Od. 108); „*Mindent, mindent* áldozok” (D. é. 115); „*És* mindenfelé, *beljebb, beljebb* a csengés, kacagás, suhanás” (My. 150).

Az ismétlések is a mondat szerkezetét lazítják fel. A következő párbeszédrészletben a megismételt mondatok gondolatrítmust adnak: „— *Azt pedig aki látja*, — mondta Pater Lucentius —, *azt pedig aki látja*, élve nem marad.

— *Majd jön öregapád* — szólt egy másik vitéz —, *majd jön öregapád*, és magával hív.

— Most azért is *elmegyek* — felelt Artur lovag — *elmegyek*, s megnézem.” (K. M. 35.)

Az ismétlések és a halmozások ellenében az ellipszisek védik meg a szöveget a pleonazmustól (Bencze Lóránt 1989: 244). A stabilitás, az ökonómia érdekében gyakran előfordul, hogy az ismétlés, halmozás és kihagyás egy mondaton belül fordul elő, vagy hiányos szerkezet követi, előzi meg az ismétlést: „*Nem szeret, nem szeret*, egy kicsit *se szeret*! Ha *szeretne*, másra se gondolna, mint *jönni, jönni* velem, a világ végére... élni, mint két pásztor...” (Sze. 83). „*Mérföldek és mérföldek és mérföldek*, egyforma zúgó szürkességben. Iránytalan.” (Od. 102); „S *harang, harang*, esteli *harang*;

levegős fejű karcsú tornyokból langy esti imádság.” (M. D. 54); „Ah, *könyör-gök, könyör-gök, csak még egy* percel! *Még egy* negyedórát!... *Csak még egyszer* legyen a régi... bocsásson meg...” (Sze. 84); „*Zúg, zúg az egész világ... Odysseus! Mi az? Mit akarnak avval a kötéllel? Az árbochoz kötöz-nek... Téged... jaj, jaj megőrülök!*” (Od. 108.)

5. Az indázás nemcsak a mondatok szerkezetében, hanem hosszabb vagy rövidebb szövegegységekben is megfigyelhető (Szabó Zoltán 1976, 1986; Bencze Lóránt 1989). Az indázó szövegszerkezeteket még tüzetesen nem tanulmányozták.

A következő példában az indáíveket három, viszonylag rövid mondat-egész alkotja: „Hát nem érzi, hogy bánt vele, sért vele? || Hát nem bizik bennem? || Hát nem hiszi, hogy mindennél, minden pénznél többet ér nekem a férjem élete?” (D. é. 116.) „És az angyalok lovagja beszélni kezdett neki a mennyország elképzelhetetlen gyönyöreiről. || *Gyönyörökről*, melyet szem nem látott, fül nem hallott, | melyek úgy öntik el a testet, mint a tűz az olajos forrást, | s úgy gyújtják fel a lelket, mintha villám csap Isten házába. || Földöntúli örök *gyönyörökről*, melyekért édes a halál, | melyek megállítják az időt, mint Jósué a napot, | és megsemmisítik a világokat. || Rettenetes, nevezhetetlen *gyönyörökről*, | milyeneket a régi istenek éreztek, | és éreznek fönn a szentek és az angyalok.” (M. D. 55.) Ez a szövegrészlet négy ívből áll, amelyet egy-egy mondategész alkot. A második, harmadik és negyedik indának önálló, belső szelvényei is vannak. A mondategészek elején álló *gyönyör* szó indít el újabb és újabb hullámokat, amelyek tovagyűrűzve ritmikussá teszik a szöveget.

A Karácsonyi Madonna című novellában még nagyobb szövegegységet fog át az indázás. A hatodik részben a hosszabb-rövidebb bekezdések élén metaforával induló mondatokat találunk: „*Mária, aranyvirág megindul az óriás hajóban.*”; „*Az angyalok királynéja jön, jön.*”; „*Mária, tenger csillaga, libeg a lapuló sötétség tengerén.*”; „*Mária, mennyországnak kapuja méltóságo-san száll.*” (K. M. 38–39.) Itt indáívként az egyes bekezdések foghatók fel, amelyek rövidebb nyúlványokból, mondategészekből állnak. Az ismétlések, az *l* hangok lágyasága zeneivé varázsolja a novellarészletet.

6. A vizsgálat eredményeiből levonható az a következtetés, hogy Babits novelláiban gyakoriak a szecesszióra jellemző indázó mondat- és szövegszerkezetek. A zárt, merev struktúrák fellazulása mindenekelőtt ismétlésekből, halmozásokból ered, és a mondatok újraindítására sűrűn használja Babits az értelmezős szerkezeteket is. A sajátos mondatfűzésből és szöveg-építésből eredő ritmika díszítő funkciót tölt be, a szecessziós dekoratívítás eszközévé válik a szövegben. „Babits számára az értelmén megszűrt élmény rendet kíván versben és prózában egyaránt, arisztokratikus szigorától fegyelmezett stílusa — érzékelvén a kor tendenciáját — mégis túllép a korlátokon. Líraivá hangszereli a prózát” (Gáspári László 1983: 29).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Babits Mihály novellái és színjátékai. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1987.
- Bencze Lóránt: A szecesszió nyelvi stílusjegyei. Lengyel Géza „Tárlatok és képraktárak” című írásának tanulságai (Nyugat 1908. 1. 16—19). In: Tanulmányok a századforduló stílustörekvéseiről. Szerk. Fábián Pál és Szathmári István. Budapest, 1989. 238—244.
- Gáspári László: A századvégi novella lirizálódásáról. Nyelvtudományi Értekezések 118. sz. Budapest, 1983.
- Károly Sándor: Az értelmző és az értelmezői mondat a magyarban. Nyelvtudományi Értekezések 16. sz. Budapest, 1958.
- Kolozsvári Grandpierre Emil: Babits prózája. In: Babits emlékkönyv. Szerk. Illyés Gyula. Budapest, 1941. 68—72.
- Pók Lajos: Babits Mihály alkotásai és vallomásai tükrében. Budapest, 1970.
- Pók Lajos: A szecesszió. Budapest, 1972.
- Rába György: Hozzászólás a Nyugat-vitához. In: Vita a Nyugatról. Szerk. Kabdebó Lóránt. Budapest, 1973.
- Rába György: Babits Mihály. Budapest, 1983.
- Schöpflin Aladár: Babits Mihály, a novellaíró (1931). In: Babits Mihály száz esztendeje. Kritikák, portrék. Szerk. Pók Lajos. Budapest, 1983. 199—203.
- Sipos Lajos: Karácsonyi Madonna (Megjegyzések Babits Mihály első novelláskönyvéhez). Irodalomtörténet, 1978. 2. sz. 457—470.
- Sőtér István: A forma mestere. In: Babits emlékkönyv. Szerk. Illyés Gyula. Budapest, 1941. 56—61.
- Szabó Zoltán: Impresszionizmus és szecesszió a századforduló prózájában. In: Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról. Szerk. Szabó Zoltán. Bukarest, 1976. 49—88.
- Szabó Zoltán: Kis magyar stílustörténet. Budapest, 1986. 240—265.
- Szabó Zoltán: Szecesszió vagy utószecesszió? (A szecesszió főbb stílári sajátosságai Bánffy Miklós két késői művében) Magyar Nyelvőr 1992. 2. sz. 150—168.

A novellákat a következőképpen rövidítettem:

Az angyal: Az a.
 Drága élet: D. é.
 Huszadik, huszadik század: H. h.
 Karácsonyi Madonna: K. M.
 Kezdődik Élias testvér hiteles története: K.É.
 Mese a Dekameronból: M. D.
 Mythologia: My.
 Novella az emberi húsról és csontorról: N. h. cs.
 Odysseus és a szirének: Od.
 Szerelem: Sze.
 Tél: T.

Jenei Teréz

Mi is megpróbáltuk! (Töprengés a Bánréti-program tanításának tapasztalatairól)

Bár a pedagógusokra általában jellemző a folyamatos megújulás, időnként óhatatlanul nagyobbat lépnének a megszokottnál. Teszik ezt jó szándékkal, hivatástudatból fakadóan a gyermekért, a rájuk bízott és vállalt lehetőség mind teljesebb kibontakozásáért.

Évekkel ezelőtt jómagam is úgy éreztem, válaszolnom kell a kihívásokra, emelni kell a mércét önmagam és tanítványaim előtt. Anyanyelvi nevelésünk úgysem volt soha tökéletes, kifogástalan. Talán egy új magyartanítási program bevezetésével sikerül nekem is megtennem a tőlem telhető még jobbat. Kollégáim körében követő partnerekre is akadtam. A választott program a Bánréti professzor nevével jelzett NYIKIT (Nyelvtan—Kommunikáció—Irodalom Tizenéveseknek) lett, amelyet jelenleg hárman, három évfolyamon, négy osztályban tanítunk ötödiktől felmenően, egészen nyolcadikkal bezáróan.

Folyamatos egyszerűsödés

Négy évvel ezelőtt tizennégy tankönyvvel kezdtük a munkát. Igaz, ezek a könyvek az 5—6. évfolyamnak szóltak, de formátumuk miatt (A/4-es nagyságúak) elég nehezen tudtuk kezelni őket. (Nyelvtan és kommunikáció feladatgyűjtemény I—II., Helyesírás, Kommunikációs terepgyakorlatok I—II., Beszédtechnikai feladatgyűjtemény, Irodalom, Irodalom kezdetei, Ószövecség, Újszövecség, Molnár Ferenc: A Pál utcai fiúk, J. Swift: Gulliver utazásai Liliputban, Arany János: Toldi, Dráma és színház)

A könyvhalmaz évről évre fogyott, a könyvek formájukat tekintve kezelhetőbbek lettek, a tananyagot is átrendezték: kihagyásokkal, illetőleg sűrítésekkel egyszerűsítették. A jelenlegi 6. évfolyam összesen hat könyvet használ, és lényegében ugyanazt az ismeretanyagot dolgozza fel, mint a két évvel korábbi hatodikosok.

Időnként új kiadványokat kaptunk, ezeket természetesen megpróbáltuk beilleszteni a tanítási-nevelési folyamatba. Közülük a nagyon érdekes Moziban képernyő előtt és a Nemzeti költő szerepek a reformkorban című kiadványokat érdemes megemlíteni.

Amit tanítunk...

Irodalom: A tananyag tartalma rendkívül színes, tanár és gyermek számára egyaránt izgalmas, jó. Különösen az 5—6. évfolyamon pótol hiányt. Nagyon jól használható a nyolcadikos tankönyv József Attila költészetét feldolgozó része.

A hetedikes könyv anyaga arányaiban eltolódott a dráma felé; a novellák egy része nehezen feldolgozható, világuk távol áll a gyerekekétől (pl. Thomas Hardy, Maupassant). Nagyon hiányoltuk a klasszikus „kötelezőket” — a regényolvasást —, olvastatást. Van ugyan Molnár Ferenc (A Pál utcai fiúk), Mikszáth Kálmán (Szent Péter esernyője), de kimaradt Jókai, Móricz.

A dráma túlsúlyát jellemzi, hogy már a hetedik évfolyamon sor kerül a Liliomfi tárgyalására, nyolcadikban pedig Dürrenmatt Nagy Romulusa következik. Olyan alapossággal és mélységgel tárgyalva, amely nem felel meg az általános iskolai tanulók szövegértő, irodalomelemző képességének. Válogatni lehet ugyan a feladatokból, ebben az esetben viszont a hézagosság, a töredezettség veszélyeztetheti tanításunk menetét.

Nyelvtan: az anyanyelvi nevelés nem a hagyományos leíró grammatikára épül, hanem az ún. generatív nyelvszemléletre. Ez persze nem zárja ki a leíró nyelvtani ismeretek elsajátítását, de nagy körültekintést, sok-sok gyakorlást, a pedagógustól jó értelemben vett rutinszerű tudást feltételez és követel. Az alsó tagozaton megszerzett nyelvtani tudásanyagot használja fel és alkalmazza alapként.

Kommunikáció: Eleven színfoltjai az óráknak az ún. kommunikációs gyakorlatok. Sok örömet és igazi élményt nyújtottak tanárnak, diáknak egyaránt. A kommunikációs készséget fejlesztő feladatsorokból gazdag a választék, van lehetőség az osztályra, egyénre szabott feladattípusok kiválasztására. A színes, változatos feladatok közel állnak a tanulókhhoz, lehetőséget adnak a kreativitás, a nyelvi érzékenység fejlesztésére. Részben valós problémákat vetnek fel, részben jól megmozgatják fantáziájukat, fejlesztik nyelvi humorukat. Még az abszurdnak tűnő helyzetek megoldására is akadt diákjaim közül egy-két lelkes vállalkozó, akik nem kis örömmel élték ki játékos kedvüket: kiválóan kamatoztatták metakommunikációs képességeiket a megoldások során. Jómagam kezdetben kissé mesterkéltnek éreztem némelyik gyakorlatot, de a gyerekek igazolták ezek létjogosultságát is. Magától értetődő természetességgel vállalkoztak, illetőleg oldották meg ezeket a feladatokat is.

Vitatható pontok

1. A program képességfejlesztő; ez nagyon jó is lenne. De *nem készít elő megfelelően a továbbtanulásra* — a megszokott, hagyományos rendszerben működő középiskolákba való átlépésre. Pedig jelenleg ezekből van több.

Ezért történhetett meg az, hogy a szülők részéről nem kis ellenállásba ütköztünk.

2. *A helyesírás gyakorlásának ajánlott indirekt módszere sem vált be.* Nagy létszámú tanulócsoportok és átlagos képességű gyerekek esetében nem vezetett megnyugtató eredményre a helyesírási kézikönyvek alkalomszerű használata. Pontosabban fogalmazva: jó oldala a programnak, hogy a helyesírási kézikönyvek használatát meg kellett tanulniuk tanítványainknak, de a helyesírási készség fejlesztéséhez ez kevésnek bizonyult. A gyermekek zöménél a heurisztikus módszer sem vált be mindig, és az ösztönző tényezők hiánya (pl. a tollbamondások, helyesírási felmérések elmaradása) miatt a helyesírásuk nem fejlődött kellő mértékben. A hagyományos módszerrel tanuló párhuzamos osztályok eredményeit folyamatosan egybevettem a mieinkkel. Több évre visszamenő statisztikai vizsgálataim igazolják megállapításomat.

3. Bár használunk szófaji elnevezéseket, mégsem határoljuk el egymástól az egyes szófajokat. Szófaji definíció pedig egyáltalán nincs. Ez talán önmagában nem baj, de *a szófaji rendszerezés hiánya* már az. A tanulók életkori sajátosságainak jobban megfelelne ez, nem beszélve a rendszeralkotás logikát fejlesztő lehetőségeiről.

4. *Az írásbeliség és a szóbeliség nagyfokú aránytalanságát tapasztaltam — a szóbeliség javára.* Ezt mind az irodalom-, mind a nyelvtanórákon valós problémának éreztem. Az írásbeliség mindig elmélyültebb munkát követel, a szóbeli feladatmegoldások esetében (akár beszámoló, akár részfogalmazás, de legyen az szituációs beszélgetés is) nagyobb a lehetőség a felszínes megoldásokra.

5. *Az idegen nyelv oktatását nem segíti.* Az idegen nyelvet ma Magyarországon szinte mindenütt a klasszikus grammatikai terminológiával, hagyományos rendszerezéssel tanítják (szófajok, mondatrészek, egyszerű és összetett mondatok stb.). Ez a program pedig — már utaltam rá — a generatív nyelvszemléletre épül.

Tényként kell elfogadnunk, hogy nálunk ma az idegen nyelv oktatása, tanulása központi kérdés. Nehezíthetjük-e anyanyelvünk más szemléletű tanításával? — Azt hiszem, saját nyelvünk tanítási módja nem lehet gátja más nyelvek elsajátításának; még akkor sem, ha hisszük és valljuk, hogy anyanyelvünk az első és legfontosabb mindnyájunk számára.

6. *A program: a tananyag tartalma, a feldolgozás módszere sok esetben nem felel meg a tanulók életkori sajátosságainak.* Ezek a mi tapasztalataink. El kell még mondani azt is, hogy a tanítás során fölmerült problémáink megoldásához nagyon kevés háttérrel, biztatást és meggyőző továbbképzést kaptunk.

Hogyan tovább?

Munkaközösségünk úgy döntött, hogy nem hagyjuk abba a program tanítását. Ahol elkezdjük, ott végigviszük, de az új évfolyamon, vagyis az

ötödik osztályban már elállunk ettől. Tesszük ezt ugyanazért, amiért belevágtunk: az anyanyelvi nevelés ügyét és a gyermek érdekét tartjuk szem előtt, mindkettőt továbbra is a lehető legfontosabbnak tekintjük.

Bagaméry Gáspárné

Az anyanyelvi tudás és az eredményes idegennyelv-tanulás összefüggésének néhány kérdéséről II. rész

A kísérletről

A nyelvi anyag gyűjtése 1988 szeptemberében kezdődött el. Az alábbiakban a korpusz feldolgozása során szerzett első tapasztalatokat adom közre.

A mintavétel szempontjai. Tekintettel a felmérés céljára, célszerűnek látszott olyan tanulócsoportokat, osztályokat keresni, amelyek tanrendjében az idegen nyelv oktatása erősen különböző óraszámokban történik; ugyanakkor olyanokat, melyek szociális környezetüket, lehetőségüket tekintve bizonyos mértékig homogének.

Így esett a választás egy két tannyelvű középiskola (Mikszáth K. Gimnázium és Szakközépiskola, Pásztó) osztályára, a Kossuth Lajos Tudományegyetem Gyakorlógimnáziumának osztályára (ahol ciklusonként 16 órában tanulják az angol, ill. az orosz nyelvet) és ugyanennek a gimnáziumnak egy másik osztályára, ahol hagyományos óraszámokban, ciklusonként 5-6 órában tanítanak idegen nyelvet. A kérdőív személyi adatai alapján megállapítható, hogy a tanulók tanulmányi átlageredménye 4,1-től 5-ig terjed, és ez mindhárom osztályra jellemző. Mindezt azért tisztázzuk, mert az intelligenciaszint vizsgálata nem történt meg, de figyeltünk arra, hogy közel azonos tanulmányi eredményű tanulóktól származzék a felmérési anyag.

A tanulók életkora 14-15 év a felmérés kezdetén. Ez az életszakasz általában fordulópontot jelent az egyén nyelvi és kognitív jellegű képességének fejlődésében. Az iskolaváltás (általános-/középiskola) a magasabb követelményrendszerrel is hozzájárul ahhoz, hogy a nyelvi és a gondolkodási folyamat kölcsönhatása magasabb szinten érvényesüljön. D. Lawton tanulmánya szerint (1974: 132) az alacsony és a magasabb képességű csoportok közötti távolság inkább nő, mint csökken az évek során, és megfigyelése szerint a 15 évesek korcsoportjában a beszéd helyzetfüggősége, szituatív kötöttsége, a bonyolultabb alárendelések, a passzív igék használatában az egyéni eltérések markánsabban jelentkeznek, mint például 12 éves korban. Az életkori sajátosságokon belül figyelni kell a nemek jelentette különbségekre is. A szakirodalomban ismert, hogy a lányok kommunikációs készsége, anyanyelvi jártasságának fejlődése más ütemben történik — ahogy biológiai fejlődésük is —, mint a fiúké. Célszerű tehát külön vizsgálni a fiúk, illetőleg a lányok csoportjának adatait.

A felmérés menete. Az első adatfelvétel alkalmával a tanulók feladatlapot kaptak. Első feladatként fogalmazást írtak a megadott címről (Az otthon). A cím megfogalmazásában szerepet játszott az a követelmény, hogy többirányú megközelítést tegyen lehetővé, konkrét és általánosító, szubjektív és objektív szemléletet. Az időtartam egységesen 20 perc volt. Második feladatként mondatkiegészítő teszteket kaptak: vagyis előre meghatározott számú szóval kellett kiegészíteni a mondatkezdeteket. Megoldási mintát kaptak, és 25 perc állt rendelkezésükre. Ilyen mondatkezdések voltak, mint pl. „Sajnálom ... (+ 18/20 szó); A kert végében ... (+ 22/24 szó)” stb.

A feladatok összeállításában nagy segítségünkre voltak a D. Lawton és Bíró Zoltán már említett tanulmányában leírt felmérések tapasztalatai.

A korpusz feldolgozása. A 3 évre tervezett felmérés első fázisát jelenti az imént felvázolt feladatsor. A második szakasz feladatsorai már az idegen nyelvű teljesítményt is mérik egy időben az anyanyelvivel, hogy a beszédtervezési és a kognitív sémák azonosságait és különbségeit, esetleges együttfejlődésüket is észrevehessük. Más lesz tehát a feldolgozás szempontrendszere, mint az első alkalommal.

Ez az első alkalom ténylegesen felmérés, azt az állapotot írja le, melyhez a későbbiek során a változásokat viszonyítjuk. Egy megközelítési módot emeltünk ki ez alkalommal, ez a szempont a minta mondatainak szerkezeti elemzése. A munka bonyolultsága miatt a mondat szerkesztés szövegtani szinten történő elemzéséről egyelőre le kellett mondanunk. Abból indultunk ki, hogy a verbális tervezésnek az a mozzanata, amikor a témánkat logikailag rendezzük, és a viszonyítások különböző minőségeit létrehozuk, az gondolkodásunk működésére is fényt vet. A hibátlanul használt bonyolult, szubtilis mondat szerkesztés utal az anyanyelvi és a gondolati műveletekben való jártasság fokára. (Természetesen itt is figyelembe kell venni, hogy a megnyilatkozás írásban vagy szóban történik-e.)

A gyermeknyelv kutatás mindig is figyelt a mondatstruktúrák fejlődésére. Ennek köszönhetően ismerjük, hogy melyek például a legkorábban és a legáltalánosabban kialakult alárendelések, milyen életkorban milyen mondat szerkesztés tekinthető szokatlannak. B. Bernstein, D. Lawton, W. D. Loban a különböző nyelvi korpuszok alárendeléseinek vizsgálatával kimutatták, hogy az általános nyelvi képesség jellemezhető az alárendelési mutatóval. Ezek az elemzések eddig jobbra azért jöttek létre, hogy a magasabb, ill. alacsonyabb nyelvi képességet mérhetővé tegyék, és ezek társadalmi háttérét fölfedjék.

Ugyanezek a mutatók szolgálnak számunkra is a nyelvi teljesítmény mérésére, összehasonlítására, azzal a különbséggel, hogy a mintavételnek megfelelően az eltérő nyelvi teljesítmények elemzése más, újabb összefüggések feltárásához vezethetnek.

Az alárendelések elemzésének több módja, ennek megfelelően több mutatója is van. A legegyszerűbb eljárás, hogy a korpuszban előforduló összes alárendelést számba vesszük, és viszonyítjuk a ragozott igékhez. A Bernstein és Lawton által kidolgozott elemzési eljárás a magyar nyelvre vonatkoztatva problémát vet fel. Bonyolult alárendelő összetett mondatokat ugyanis a magyarban nemcsak igei állítmányokkal lehet szerkeszteni. Fenntartásaink ellenére a korpusznak ezt a mutatóját is elemeztük, hogy adataink összevethetők legyenek más magyar szövegek ilyen mutatóival.

Önmagában ez a mutató, az alárendelés gyakorisága még nem ad alapot komolyabb következtetések levonásához, hiszen a legegyszerűbb tárgyi-, időhatározói és helyhatározói mellékmondatok halmozásával már igen jó arányt lehet elérni. Ezért ezeket kizárva kell a szokatlan alárendelések arányát megállapítani, mely már beszédesebb mutató. Ez az aránypár sem érzékelteti azonban azt a fajta mondat szerkesztési bonyolultságot, melyet az alapsztruktúrák változatos, szokatlan használatával lehet elérni. Loban nevéhez fűződik ennek az eljárásnak a kidolgozása, melyet Loban-féle súlyozott alárendelési mutatónak hívunk. Lényege az, hogy a mellékmondatokat szerkezeti beépítésük és függvényértékük szerint pontozza, súlyozza, így A, B, C, D típusú mellékmondatokat kapunk, ahol az A típusú az egyszerű, és ehhez viszonyítjuk a B, C, D típusú mellékmondatok számarányát. A Loban-érték pontszámában is kifejezhető.

Egy-egy mutató kizárólagos használata hamis következtetésekhez vezethet, de valamennyi mutató együttes értékelése — mivel ezek jól kiegészítik egymást — megbízható, ha tudunk olvasni az adatokból.

Az elemzés adatai. A fentiek ismeretében a felmérés alapján a következő kép rajzolódik ki.

1. Az alárendelések aránya a ragozott igékhez közel azonos valamennyi csoportban, a lányok csoportja mindhárom osztályban kedvezőbb képet mutat.

A két tannyelvű osztályban a fiúké 0,45, a lányoké 0,51, a ciklusonként 16 órában nyelvet tanulóknál (a továbbiakban: emelt óraszámú) fiúk esetében 0,33, lányoknál 0,43, a ciklusonkénti 5-6 órában nyelvet tanulók osztályában (a továbbiakban: átlagos óraszámú) fiúk 0,42, a lányok 0,55-öt értek el. (Hasonló arányt tapasztalt Bíró Zoltán is a városi, tehát székelyudvarhelyi 13-14 éves fiúknál: 0,438.) Érdekes módon mind a fiúknál, mind a lányoknál egy tizedes eltérés mutatkozik az emelt óraszámú csoportban a hátrányukra, vagyis a függő mondatok aránya a ragozott igékhez képest kevesebb; az egy tizedes eltérés egyébként statisztikailag még nem szignifikáns. (Ilyen eltérés csak a fiúk-lányok csoportja között van.)

2. A szokatlan alárendelések arányát nézve megállapítható, hogy a fiúk és a lányok számadatai jobban közelítenek egymáshoz, vagyis a fiúk — ha nem élnek is olyan gyakran az alárendelések lehetőségével, mint a lányok — a szokatlanak minősíthető alárendelést (alanyi, értelmezői stb.) közel azonos gyakorisággal használják. A kétnyelvűben a fiúknál 0,21, a lányoknál 0,25; az emelt óraszámúban a fiúknál 0,11 (a legrosszabb arány), a lányoknál 0,27; az átlagos óraszámúban a fiúknál 0,21, a lányoknál 0,34 az arányszám.

3. A következő adatokat a Loban-féle súlyozott alárendelési mutató tárja elénk. Ez az A típusú egyszerű alárendelések és a B, C, D típusú függő mondatok arányát jelenti. Meglepő, hogy azonos értékeket látunk mind a fiúk-lányok, mind a különböző osztályok között. A kétnyelvűben 0,25 a fiúknál, 0,23 a lányoknál; az emelt óraszámúban 0,22 a fiúknál, 0,23 a lányoknál; az átlagos óraszámúban 0,29 a fiúknál, 0,21 a lányoknál.

4. Ha a Loban-értéket pontban kifejezzük, vagyis Loban eljárása szerint a közbevetett, a többszörösen függő mondatokat szerkesztési nehézségek szerint is osztályozzuk, akkor a következő értékeket láthatjuk:

a kétnyelvűben	fiúk: 7,09, lányok: 11,96;
az emelt óraszámúban	fiúk: 7,62, lányok: 8,12;
az általános óraszámúban	fiúk: 4,14, lányok: 5,33.

A meglepő adatsor arra készítetett, hogy azonnal elvégezzük a szignifikanciavizsgálatot, hogy megállapítsuk a statisztikailag érvényes különbséget. A R. Fisher-féle számítás szerint a „t” érték itt 1,17, ez annyit jelent, hogy már 1,17 különbség is szignifikáns. A szükséges különbségnek csaknem háromszorosa található az emelt óraszámú fiúk teljesítménye között az utóbbiak hátrányára.

Mit is jelentenek tehát ezek a számok? Az emelt óraszámú fiúknál az A alárendelések aránya a B, C, D mellékmondatokhoz 0,22, az általános óraszámú fiúknál közel azonos: 0,29, mégis Loban-pontszámban az utóbbiak csak 4,14-es átlagot értek el, míg az előbbieket a kicsit rosszabb arány ellenére 7,62-es pontszámot. Ez a jelenség a két osztály lánycsoportjainál is megfigyelhető. B, C, D típusú mellékmondatokat tehát közel azonos számban használnak, de igen erős eltérés figyelhető meg ezek megszerkesztettségében, bonyolultságában; vagyis a többszörösen függő mondat, melynek még további mellékmondata van, ill. a többszörös beágyazások eredményezik a magasabb pontszámot.

Különösen érdekes, ha végignézzük az emelt óraszámú fiúk adatait: az alárendelések aránya a fiúk között is a legalacsonyabb értékű, a szokatlan alárendelések aránya 0,11; egy tizeddel kevesebb, mint a másik két osztály esetében. A Loban-féle súlyozott aránypár viszont csaknem megközelíti a kétnyelvű fiúcsoport mutatóját, míg pontszámban meg is haladja.

Számok nélkül úgy is megfogalmazhatnánk, hogy bár aránylag kevesebb (szemantikailag) szokatlan mellékmondatot használnak, mégis az igen gyakori tárgyi-időhatározói alárendeléseket mérhetően bonyolultabb mondat szerkesztésben valósítják meg, mint az általános óraszámban tanuló diákok.

A könnyebb áttekinthetőség érdekében az adatokat az alábbi táblázatban összesítettük:

Mutatók	Mikszáth (kétnyelvű)		KLTE I. C (ciklus 16 óra)		KLTE I. A (ciklus 5—6 óra)	
	Fiúk	Lányok	Fiúk	Lányok	Fiúk	Lányok
Alárendelt mondatok aránya a ragozott igékhez AM	0,45	0,51	0,33	0,43	0,42	0,55
Szokatlan alárendelések aránya a ragozott igékhez SZAM	0,21	0,25	0,11	0,27	0,21	0,34
A/BCD aránya alárendelési mutató F. LOBAN	0,25	0,23	0,22	0,23	0,29	0,21
LOBAN-érték pontszámában	7,09	11,96	7,62	8,12	4,14	5,33
Kommunikációs egységek KO	17,45				10,28	

Az adatok értékelése. Felelőtlenség lenne még az első eredmények után messzemenő következtetéseket levonni, ezért csupán olyan feltételezésként fogalmazhatjuk meg az alábbiakat, melyeket a későbbi felmérések adatai igazolhatnak, ill. cáfolhatnak.

Először is számot kell vetnünk a következő tényekkel: 1. Mint erről már szó volt, mindhárom osztály tanulmányi előmenetele a 8. osztályos év végi értesítő alapján közel azonos: 4,1 és 5 közötti átlagot tapasztalhattunk. A két debreceni osztálynak a beiskolázási körzete is azonos. 2. Mind a két tannyelvű osztályba, mind az intenzív nyelvtanulást biztosító osztályba azok jelentkeznek, akik már előzőleg is nagyobb sikerrel és hatásfokkal tanultak idegen nyelvet, mint társaik. 3. A Loban-féle pontértékek különbsége alapvetően két csoportra osztotta a vizsgált három osztályt: az intenzíven idegen nyelvet tanulók és a hagyományos, ciklus 5-6 órában idegen nyelvet tanulók csoportjára, mégpedig oly módon, hogy a kedvezőtlenebb értékeket az utóbbiak érték el.

A tények alapján feltételezhető, hogy az intenzíven, illetve az eredménnyel, sikerrel tanult idegen nyelv az, amely visszahat az anyanyelv-elsajátítás folyamatára; ez mondat szerkesztési szinten annyit jelent, hogy az alapstruktúrák használata változatossá válik, jobban követi, illetőleg lehetővé teszi az egyéni gondolkodásmódot, bizonyítva, hogy a nyelv feletti ellenőrzés is magasabb színvonalú.

Az idegennyelv-tanulás tulajdonképpen az adott nyelvi rendszer fokozatos elsajátítását jelenti, de ez a rendszerkiépítés — szemben az anyanyelvével — tudatosan történik. Az idegen nyelvi struktúrák használata és átalakítása során jelentkező tudatos eljárás minden bizonnyal elősegíti az anyanyelv feletti erőteljesebb kontrollt, és egyúttal a sémákkal leírható beszűkült rendszerre a nyitás irányába hat. Bernstein szóhasználatával élve a korlátozott kódtól a kidolgozott kód által vezérelt nyelvhasználat felé ható tendenciát erősíti.

Mindezek kiindulópontot jelenthetnek, csupán a további megismételt felmérések fogják megmutatni, hogy ezek a tendenciák megerősödnek-e, a különbségek élesebbé válnak,

avagy elmosódnak, vagyis kérdés az, hogy az idegennyelv-tanulásnak ez az imént vázolt hatása csak felgyorsít-e egy fejlődési folyamatot, mely az anyanyelv interiorizálásában az adott körülmények között mindenképp bekövetkezne, vagy ellenkezőleg: olyan lehetőséget ad, amelyet többek közt az idegennyelv-tanulás kondicionálna.

Mindezt az elkövetkező évek kutatásai fogják eldönteni, amikor is folytatva az elkezdett felméréseket, az anyanyelv anyagát az idegen nyelvűvel kiegészítve vizsgálhatjuk, és így az interferencia és a transzferjelenségek feltárásával több oldalról válnak megközelíthetővé az anyanyelv és az idegen nyelv kölcsönhatásában rejlő tendenciák.

Összefoglalás

1. Az anyanyelv és idegen nyelv kölcsönhatásában számottevő az anyanyelv hatása, hiszen előtanulmányként szolgál a későbbi nyelvtanuláshoz. Számolnunk kell tehát azzal a ténnyel is, hogy az anyanyelvi készség és jártasság színvonala is érvényesül abban a transzferben, mely az idegen nyelvi műveletekben létrejön.

2. Másfelől viszont azt feltételezzük, hogy az intenzív idegennyelv-tanulás az anyanyelvi beszédtevékenység kedvező fejlődését elősegíti, a nyelv feletti ellenőrzés magasabb színvonalúvá válik, Bernstein szóhasználatával élve a korlátozott kódtól a kidolgozott kód által vezérelt nyelvhasználat felé ható tendenciát erősíti.

3. A tanulmányban bemutatott kutatások kezdeti eredményei ezt a feltételezésünket oly módon erősítik meg, hogy a vizsgált tanulók anyanyelvi eredményei alapján világosan elkülöníthető két csoport: az idegen nyelvet eredményesen és intenzíven, valamint a második nyelvet átlagos óraszámban tanuló gyerekek csoportjára. A Loban-féle súlyozott alárendelési mutatók értékének alakulása azt a tendenciát érzékelteti, mely szerint az intenzíven tanult idegen nyelv az anyanyelvi grammatikai alapstruktúrák változatos és bonyolult megszerkesztettsége irányába hat.

IRODALOM

- Albertné Herbszt M. 1987. Modern nyelvészet — anyanyelvi oktatás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Antal L. (ed.) 1986. Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény VI. Második rész. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bárdos J. 1988. Nyelvtanítás: múlt és jelen. Magvető, Budapest.
- Bernstein, B. 1975. Nyelvi szocializáció és oktathatóság. In: Szepe Gy. (ed.): Társadalom és nyelv. 393—435. Gondolat, Budapest.
- Bever, T. G.—Lackner, J. R.—Kirk, R. 1983. A mondatok mögöttes szerkezetei a beszéd feldolgozásának elsődleges eszközei. In: Pléh Cs. (ed.) Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához. 222—43. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bíró Z. 1984. Beszéd és környezet. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Bouton, C. P. 1974. L'acquisition d'une langue étrangère. Klincksieck, Paris.
- Brown, R.—Bellugi, K. 1983. Három folyamat a szintaxis elsajátításában. In: Pléh Cs. (ed.) Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához. 395—415. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bruner, J. S. 1983. A kommunikációtól a nyelvig. In: Pléh Cs. (ed.) Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához. 455—87. Tankönyvkiadó, Budapest.

- Chomsky, N. 1974. Újabb adalékok a velűnkszületett eszmék elméletéhez. In: Papp M. (ed.) *A nyelv keletkezése*. 85—97. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Chomsky, N. 1985. *Generatív grammatika (Beszélgetések Mitson Ronat-val)*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Clark, H. H.—Clark, E. C. 1983. Hogyan tervezzük meg, hogy mit mondjunk? In: Pléh Cs. (ed.) *Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához*. 333—75. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Corder, S. P. 1973. *Introducing Applied Linguistics*. Penguin Education, London.
- Dezső L.—Nemser, W. 1972. Nyelvtipológia és kontrasztív nyelvészet. In: Horváth M.—Temesi M. (eds.) *Összevető nyelvvizsgálat, nyelvtanítás*. 13—44. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Ferguson, C. A. 1975. Diglossia. In: Pap M.—Szépe Gy. (eds.) *Társadalom és nyelv*. 291—320. Gondolat, Budapest.
- Hagège, C. 1985. *L'homme de parole*. Fayard, Paris.
- Hamers, J. F.—Blanc, M. 1984. *Bilingualité et bilinguisme*. Pierre Mardaga, Bruxelles.
- Hebb, D. O. 1975. *A pszichológia alapkérdései*. Gondolat, Budapest.
- Hegedűs J. 1970. A nyelvtani tudatról és készségről. In: Babos E.—Károly S. (eds.) *Idegen nyelv — anyanyelv*. 50—60. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hymes, D. 1972. On communicative competence. In: Pride, J. B.—Holmes, J. (eds.) *Sociolinguistics*. Penguin.
- Hymes, D. 1988. A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata. In: Pléh Cs.—Siklaci J.—Terestyéni T. (eds.) *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. 86—133. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Jakobson, R. 1973. *Essais de linguistique generale*. Les Éditions de Minuit, Paris.
- Kenesei I. (ed.) 1984. *A nyelv és a nyelvek*. Gondolat, Budapest.
- Krashen, S. 1981. *Second Language Acquisition and second Language Learning*. Pergamon Press, Oxford.
- Labov, W. 1973. A társadalmi folyamatok tükröződése nyelvi szerkezetekben. In: Szépe Gy. (ed.) *A nyelvtudomány ma*. 507—28. Gondolat, Budapest.
- Lawton, D. 1974. *Társadalmi osztály, nyelv és oktatás*. Gondolat, Budapest.
- Lengyel Zs. 1979. A pszicho- és szociolingvisztika helye az anya- és idegen nyelvek oktatásában.
- Lengyel Zs. 1981. *A gyermeknyelv*. Gondolat, Budapest.
- Leontyev, A. A. 1973. *Pszicholingvisztika és nyelvtanítás*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Leontyev, A. A. 1983. A heurisztikus elv a nyelv észlelésében, produkciójában és megértésében. In: Pléh Cs. (ed.) *Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához*. 200—12. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Nádudvari L. 1980. *A gyermekek idegennyelv-oktatásának pedagógiai-lélektani alapjai*. KLTE, Debrecen.
- Osgood, E. 1983. Mi a nyelv? In: Pléh Cs. (ed.) *Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához*. 13—56. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Papp M.—Pléh Cs. A szociális helyzet és a beszéd összefüggései az iskoláskor kezdetén. *Valóság*, XV. évf. 2. 52—8.
- Pléh Cs. 1980. *A pszicholingvisztika horizontja*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Putnam, H. 1974. A „velűnkszületett eszmék” hipotézise és a nyelvészet magyarázó modelljei. In: Papp M. (ed.) *A nyelv keletkezése*. 97—110. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Rácz E.—Szathmári I. (eds.) 1977. *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Slobin, D. I. 1983. A grammatika fejlődésének kognitív előfeltételei. In: Pléh Cs. (ed.) *Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához*. 416—54. Tankönyvkiadó, Budapest.

- Szépe Gy. (ed.) 1973. A nyelvtudomány. Szemelvények korunk nyelvészetéből. Gondolat, Budapest.
- Tabouret, A.—Keller 1972. Où commence le bilinguisme? In: Martinet, J. (ed.) De la théorie linguistique à l'enseignement de la langue. 169—82. Presses Universitaires de France, Paris.
- Vigotszkij, L. Sz. 1967. Gondolkodás és beszéd. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Wardhaugh, R. 1986. An Introduction to Sociolinguistics. Basil Blackwell. Oxford, New York.

Papp Tünde

A szókészlet táji rétegének változása a szlovéniai Szentlászlón*

A hazai dialektológiai kutatások az elmúlt években különös figyelemmel fordultak a változásvizsgálatok felé. A különböző nyelvi szinteken végzett kutatások azzal a céllal készültek, hogy bemutassák a változó jelenségeket, illetve a változások irányát. A megjelent tanulmányok sorában, az empirikus adatok elemzése alapján megfogalmazott elméleti összefüggések tekintetében Kiss Jenő *A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1989 között* című tanulmánya minden nyelvi szinthez kapcsolódóan összefoglalja tapasztalatait, utalva más szerzőknek a témához kapcsolódó megállapításaira is. (MNYTK. 190. szám, Bp., 1990.)

Jelenlegi írással szeretném gazdagítani az eddigi vizsgálati tapasztalatokat; saját, a német eredetű tájszavak állapotáról korábban írt munkámat (¹II. Dialektológiai Szimpozion. Szerk.: Szabó Géza, Szombathely, 1987: 79—88), valamint a paraszti gazdálkodás szókincsében történt összehasonlító szociolingvisztikai elemzéseimet (²A BDTF Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai I. Szerk.: Szabó Géza, Szombathely, 1992. 19—35).

Közel másfél évtizedes múltra tekint vissza Szlovéniában, a Muravidéken élő magyarsággal az a kapcsolat, amely az oktatási feladatokkal együtt lehetőséget adott és jelenleg is ad számomra az itt élők nyelvének tanulmányozására.

Számos publikáció igazolja a kollégáim, Bokor József, Gadányi Károly, Molnár Zoltán Miklós, Szabó Géza és az általam végzett nyelvi vizsgálatok eredményeit. Annak, hogy most egy szókészleti változásvizsgálatba fogtam, több oka is van. Egyrészt folytatni, gazdagítani szeretném Penavin Olga ezen a területen végzett kutatásait, amelyek közül mostani munkám alapját képezi a Szécsiszentlászlai szójegyzék, amelyet 1960-ban gyűjtött és közzétett a Nyr. 85: 460—463. oldalán (1961) (4), másrészt a nyelvterület élő nyelvi kutatásához kapott OTKA támogatás is hozzájárult mindehhez.

* Az OTKA T 006632 sz. pályázatának támogatásával készült.

¹ A német eredetű tájszavak állapota Náraiában.

² Összehasonlító szociolingvisztikai vizsgálat a paraszti gazdálkodás szókincsében.

Penavin Olga gyűjtése óta közel három és fél évtized telt el. A hajdani Széchenyi grófok birtokához tartozó falu neve is megváltozott, rövidült a gyűjtés óta, mert napjainkban a *Szentlászló* nevet viseli, szlovén neve napjainkban is *Motvarjevc*. A település lakóinak a száma ma kb. 250 fő. A Penavin Olga közlésében szereplő 1000 fő tévesen becsült adat. A Révai lexikon XVII. kötetében (Bp., 1925. 429. l.) 501 lakost közöl. A fiatalok többsége a környéken található gyárakba jár dolgozni, sokan el is költöztek, de munka után vagy a hétvégeken segítenek a szülőknek, nagyszülőknek a földművelésben, a különböző paraszti munkák végzésében. A falu lakói napjainkban is nagy többségében magyar anyanyelvűek, így a kommunikáció anyanyelvükön folyik, de megtanultak szlovénül is, hiszen a városban, a hivatalokban, a paraszti gazdálkodás termékeinek értékesítésekor stb. nélkülözhetetlen a többségi nemzet nyelvének ismerete és használata.

Szentlászló Szlovénia Goričko néven ismert tájegységén található. A történelmi Őrség és a Hetés között, de nyelvészeti szempontból szorosan egyikhez sem tartozik. Olyan nyelvterületen, amely a nyelvtudományi, dialektológiai vizsgálatok köréből teljesen kikerült annak ellenére, hogy mérhetetlen mennyiségű nyelvi adat, egyedi sajátosság szunnyad napjainkban is az itt élő magyarság ajkán, akikkel sem a nyelvtudomány, sem a rokon tudományok nem törődtek eléggé az elmúlt évtizedekben.

Penavin Olga tapasztalataihoz kapcsolódva ma is örömmel elmondhatjuk, hogy az itt élők tiszta lelkű, világosan gondolkodó, anyanyelvükhöz szilárdan ragaszkodó, egyszerű emberek, akikről Gárdonyi, Móra, Tömörkény, Móricz és mások műveiben olvashatunk, akik nem ismerik a nemzeti-ségi gyűlölködést, tisztelik a más nyelvet beszélő szomszédaikat, s viszont, de ragaszkodnak a sajátjukhoz nemcsak anyagi javaikban, de a tudatukban is.

248 címszót tartalmaz Penavin Olga közleménye. A tájszóismeret és -használat mai állapota megismerésének, valamint a változás sajátosságai feltárásának szándékával 1993 őszén és 1994 telén töltöttem néhány napot a településen, és kérdeztem ki aktív indirekt, sikertelenség esetén direkt módszerrel a közleményben szereplő valamennyi tájszót tizenkét adatközlőtől, akik három korosztályhoz sorolhatók.

Az első, legfiatalabb korosztályt 4, általános iskolába járó tanuló képviseli, akik 13-14 évesek és a Pártosfalvi Kétnyelvű Általános Iskola tanulói: B. T., D. A., D. L., Zs. I. A második korosztályba a harminc év körüli középnemzedéket soroltam négy adatközlővel: K. Zs. 28 éves, T. O. 33 éves, K. R. 28 éves, N. Gy. 28 éves. A harmadik korosztályba a hatvan év körüliek kerültek, akik a korabeli gyűjtés idején harmincévesek voltak. Négyen képviselik ezt az idősebb generációt: N. Gy. 62 éves, N. Gyné 61 éves, G. P. 55 éves, G. I. 54 éves.

Ők egész életükben paraszti gazdálkodást végeztek, jelenleg is gabona- és takarmánytermesztést, szőlőművelést és állattartást folytatnak. A helykímélés érdekében Penavin Olga közleményének címszavait itt nem közlöm.

Az első korosztályba tartozó, legfiatalabb adatközlőim az alábbi szavakat nem ismerték, s így nem is használják beszédükben: *ácsmadár, aszott, befödöz, bekerget, bergálu, böstörü, csabra, dudogat, fölözü söprü, farásop, fürinc, faisz, gántás, gomolicsos, hiel, humpukos, hupputa, kapacsos kapa, kóstokacsku, lányoficuka, lefaraz, megszagosul, pikulla, siru, stájfa, szájogyüre, szekiérma, szembogyu, szembogyu pillantuja, szeny, sziaácsfa, sziaácsbokor, szükfazik, tiérzsola, tikmony, tündéres, tünt, vüöleginládo.*

A 248 szóból 38 az ismeretlen szavak száma, ami 15,3%. A számszerű adatok máris meglepetéssel szolgálnak, hiszen a kérdezett szavak 85%-a ma is él a fiatal generáció nyelvében, nemcsak ismerik, hanem használják is ezeket mindennapi kommunikációjukban. Az ismeretlen szavak kiavulásának okait keresve az adatközlő tanulók szinte minden szónak meg tudták mondani körülírásra a köznyelvi, a köznyelvesedés irányába változó alakjait. Tehát az archaikus alakok avultak ki, illetve elfoglalta helyüket a köznyelvi változat.

Így az *ácsmadár* — *harkály*, *befödöz* — *betakar*, *hiél* — *padlás*, *kóstokacsku* — *dohánzacsku*, *sziaácsfa* — *fűzfa*, *tikmony* — *tojás* szópárok második tagja köznyelviesült vagy a köznyelvesedés irányába változó szóképzleti egység. A többi szó a hagyományos paraszti gazdálkodás tárgykörének hajdan élő és használt elemei. Ezek ma már elvesztették létjogosultságukat, hiszen amit jelöltek, ma nem használt tárgyak, eszközök a kisgazdaságok gépesíttettsége miatt pl.: *bergálu*, *böstörü*, *fölözü söprü*, *faisz*, *tiérzsola*.

A szóismeret és kiavulás adatait összehasonlítva a bevezetőben említett két, általam vizsgált tárgykör azonos korosztályának adataival a hazai kutatópontokon a német eredetű tájszavak esetében 50%-os, a paraszti szóképzlet esetében 69 és 80%-os a tájszavak pusztulása. Óriási különbségekről van szó, vagyis a nemzetiségi körülmények között élő fiatal nemzedék elevenen őrzi a felnőttektől kapott szavakat.

A vizsgált szavak egy jelentős csoportjában az adatközlő tanulók az archaikus alakot ismerik, az idősebbektől napjainkban is hallják, de ők a saját korosztályuk által használt alakváltozatot közölték. Ezek az adatok a köznyelvesedés felé mutató szóképzleti változás bizonyítékai még akkor is, ha közülük több hordozza a nyelvjárási vonásokat. A viszonyítás alapjául szolgáló szójegyzékkel összevetve figyelhető meg ez a mozgás.

Ezt a folyamatot igazolják az alábbi adatok: *bogyalekvár* — *bogyólek-vár*, *csimba* — *hinta*, *csimbál* — *hintázik*, *egyeskend* — *egyenként*, *egyesként*, *eses* — *esős*, *emaszit* — *összemasztatuta*, *epocskuta*, *összszabul* — *összshabar*, *eszümetül* — *megmetéli*, *összemetéli*, *fágatu* — *törzsök*, *föcskendüház* — *tüzoltuház*, *fögazdul* — *fógázul*, *ganajkupac* — *ganajkúpuc*, *ganajdomb*, *trágyadomb*, *gori* — *góré*, *göbörccsök* — *hantos*, *görcsegér* — *földegér*, *gurguláz* — *gurigáz*, *gyámutalan* — *bájszli*, *hájás kráfli* — *hájás pogácsa*, *hájás kifle*, *harmatul* — *ködözik*, *kágyu(lla)* — *kágyulla*, *dongu* — *lódungu*, *kakuk dongu*, *karaj* — *karajkosár*, *kengyeles kosár*, *kóstálu* — *kóstuló*, *kukorc* — *kukorcul*, *kurtyog* — *korog*, *kurog*, *morog*, *lipa hársfa* — *hársfa*, *lipa*, *megfüdlik* — *megfüllik*, *megkörmöz* — *körmözik*, *mírgelit* — *boszint*, *bosszant*, *pöröntyös* — *harmatos*,

seggibogya — *csipkebogyó*, *sipak*, *sierokli* — *szomolu*, *sziácsfa* — *fűzfa*, *sziácsbokor*, *temeledett* — *témeledett*, *bolond*, *tojásszieke* — *sárgája*.

A szópárok jól bizonyítják, hogy a nyelvjárási szavak részben megőrzik a terület nyelvi sajátosságait, de a gyűjtött adatokhoz képest végbement változások a köznyelvesedés irányába mutatnak. Több köznyelvesedett alak is él a tájnyelvi adatok mellett. Az adatok között megjelennek a szlovén nyelvből átvett szókészleti egységek is. Igaz, ezek száma nem nagy, hiszen az *ádrugás* ~ *zadrugás*, *lipa* és a *sipak* előfordulására van adat. Ezek előfordulása azonban azt bizonyítja, hogy az ősi tájszavak jelentését szlovén szóval pótolja, magyarázza a magyar anyanyelvű adatközlő. Ezek gyakorisága a beszélt nyelvben sokkal nagyobb. (Vö. Guttman Miklós szerk.: Anyanyelvünkért 41–47. I. Murska Sobota, 1983. és uő.: A magyar nyelv állapota, oktatása, művelése Szlovéniában. Nyr. 113: 175–180.)

A felsorolt szópárokkal kapcsolatosan külön ki kell térnem a *szomolu* szóra, amelyet a *sierokli* 'tűzpiszkáló vas' megnevezésére is használnak adatközlőim. A *szomolu* adat Penavin Olga gyűjtésében nem szerepelt, de véleményem szerint akkor is élő és használt tájszó lehetett, ha jelen gyűjtésem idején is megvan. Ezt látszik bizonyítani Beke Ödön közleménye: „*Szamalú*. Vas megye Rábagyarmaton (Musits), Csákánydoroszlón, Kemes-taródfán, Farkasfán, az Őrségben Bajánsenyén, Kerkáskápolnán (Csaba), Őriszentpéteren (Nyr. 34: 221), Zala m. Nemesnépen (Ethn. 48: 447), Zala-baksán (Bódei), Szentgyörgyvölgyén (MTsz.) a 'szénvonó' neve.” (Nyr. 85: 350–353.)

A felsorolt kutatópontok Szentlászlóhoz viszonylag közel vannak, így azonos régióban találhatók, s ez is igazolhatja a szó meglétét. Azt azonban meg kell jegyezni, hogy a *sierokli*t a különféle tűzhelyek, kályhák tűzterében levő parázs, tüzelő élesztésére, piszkálására használták, a *szomolú*t pedig a kemencében a fa leégése utáni parázs, faszén kihúzására. Eszerint két különböző eszköz megnevezéséről van szó, amelyeket azonos funkcióban használtak, de az utóbbi a kenyérsütéskor keletkező nagyobb mennyiségű parázs, faszén eltávolítására szolgált.

Kétségtelen, hogy napjainkban már csak néhány parasztháznál sütnék kenyeret, hiszen a boltban naponta meg tudják vásárolni, így a *szomolú*t sem használják általánosan, azaz elveszíti az eszköz az eredeti funkcióját, de a továbbra is használt *sierokli* ma is megvan, s alkalmanként *szomolúnak* is nevezik. Ez a tájszó továbbélését is jelenti még úgyis, hogy az eredeti jelentés helyett új jelölt lép a nyelvhasználatba.

A második korosztályba tartozó adatközlőim harminc év körüliek. Közülük egy pedagógus, hárman háztartásbeliek, illetve a paraszti kisgazdaságban dolgoznak, s különböző mezőgazdasági munkát végeznek. Az adatközlőktől kikérdezett szavak közül huszonöt szót nem ismertek, így nem is használnak mai beszédükben. Négy olyan szó volt, amit hallottak, de nem tudták a jelentését. A nem ismert szavak a következők: *ácsmadár*, *aszott*, *beizzul*, *bekerget*, *böstörü*, *botika*, *csabra*, *csitriked*, *dobozu sziba*, *faisz*, *farásop*, *fürinc*, *gántás*, *görcs egér*, *gurgul*, *hódas*, *kóstokacsku*, *lányoficuka*,

lefaraz, pikulla, stájfa, sujtár, szeny, tierzsola, vaszalkodik. A felsoroltak közül az *ácsmadár, botika, dobozu sziba, sujtár* szavakat hallották, de jelentésüket nem tudták.

A 25 ismeretlen szó az összes, kikérdezett szónak 10%-a, vagyis 90% napjainkban is ismert és használt lexéma. Penavin Olga gyűjtésének idején e középkorosztályhoz tartozó adatközlőim nem is éltek, vagy csecsemők voltak. A nyelvi ismeretek átadása, áthagyományozódása a faluban nagymértékű.

Ha megvizsgáljuk a nem ismert szavakat, s keressük a kiavulás okait, első helyen kell megállapítanunk, hogy a paraszti gazdálkodás hagyományos jellegének megváltozása miatt nem ismerhette meg a középnemzedék a *böstörü, faisz, hódos, kóstokacska, pikulla, stájfa, sujtár, tierzsola* szavakat, mert olyan tárgyakat, eszközöket jelentenek, amelyeket régóta nem használnak, hiszen az állati erővel történő gazdálkodás régen megszűnt, és felváltotta a gépesített kisgazdaság.

Más szavak esetében a régi hangalakot köznyelvi váltotta fel, így az *ácsmadár — harkály, aszott — szárított, beizzul — bemelegszik, bekerget — ropogtat, botika — buzogány, csitriked — csipked, farásop — fareszelő, szeny — fűz*.

A szentlászlói adatokat összehasonlítva a korosztály hazai képviselőinek adataival a német eredetű tájszavak körében 12% az ismeretlen szavak aránya, a paraszti gazdálkodás témakörében ez 29 és 18%. A fiatal, első generációhoz képest nagyobb arányú a közeledés a hazai és a szentlászlói adatok ismerete és használata között, de így is a szentlászlói szóismeret és használat aránya magasabb, vagyis a tájszópusztulás a nemzetiségi körülmények között élők körében lassúbb ütemű, mint a hazai kutatópontokon.

A középkorosztály nyelvében jelentős szerepet játszik a szavak alakjainak változása a köznyelvesedés irányába. Tehát ismerik az archaikusabb alakváltozatokat, amelyeket az idősebbek, szülők, nagyszülők használnak rendszeresen, de ők már egy köznyelvesedő vagy annak irányába változó alakot használnak. Az is előfordul, hogy az alaki változás jelentésváltozással, jelentésbővítéssel is együtt jár. Az alakváltozatok az alábbi szavakban figyelhetők meg: *büög — bömbül, beget, begetez, bergálu — ~~d~~ergálu, bogyalekvár — bogyólekvár, borosán — borosántüje, bránál — bránáz, csolkolkozik — csókolózik, döndöget — döntöget, dudogat — dugogat, egyenkend — egyeskind, egyenkint, eses — esős, emaszt — összepocskuta, episzkitotta, eszümetül — összemetél, fűgazdul — fűgázul, egázul, fölözü söprü — ágsöprü, gurgul — dorombol, görög — rauzik, gyertafa — gyertyánfa, handina — hajdina, hiel — hé, hihetetlen — hitetlen, illedik — élledik, jáccódik — játszik, giceg-göcög — billeg, kuglup — kugluf, kukorc — kukorcul, legre — regli, megfűdlik — összefűllik, mihi — mihe, szájoygyüre — szájoszile, szemeződik — szemerkél, vág — belevés, vés*.

Jelentésváltozás figyelhető meg a *fűgazdul* 'gazdag lesz', *görcs egér* 'sovány ember', *humpukos* 'vakondtúrás' mezőn, réten; *megteritt* 'asztalt', 'tüzet a kemencében'.

A szópárokban nyomon követhető a köznyelvesedés irányát igazoló változás annak ellenére, hogy a változott adatok is hordozzák a nyelvterület tájnyelvi sajátosságait. A középkorosztály adatai között egy idegen elem tűnt fel a *görög* mellett a *rauzik* megjelenése, amelyet szlovén jövevénynek tekinthetünk.

A harmadik csoport a hatvan év körüli adatközlőim nyelvi adatait tartalmazza. Valamennyien önálló parasztgazdaságban dolgoznak, megtermelt termékeiket a család számára termelik, de a felesleget értékesítik a vásárokon és a különböző termékfelvásárlóknál.

E korosztályhoz tartozók nem ismerték a *fürinc*, *kóstokacsku*, *pikulla*, *seny* szavakat. Ez mindössze 1,6%. Penavin Olga gyűjtésekor harminc év körüli adatközlőim szinte minden akkor gyűjtött szót ismernek és használnak, a három évtized elmúlása alig-alig gyakorolt hatást a vizsgált szavak használatára, ismeretére. Ennek legfőbb oka, hogy adatközlőim élete döntően Szentlászlóhoz kötődött mind a mai napig. Csak a közvetlen környéken található nagyobb településeken fordultak meg vásárlás, termékértékesítés céljából. Külső nyelvi hatás kevésbé érintette a falut különösen anyanyelvi szempontból, mert a szlovén nyelv használata a falun kívüli kapcsolatokban volt fontos.

A nyelvi változást ennek ellenére megfigyelhetjük a vizsgált szavak körében. A szavak Penavin Olga által közölt alakját, jelentését mindenki ismeri, de ezzel együtt ebben a korosztályban is felbukkannak a köznyelvesedés irányába változó alakok az alábbiak szerint: *adu* — *odu*, *bekergat* — *csikorgat*, *ropogat*, *bergálu* — *dergálu*, *borosán* — *fenyőtüske*, *boszit* — *boszint*, *bránál* — *bránnál*, *bubogat* — *öblöget*, *lubbogat*, *csabra* — *csapdás*, *csaberdás*, *dudogat* — *dugdós*, *faisz* — *szövrüszék*, *fögazdul* — *fögázul*, *elgázul*, *egyeskend* — *egyenként*, *gántás* — *gyántás*, *gurgul* — *dorombul*, *gyertafa* — *gyertyánfa*, *handina* — *hajdina*, *hujágot* — *énekel*, *illedik* — *élledik*, *jáccódik* — *játszik*, *köpec* — *köpesz*, *megfüdlik* — *megfüllik*, *összefüllik*, *kuglup-kuglihu* — *kugluf*, *mihi* — *mihe*, *legre* — *regli*, *nyakalebbenteje* — *lebbentyüje*, *szemeződik* — *szemerke*.

E korosztály szóismeretét is összehasonlítva a hazai vizsgálati tapasztalatokkal a német eredetű tájszavak esetében 100%, a paraszti gazdálkodás szóanyagában 81 és 92% a szóismeret. A szentlászlói 98%-os szóismeret a hazai német eredetű tájszavakkal csaknem egyező, azonban a paraszti szókészlet vonatkozásában a szentlászlói adatoktól a hazaiak 6, illetve 16%-ban elmaradnak. Ebben a korosztályban is összességében közeliek a nyelvi változásokat bizonyító számarányok, a szentlászlói adatok kisebb ütemű nyelvi változást igazolnak.

Szentlászló területileg a történelmi Őrség közvetlen szomszédságában helyezkedik el. Végh József Észrevételek az Őrségi nyelvjárás újabbkori állapotáról szóló tanulmányában (MNY. LXXXIII, 555. l.) írja: „Nemesnépi Zakál György 1818-as monográfiájából 70-72 tájszót kérdeztem. Ebből ma hatot nem ismernek.” A szerző a régi tájszavakat az idős korosztályhoz tartozó adatközlőktől kérdezte, akiket az ŐHA. készítésének idején ismert

meg. Az eltelt évtizedekben, lassan évszázadokban a tájszókészlet változásának ütemét korántsem tarthatjuk gyorsnak a vizsgált nyelvterületeken. Végh József tapasztalatait igazolják Szentlászlón végzett vizsgálataim statisztikai adatai is abban a tekintetben, hogy a nem ismert tájszavak száma alacsony.

Emellett azonban különös figyelmet érdemel minden vizsgált korosztály esetében, hogy a módosult, a köznyelvesedés irányába történő változást mutató szókészleti egységek száma meglehetősen magas. A tájnyelvi és a köznyelvesedés irányába mutató szavak, amelyek továbbra is hordozzák a nyelvterület nyelvjárási sajátosságait, valamint a köznyelviesült adatok együtt élnek, de arányaikban továbbra is erőteljesen megvannak a régióhoz kötődő sajátosságok a szókészlet vizsgált rétegében is.

Mezőgazdasági termelést folytató nyelvterületről van szó, s az ezzel kapcsolatos szókészletről. Minden vizsgált korosztályban markáns jelenséggé figyelhető meg, hogy a nem használt eszközök, munkafolyamatok megnevezésére szolgáló szavak pusztulása áll az első helyen. Kiss Jenő tapasztalatai szerint „A hagyományos paraszti szókészlet, illetőleg a tájszavak visszaszorulásának három szakasza világosan elkülöníthető: a) a nyelvjárási beszélőnek vannak tárgyi ismeretei is, tehát használták az eszközt, tárgyat, végezték a munkafolyamatokat, amelyeket a szó jelöl — de a denotátum visszaszorulása miatt egyre ritkábban használnak a szót” (Kiss Jenő i. m. 81). Ezt figyelhettem meg a harmadik, a legidősebb korosztály tájszóismeretében. A hagyományos paraszti gazdálkodás szókincsére emlékező adatközlőim dolgoztak ezekkel az eszközökkel és láthatták azokat az eszközöket, amelyek ma már teljesen megszűntek a termelés korszerűsödése, a gépesítés miatt. A középső korosztályra jellemzőek Kiss Jenő azon megállapításai, miszerint: „Ismerik ugyan a szót, de tárgyi kapcsolatuk nem volt a denotátummal — ők még ritkábban használják a szót.” Az általuk nem ismert szavak jelentős része ebbe a kategóriába sorolható. A legfiatalabbak, esetünkben a tizennégy évesek, akik „Sem a szót nem ismerik (ha hallották is, nem rögzült pontosan bennük), sem pedig a denotátumot” (Kiss Jenő i. m. 81). Tendenciájában a fenti változási irányok valóban léteznek, így virulens jelenségek, de a változás üteme lassú, messze elmarad a hazai egynyelvű vagy tiszta anyanyelvű környezetben kimutatható változások mértékétől.

A vizsgált szavak szilárdan élnek adatközlőim ajkán, s elenyésző a szlovén nyelv szókészleti hatása. A fiatalabbak körében használt *lipa* — hársfa, *ádrugás*, *zadrugás* — szövetkezeti tag, *sipak* — csipkebogyó, *rauzik* — görög szavak előfordulásával találkoztam, illetve a *lipa virágot szedek*, *lipát szedek* adatok azt igazolják, hogy az anyanyelvi szavak használata természetes, funkcionális és adatközlőim nyelvében a vizsgált szavak körében ma még nem beszélhetünk a szlovén szókészleti egységek erőteljes beépüléséről, érvényesüléséről.

A harmadik, legidősebb korosztály nem ismert, tehát archaikusnak tekinthető szavai: *fürinc*, *kóstokacsku*, *pikulla*, *seny* a középső és a fiatal korosztály körében is ismeretlen. A *kóstokacsku* pusztulása összefüggésben van/lehet a juhtenyésztés megszűnésével, hiszen a kos tökéből készült dohánytartó zacskóról van szó. A többi szó már Penavin Olga gyűjtésekor is a kiavulás stádiumában levő archaizmus lehetett, hiszen gyűjtésemkor egyetlen adatközlő sem tudott magyarázatot adni a jelentésre, a kiavulás, pusztulás okaira.

Guttmann Miklós

Gondolatok családneveink eredetéről*

1. Kázmér Miklóst a legnagyobb elismerés illeti meg azért a maga vállalta 15 éves kitartó munkáért, amivel egy eléggé fel nem becsülhető és értékelhető forrástömeget feltárt, rendszerezett és a jövőbeni kutatások, valamint az érdeklődők számára monumentális magyar családnévi adattár formájában hozzáférhetővé tett.

A Régi magyar családnevek szótára tervezetét néhány szócikk bemutatásával Kázmér Miklós 1987-ben a Magyar Nyelv című folyóirat hasábjain jelentette meg. Készülő művét kísérletnek tartotta arra, hogy „régí családneveink legnagyobb csoportját, a magyar eredetűeket” szótár formájában közzétegye. Azért csak a magyar eredetűeket, mert — amint igen helyesen megfogalmazta: „a történeti Magyarország valamennyi családnevének számbavétele, eredetük tisztázása szlavisták, romanisták, germanisták és természetesen magyar nyelvészek együttműködésével megoldható vállalkozás lenne” (i. h. 59). Kázmérral egyetértve, véleményem szerint a magyar nyelvészeti és névtani kutatások keretében még nem készültek el azok a részletfeltárások és vizsgálatok, melyek alapját képezhetnék egy a jövőben, szintézisképpen létrehozandó magyarországi személynévszótárnak. Gondolok itt elsősorban az Árpád-kori egyelemű személynéveknek, a XIII—XIV. századi különféle átmeneti névformáknak, az egyes régiók középkori családneveinek összegyűjtésére, valamint a személynévek eredetének megvizsgálására. A hiányzó névtani „alapkutatások” nélkül egy magyar családnévszótár, Kázmér szavaival élve, valóban csak kísérlet.

Kázmér Miklós tudatában volt kitűzött célja nagyságának, az eddigi kutatások elégtelensége miatt feladata nehézségének. Ezért is — magával tudományos kompromisszumot kötve — adattárába csak a „magyar eredetű” családneveket gyűjtötte össze dicséretes bátorsággal, hiszen korábbi tudományos és oktatói pályafutása alatt sem családnevekkel, sem etimológiával rendszeresen nemigen foglalkozott.

Kázmér adattárának, szótárának elkészítését és megjelenését a Művelődési és Közoktatási Minisztérium, a Magyar Könyv Alapítvány, az Országos Tudományos Kutatási Alap, az MTA-Soros Alapítvány és a „Kulturális és történeti emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása” című program támogatta.

2. A rövid Előszóban Kázmér szótárát a német K. Brechenmacher (Etymologisches Wörterbuch der deutschen Familiennamen. Limburg, 1957—1963), H. Bahlov (Deutsches Namenlexikon. München, 1981) és az angol P. H. Reaney (A Dictionary of British Surnames. London, 1958) családnév-magyarászó szótárával rokonítja, de bevallottan is a Magyar Oklevélszótár és az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár felépítését, szerkesztési elveit követi. Míg

* Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára XIV—XVII. század. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1993. 1172 oldal

ugyanis az említett német és angol névszótárak megelégedtek a családnevek és az ezek előzményét képező egyelemű személynevek, ragadványnevek legkorábbi egy-két adatával, e nevek írásváltozatainak egyszerű felsorolásával, a nevek kimerítő eredetmagyarázatával, addig Kázmér a „magyar családnevek viszonylagos teljességre törekvő adattárát” kívánta létrehozni.

Az Előszó után az igen tömör, de világosan és közérthetően megfogalmazott Tájékoztatóban Kázmér felvázolja a szótár jellegét, célját, megvilágítja a szótár címének minden szavát, körülhatárolja a szótár anyagát, megadja a feldolgozott forrásokat, az anyaggyűjtés szempontjait; kifejti, hogyan értelmezi és jelöli a nevek etimológiáját, s végül megmagyarázza a szócikkek felépítését, szerkezetét. Az impozáns 9 oldalnyi „Szakirodalom, forrásjelzések, egyéb rövidítések”-et a másfél oldalnyi „Levéltári forrásjelzések” jegyzéke zárja.

A szótárba bedolgozott források mennyisége mutatja meg valójában azt az irigylésre méltó, kitartó szorgalommal végzett gyűjtőmunkát, mely a szerzőt mindig is jellemezte.

A 21. oldalon kezdődik és az 1772. oldalon végződik a köthasábosan tördelt, már a címszó betűtípusáról könnyen felismerhető és azonosítható, jól olvasható, gondosan szerkesztett és szedett, történeti adatokat és magyarázó szöveget tartalmazó szócikkek sora. A kötéstábla hátoldalának belső felére a XV. századi Magyarországot ábrázoló, gazdag tartalmú térkép került. A kötet előállítását a Franklin Nyomdát dicséri.

A kötet borítójának fülszövegéből megtudjuk, hogy a szótár mintegy 9800 szócikket, azaz ennyi magyarnak mondott családnevet tartalmaz. Saját becslésem szerint ebbe a 9800 szócikkbe Kázmér közel 100 000 családnévi adatot dolgozott be.

3. Kázmér meghatározása szerint a szótár jellege: családnévtörténeti adattár, illetőleg etimológiai szótár, melynek célja „a XIV—XVII. századi magyar eredetű, illetőleg magyarból is származtatható családnevek számbavétele Moldvától Felsőőrig, Szlavóniától az északi megyékig”. Ezek a „családnevek” a kételemű nevek egyik tagjaként jelzői szerepben járulnak a korábbi egyelemű névhez, vagyis Kázmér szerint is csak „potenciálisan” családnevek, mert igen gyakran még nem öröklődnek, vagyis mai fogalmaink szerint még nem igazi, öröklődő családnevek (6).

Kázmér csak a kételemű „magyar eredetű” személyneveket vette be szótárába. Pl. az Urbanus Zekeres, Scekeres György-féle nevek bekerültek az adattárba. Kimaradtak viszont a „fordítások: Andreas *Parvus*, a latinositott formák (Ludovicus *Zegedínus*), a *dictus*-os (*nominatus*, *nuncupatus*, *apellatus*), *filius*-os, *de genere* és a latin *de* + helynév szerkezetű nevek”, valamint ezek kombinációi. Kázmér úgy látja, az „*alias*, *alio nomine*, *aliter*, *seu* elemet tartalmazó nevek . . . elhagyása nem szorul magyarázatra” (7). Én viszont úgy látom, hogy nemcsak a magyarul „*másként*, *más néven*, *más*, *vagy*” elemmel feljegyzett nevek elhagyása szorulna magyarázatra, hanem a nagyközönség számára tökéletesen ismeretlen, speciálisan névtani, latin szakkifejezéseké is. Ezért is hiányolok az adattár Tájékoztató című fejezetéből egy rövid ismertetést a magyar családnevek kialakulásáról. Mikor, hogyan, miért, milyen tényezők hatására alakult ki a magyar családnév? Az egyelemű név után az ún. *filius*-os (apanév), a *de genere* (nemzetségnév), a *dictus*-os (valaminek mondott) és a latin *de* prepositio + helynév szerkezetű névformák milyen társadalmi és latin oklevelezési gyakorlat alapján jöttek létre? Miért áll a magyar családnév a keresztnév előtt?

A német és angol névtani szótárakban, melyekhez Kázmér a sajátját hasonlította, helyet kaptak rövid kis tanulmányok az illető ország személyneveinek, családneveinek századokon át tartó alakulásmódjáról. Az érdeklődő magyar nagyközönség is megérdemelt volna egy — a monumentális adattár terjedelmét nem befolyásoló — rövid ismertetést a magyar családnév kialakulásáról, és meg kellett volna kapnia a latin névtani kifejezések szakszerű magyar fordítását is.

Az ún. *dictus*-os szerkezetű nevek értelmezésére már csak azért is szükség lett volna, mert számtalan szócikk végén olvasható pl. „*Dictus*-név 1398-ból”, „*Dictus* nevek 1416-tól” stb. megjegyzések, melyek kimondatlanul is jelzik azt, hogy Kázmér a *dictus*-os neveket is a „potenciális” családnevekhez sorolja. Próbaképpen meg lehetne kérdezni néhány egyetemet végzett, de névtudománnyal nem foglalkozó érdeklődőt, érti-e ezeket az utalásokat? Továbbá találhatók a szótárban „átmeneti névformák” is pl. *de Bery*, *de Hegymegy*, *de Kuchky*, *de Kwaznay*, *de Regy* stb.

A *dictus*-os és *de* + helynév szerkezetű nevek elvszerű elhagyása különben is látszólagos csupán, mert Kázmér nemcsak eredeti oklevelekből, szövegekből, iratokból gyűjtött családneveket, hanem tömegével Csánki történelmi földrajzából, Kempelen és Nagy Iván család-történeti köteteiből, megye-monográfiákból, oklevélkivonatokból. Ezek közzétévi nem bajlódta a nevek betűhív közlésével (folyamatosan írt család-történeti szövegekben ez különben is kivihetetlen), hanem magyaros alakban írták a *dictus*-os és *de* + helynév szerkezetű „családneveket”. A Kázmér szótárában közzétett adatok ellenőrzése során számos esetben magam győződtem meg arról, hogy a nyomtatásban is megjelent eredeti oklevélben a név *dictus*-os vagy latin *de* prepositió. Ezeket pl. Csánki a legtöbbször elhagyta, pedig valójában a név a megadott időpontban nem magyaros alakban fordult elő. Különösen vonatkozik ez a szögletes zárójelben közölt adatokra. Kázmér ugyan közli, hogy „az átírt (vagy átírásra gyanús) adatok, illetőleg a latinból magyarra fordított keresztnévek []-be kerültek” (8), mégis — különösképpen a helynévből *-i* képzővel keletkezett családnevek szócikkeiben — ezek az adatok megtévesztőek, mert gyakran korábbra datálják a valóságosnál a családnév magyaros alakját, ezért felvételüket az adattárba feleslegesnek is tartom.

A *dictus*-os nevek látszólagos elhagyása miatt sajnálatosan korai „potenciális” családnevek: *Szatyorvágó*, *Keselyfarkú*, *Éjjeltudó*, *Dombonülő*, *Fajtalanlábú*, *Eretnek*, *Éretlen* stb. maradtak ki az adattárból. Pl. az 1409-ben feljegyzett „Johannem montanum *dictum Banyaz*” (ZsigmOkl. II/2: 239) név — koraisága miatt — van annyira fontos és értékes, mint a Kázmér által felvett 1553. évi „Albertus *Iwegh ablak Jartho*”, vagy az érdekes szövegkörnyezettel idézett 1582. évi „*wiz hordo Thamas* hozoth Nyolch altalag wizett az Konihara” névalakulat, vagy az 1591. évi „fizettünk *Virginas* Janosnak hogh az keo Malomban az uraknak Virginalt” (*virgina* = egyfajta spinétszerű hangszer). Az idézett szövegekből világosan kitűnik a név és a foglalkozás azonossága, vagyis e nevek még nem voltak öröklődő családnevek.

4. Kázmér egy-egy családnevet több forrásból (a történeti Magyarország több földrajzi pontjáról), több időpontból, minél több ortográfiai, hangtani és morfológiai változattal idéz. E gyűjtési és szerkesztési elvnek következményeképpen a szerző szerint is „gyakori, nem ritkán magyarázatra sem szoruló nevek . . . oly bőséges adattárral szerepelnek a maguk szócikkében”. Kázmér sajnálja, hogy minden előkerült adatot nem is tudott felvenni szótárába, válogatott és „erélyes szelekciót” hajtott végre, ezért „egy-egy *Szabó*-ra vagy *Kiss*-re legfeljebb néhány falu adatát” vehette csak figyelembe (5). A kérdésem az, hogy a *Szabó* és *Kiss* családnevekre miért kellett egyáltalán több falu adatát felvenni? Ki nem tudja — már aki Kázmér szótárát kézbe veszi —, hogy Magyarország egész területén milyen sok *Szabó*, *Kiss*, *Nagy*, *Fehér*, *Fekete*, *Horvát*, *Tót*, *Kövér*, *Halász*, *Szölke* stb. családnév fordul elő? Nem kisebbítve Kázmér szorgalmát és gyűjtőszenvédelmét, nem látom értelmét a 200-nál több *Borbély*, *Kiss*, *Kalmár*, a 300-nál több *Nagy*, a 100-nál több *Bornemissza* név (41 adat az ErdSzt.-ból!) adattári felvételét, különösen azért nem, mert nem tudhatom a nevek viselőjének társadalmi hovatartozását. Egyébként a felsorolt nevek eredete valójában még magyarázatra sem szorul.

A *Csuka* családnevet a XIV. századtól 11-féleképpen írták, tudjuk meg a szótárból. Ezen írásváltozatok közlése természetesen helyes, de tökéletesen feleslegesnek érzem az 1688–1720 közötti időből a további 31 *Csuka* alakban leírt nevet idézni, vagy pl. 1720-ból 38 *Kovács* alakú nevet adatulni.

A helynévből -i képzővel alakult családneveknek is olyan tömege került be az adattárba, amit sem hangtani, sem helyesírási, legkevésbé földrajzi szempontok nem indokolnak. A több száz *Budai*, *Debreceni*, *Szegedi* családnéven kívül pl. a Vas megyei *Rum* helynévből 21 *Rumy*, a *Szeleste* helynévből 28 *Szelestei*, a Szatmár megyei *Kálmánd* helynévből 15 *Kálmándi*, a Sáros megyei *Berzevice* helynévből 29 *Berzevici* családnevet idézett Kázmér.

Ez az öncélú adathalmaz jellemzi egyébként a szótárat a személynevekből és közszevakból alakult családnevek esetében is. A szerző ez irányú koncepciója hasonlít legkevésbé a példaként idézett német és angol szótárakhoz, sokkal inkább igazodik az Erdélyi Szótörténeti Tár felfogásához és szerkesztési elvéhez.

Kázmér ugyanis bevallottan arra törekedett, amire nem lehet, ennél fogva nem érdeemes, egy illúzióra: a „viszonylagos teljességre”. De elérni még ezt a viszonylagos teljességet sem tudhatta, hiszen pl. a sok ezer családnevet is tartalmazó, nyomtatásban már eddig is számos kötetben közzétett 16. századi török deftereket (adóösszeírásokat) fel sem dolgozta azok nyelvtörténeti megbízhatatlansága miatt. Kázmér szótárával egy időben jelent meg az 1411–12-ből származó okleveleket, oklevélkivonatokat tartalmazó Zsigmond-kori Oklevéltár III. kötete. Sok a benne lévő, Kázmér szótárából hiányzó, adatainál korábbi családnév. Csak egyetlen adat 1412-ből: a Zala megyei Tárnok faluba való jobbágyság között említik *Thalaber* Antal fia Pétert és testvérét Imrét (ZsigmOkl. III. 679). A *talaber* ’ereszkedőn a kerék alá tett kis, vályú forma fa vagy vas’ közszóra a családnévi adat 300 évvel korábbi az eddig ismertnél (TESz.).

Kázmér az ErdSzt. eddig megjelent első négy kötetéből gyűjtötte ki adattárának tetemes részét. De nemrég jelent meg a *J* betűs V. kötet, amelyet Kázmér már nem tudott hasznosítani. Ugyan hány *Kiss* és *Nagy* családnév került volna még be Kázmér szótárába, ha az ErdSzt. e neveket tartalmazó kötetei is megjelentek volna már?

Egyébként az erdélyi adatok tömegének ellensúlyozására milyen előnyös lett volna a (somló)vásárhelyi apácák 1511. évi urbáriuma (Bp. 1923), a sárvári és kapuvári uradalmak 1492. évi urbáriuma (Bp. 1964), a szenyéri uradalom 1524. évi urbáriuma (Bp. 1981) és a megjelenés alatt álló veszprémi püspökség 1524. évi urbáriuma (szerk.: Kredits László—Solymosi László) személyneveinek bedolgozása is az adattárba.

Az elmondottakkal csupán a teljességre való törekvés hiábavalóságára kívántam rámutatni.

A nevek látszólagos és valós bősége mögött előfordul egy-egy személy nevének többszöri idézése is más-más forrásból, amit szintén feleslegesnek tartok. Pl. a DL. 36391. sz. oklevélből *Félszemü* Miklós némai jobbágyság nevét az OklSz., Csánki és a Kolozsmonostori konvent egyaránt közli. Kázmér mindhárom mű adatát felvette szócikkébe (sajnálatos sajtóhibával), vagy pl. *Galthewy* Benedek is háromszor szerepel stb. Dózsa György *Székely* György néven is fel van véve, ez talán azt jelenti, hogy Kázmér azokkal a történésekkel ért egyet, akik a két név mögött két személyt sejtjenek? *Apáczai Csere* — *Cseri* János neve is három helyen szerepel, holott Kázmér szerint is az *Apáczai* elem nem családnév, hanem az író születési helyére utaló előnév volt. *Tinódi Lantos* Sebestyén neve is a *Tinódi* és a *Lantos* szócikkben egyaránt olvasható.

5. A Tájékoztatóban Kázmér megemlíti az ún. „hiányzó információk” kérdését, azt, hogy „a szótár nevek tára és nem családlexikon, így a név viselőjére vonatkozó információkat nem vagy csak közvetve tartalmaz. A név és a nevet viselő személy azonosítására a szótár

nem vállalkozik ... Genealógiai összefüggések kiderítése ugyancsak nem feladata egy névszótárnak” (6). Ilyen tömegű név közlésekor valóban nem lehet családi kapcsolatok után kutatni, noha Kázmér is vallja, hogy egy-egy családnév kialakulásának, a név jelentésének megbízható magyarázata családtörténeti ismeretek nélkül szinte lehetetlen. Mégis pl. egy-két ismerős személy esetében kivételt kellett vagy lehetett volna tennie, és a nevet és a személyt azonosíthatta volna. Pl. még „potenciálisan” sem lehetett családnéve *Utyeszenics*, magát *Martinuzzi*-nak nevező György bíborosnak, erdélyi államférfinak a *Fráter* ragadványnev. Hiszen csak kortársai nevezték György barátnek, *Fráter* Györgynek, és mivel szerzetesi fogadalma szerint gyermekei nem is lehettek, a *Fráter* név nem is öröklődhetett.

Egy oklevél feldolgozása során a könnyen felismerhető, lehetséges vagy valós genealógiai összefüggések figyelembe nem vétele olykor hibás névmagyarázatokat is eredményezhet. A Dózsa-féle parasztháború okleveleit tartalmazó kötetből (MonMDXIV. 410), 1516-ból Kázmér a „*Sigimundi Ludas*” (filii olim Michaelis de eadem *Ludas*) családnévet a *ludas* ’esküszegő’ v. ’fecsegő’, ill. ’hibás, csínytevésben részes’ v. ’hitetlen’ jelentésű közszóból magyarázza, és jellemnévnek tartja. Az idézett személy fiának „*Johannis Lwdassy*” (filii similiter quondam *Sigismundi de predicta Ludas*) családnévét természetesen helynévből -i képzővel alakult lakó-, ill. származáshelyi névnek minősíti. Kázmér szerint is *Ludas* — eredetileg (vad)lúdiban bővelkedő jelentésű — helynév Bács, Csongrád, Heves, Torda megyékben és Szerdahelyszéken található, ezért a *Ludas* családnév magyarázatakor először pusztai helynévi eredetre kellett volna gondolnia, még ha az idézett adatokban az apa-fiú kapcsolatot véletlenül el is nézte, így legalább a *Ludasi-Ludas* család egyik tagja nem vált volna jellemtelen hitszegővé.

Egy érdekes Heves megyei, 1467-ből származó oklevél szerint 37 személyt különféle bűnök miatt ítélték el, többek között az eretnokség vádjá alapján. A marxizáló történetírás az „eretnek” személyeket a huszitizmushoz csatlakozóknak vélte, holott éppen a családi kapcsolatokat is feltáró nevekből világossá vált, hogy a bűn vérfertőző házasságtörés volt, amit abban az időben még fej- és jószágvesztéssel „díjaztak” (l. tőlem: Husziták voltak-e a Heves megyei hereticusok? Századok 1973. 435—9). Az oklevélben a bűnösök neve 12-féle formában fordul elő: az egyelemű névtől a latin szerkezetű kombinációkon keresztül a magyaros alakú neveig. A tartalom fontosságára tekintettel, az oklevél közzétevője azonosította az elítélt személyeket. A *Petrus de Chenk*, *Stephani de Chenk*, *Johannes filius Pauli Naghfay de Chenk* nevűeket a Heves megyei *Tenk* helységből származóknak, lakóknak vagy Tenkben birtoklóknak tartotta, mert a *Tenk* helynévnek helyesírási vagy hangtani változata volt a *Chenk* (Turul 23: 10—1, 72).

Kázmér az oklevélből néhány, kizárólag magyaros alakú családnévet vett be adattárába és a *Johannis Chenk* nevet (a személy a fenti Nagyfáji Pál fia) a *Csenk* világi személynévből, apanévként magyarázta, vagyis az oklevél szövegéből világosan kitűnő pusztai helynévi eredetet itt sem ismerte fel. (Számomra magyarázat nélküli az a mód, ahogyan az oklevél magyar családnéveit egyszer 1467-es évszámmal — az 1435 nyilván sajtóhiba a Nagyfai szócikkben —, máskor XV. század közepe kormeghatározással, egyszer a Turul 23., máskor a Magyar Nyelv 71. évfolyamából idézi.)

A *Bárány* szócikkben a családnévek eredetét Kázmér a *bárány* ’fiatal juh’ közszóból származó foglalkozásnévnek tekinti. A szócikk végén azonban igen helyesen megjegyzi, hogy a „szlovák csn.-ek között lejegyzett *Baran* adatok nem kerültek be a szócikkbe, ezek a szlovák *Baran* csn. emlékei”. A *Bárány* szócikk első, 1361-ből származó adata a Turóc megyei Raksára való „*Baran* (Péter)” királyi megbízott, aki az ugyancsak 1361. évi, előző oklevélben Raxai *Baran* fia Péter, később *Baranya* fia Péter néven fordul elő (l. Justh: 22—4). Vagyis az 1361. évi *Baran* adatot nem foglalkozásnévként, hanem apanévként kell számon

tartanunk, melynek alapja minden bizonnyal a *Baran* szláv személynév. A *Bárány* szócikkben több Nyitra, Sáros, Ugocsa, Abaúj megyei, eperjesi és szlavóniai adat is személynévi eredetű lehet.

Ugyancsak elnézés következménye a Kolozsmonostori konvent okleveléből adatolt Szilágys megyei *Zutori* család nevének a Gömör megyei *Szutori* szócikkbe való sorolása is.

A sokféle (sajnos hasonló) magyarázattól kiragadott néhány példával a figyelembe nem vett genealógiai összefüggések hatására, a téves etimológiákra kívántam rámutatni.

6. A Tájékoztató IV., „Az etimológia” című fejezetében nyilatkozik Kázmér koncepciójának lényegéről, arról, hogy voltaképpen „a szótár »hungarocentrikus«, a lehetséges magyarázatok közül csak a magyar etimológiát közli...” (6).

A hungarocentrikusság a Kárpát-medencében már 100 évvel ezelőtt idejétmúlt és tudománytalan felfogás volt. A magyar névtannal foglalkozók évtizedek óta az örökletes baj, a „mindent a magyarból magyarázni” tarthatatlan elv megszüntetésén és egy széles látókörű, a kor igényének leginkább megfelelő, a szomszédos országok tudományos eredményeit is figyelő névtani vizsgálatoknak mindennapos gyakorlattá tevésén fáradoznak. Kázmér adattára, szótára egy elavult filozófia továbbélését és nem megszüntetését segíti, és a névtani vizsgálatok egyes területein nem fejlődést, hanem megtorpanást eredményezhet.

Gondolatainak meglehetősen cinikus betetőzésekként Kázmér még könnyedén odaveti, hogy egyébként is a nem magyar etimológiák megtalálhatók „számos német, szláv, esetleg román családnév-szótárban”. Eltekintve gondolatmenetének logikátlanságától — ha nem mondja meg, hogy a szóban forgó családnévet melyik más nyelvből is lehetne még magyarázni —, honnan tudja meg az olvasó, hogy milyen nyelvű etimológiai szótárban kell kereskednie. Egy családnév eredetének magyarázata után érdeklődő azért vesz a kezébe egy 1200 oldalas, 1950 Ft-os mai szótárt, hogy kielégítő magyarázatot kapjon. Amennyiben a szótár írója a felvett családneveknek is csak a lehetséges magyar eredetét közli, elhallgatva valószínű vagy valós idegen eredetét, akkor eléggé el nem ítéhető módon hamisít, de legalábbis félretájékoztató. (Vajon hogyan nézne ki a Magyarország történeti földrajza, ha Győrffy György is hungarocentrikusan, a *Csongrád*, *Nógrád*, *Visegrád*, *Beszterce*, *Tapolca* stb. nem magyar eredetű helyneveket kihagyva szerkesztette volna meg művét, és kijelentette volna: e helységek történetét nézzék meg más történeti földrajzokban?)

7. A magyar családnevek eredet szerint három fő csoportra oszthatók: személynévekből, helynevekből és közsavakból alakultakra. Kázmér adattárában nagy mennyiségben található helynévből (helységnévből, megyenéből, tájnévből vagy folyónévből) alakult családnév, mert ahogyan megfogalmazza: „a helynév — bármilyen nyelvből származott — *-i* (olykor *-si*) képzővel ellátva magyar melléknévvé válik, így a belőlük alkotott családnév eredetét nem kell külön indokolni” (7), majd „a helynévből alakult családnevek etimológiájában a Lipszky Repertórium alapján közlöm a helynévi előzményt a történeti Magyarország megyéi szerint lokalizálva” — olvassuk Kázmér szavait (8). Ha a helynév Lipszkyknél hiányzik akkor a lokalizációt (kiemelés tőlem F. K.) más „helységnévtárakra, a FNEsz.-ra, Csánki, Győrffy munkájára, a tájneveket felsoroló művekre” hivatkozva adja meg.

Tisztában vagyok azzal, hogy egy családnévi adattárnak, szótárnak nem lehet kötelessége megmagyarázni a családnév alapjául szolgáló helynév eredetét, de én magam nem tartom etimológiai magyarázatnak, ha pl. a *Nebojszai* családnévről csak annyit tudok meg, hogy a Pozsony megyei *Nebojsza* hn.-ból *-i* képzővel alakult. Mert minden magyar anyanyelvű megtanulta a „valahová való” kifejezésére a helynevekhez kapcsolódó *-i* melléknévképző jelentését, és a mindennapi nyelvi közegben, magyarázat nélkül, reflexszerűen használja.

— Ha tehát Kázmér szükségesnek tartotta pl. a *Bornemissza* családnév alapjául szolgáló köznév 'borivástól tartózkodó, idegenkedő' jelentését, vagy a *Fekete* családnév köznévi előzményének 'fekete hajú' v. 'sötét bőrű' jelentését megadni és e jelentéseket az Erdélyi Szótörténeti Tárra való hivatkozással megtámogatni, akkor — véleményem szerint — a *Nebojszai* és más családnéveknél legalább jelezhetette volna, hogy a helynév etimológiája hol található, mert a családnév végső etimológiáját nem az -i képző és a helynév esetleges lokalizációja adja meg. Jónak tartom a *Halmágyi* szócikk végén a hivatkozást a -gy és -d-képzők váltakozására (*Halmádi-Halmágyi*), és e jelenség leírásának irodalmára, de vajon tudja-e az olvasó a magyar *Halmágy* nevek magyarázatát? (Közvélemény-kutatásom szerint: nem!)

A FNESz.-ra vagy egyéb — a helynevek etimológiáit magyarázó — műre való utalás hiányát különösképpen a puszta helynévi eredetű családnévek szócikkeiben hiányolom (pl. *Berzété*, *Csénye*, *Huszt*, *Gortva*, *Kanizsa*, *Szikszó* stb.). Ha egy laikus érdeklődésére csupán annyit válaszolnék, hogy a *Halábor* családnév puszta képző nélküli helynévből alakult, bizonyára értetlenül nézne rám, és várná a lényegét is feltáró magyarázatot. A *Halábor* helynévnek a *Hrabur*, *Harabur*, *Hrabar* szláv eredetű személynév az alapja (l. FNESz.), vagyis a *Halábor* családnév magyarázatában elsősorban a személynévi eredet jöhet számításba, azután a puszta helynévi. Az olvasónak az a benyomása, mintha a szerző a személynévi és közszoji eredetű családnévek eredetmagyarázatára több figyelmet fordított volna, mint a helynévből alakultakéra.

Kázmér adattárában különben a „hungarocentrikusság” jegyében, a magyar -i képző jogán megtalálhatók a *Brázai*, *Bresztovai*, *Brezai*, *Brezányi*, *Breznai*, *Breznicei*, *Brezovai*, *Brogyáni*, *Brulyai*, *Plugovica*, *Podgorai*, *Podluzsányi*, *Podolini* (az eredeti oklevélben *de Podolino*! LtKözl. 8: 248), *Szkacsányi*, *Szkárosi*, *Szkórai*, *Szlabosi*, *Szlopnai*, *Szmrecsányi* stb. „magyar” családnévek.

8. E sorok írójának Kázmér adattárából a kevés, gyakran csak egy-két adatból álló, eddig rejtve maradt, vagy már elavult és feledésbe merült közszavakból alakult családnévek szócikkjei keltették fel leginkább figyelmét és váltották ki érdeklődését. Kázmér gyűjtőmunkájának nagyszerűsége e nevek feltárásában nyilvánul meg leginkább. A *Kiáltozó* vsz. 'éjjeliőr', *Homlító* 'szőlővesszőt bujtató', *Fűzőgyártó*, *Tálmosó*, *Tamburás*, *Parittyás*, *Cirkáló*, *Cirkátor* 'hírszerző kém', *Balistrás* 'számszerűt kezelő katona' foglalkozásnevek még akkor is nyereségei a magyar nyelvtudománynak, névkutatásnak, ha csak „potenciális” családnévek voltak, és a foglalkozás megszűntével a nevek nem öröklődtek. Kiválónak tartom a közszóból alakult nevek fogalomkörü felsorolását. Pl. a *Cimbalmos* szócikk végén 30-féle hangszernévből, a *Cseh* szócikk végén 47-féle népnévből, a *Bagoly* szócikk végén 81-féle madárnévből alakult és a szótárban fellelhető családnév felsorolását olvashatják. A közszavakból alakult családnévek kialakulására vonatkozó, tanulságos idézetek is helyet kaptak. Pl. a *Bojtorján* és más gyomnövénynévből alakult neveknél egy 1664-ből való idézet teszi szemléletessé a névadás indítékát.

Kázmér feltáró munkája nyomán előkerültek nyelvtörténeti értékűek is, pl. a *Sintér* családnév 200 évvel korábbi az eddig ismert 1780. évi közszoji adatnál.

Kázmér szerint puszta, képző nélküli helynévből csak „szórványosan alakult családnév” (7). Véleményem szerint több alakult, mint Kázmér kimutatta, mert hivatkozom pl. a fenti *Ludas*—*Ludasi* családnévre, továbbá a — Kázmér szerint — ismeretlen motivációjú *Som*, *Somos* családnévek is alakulhattak puszta helynévből, ami logikusnak tűnik, hiszen volt *Som* és *Somos* helységnév. Ha volt *Csütörtök* és *Kenderes* helynév, akkor ezekből is alakulhatott képző nélkül családnév. Azonban a *Kenderes* családnévnek lehetett egy „régí világi személynév” is az előzménye. A *Kenderes*, *Kendris*, *Kendres* személynévre és a *Kende-*

resfalva helynévre l. Kiss Lajos A telepítő kenézükről nevet kapott falvak a beregi Hát vidékén című közleményét (Rédei-Festschrift. Wien—Budapest, 1992. 276).

9. Az adattár nagy részét kitevő, személynévi eredetű családnevek közül számomra a ma már nem használatos, jórészt kihalt nevekből alakultak a legérdekesebbek. E csoportból Kázmérnak azon családnév-magyarázatait nem tudom elfogadni, melyekben a „hungarocentrikus” szerkesztési elv érvényesül. Hosszú lenne felsorolni azokat a szótárba felvett „magyar” családneveket, melyek nem magyar eredetű, vagy nem magyar képzésű, esetleg más nyelvből is magyarázható személynévből alakultak.

Jónak tartom a személynévi eredet elsőbbségének hangsúlyozását pl. a XVI. században előforduló *Bekecs* névben, hiszen a köznévre csak a XVIII. sz.-tól vannak adataink.

A személynévi eredetű szócikkek végén a különféle becézőképzők jelenlétére is felhívja a figyelmet a szerző. De nem ártott volna a Tájékoztatóban ugyancsak megmagyarázni az „-i patronimikon-képző” jelentését is.

10. A recenzens folytathatná kívánságlistáját, a szótárba fel nem vett, de a köztudatban magyarnak számító családnevek miatt, de az ismertetésnek nem ez a célja. Nyilvánvaló, hogy a kifogások többsége egy más adattári, szótárkészítési koncepcióból fakad, s egy munkát alapvetően csak saját célkitűzéseihez lehet és kell mérni. Kázmér eredményes feltáró munkát végzett, és használható kézikönyvvé gazdagította a magyar névtudományt. Művét minden kifejtett aggályom ellenére üdvözlöm, és a magam részéről is köszönöm. Őszintén óhajtom, hogy Kázmér Miklós példája követőkre találjon, és készüljenek olyan családnév-szótárak, amelyek tartalmazzák a Kázmér szótárából kimaradt családneveket és magyarázatukat, és olyanok, amelyek a 18—19—20. században felbukkanó, kései adatolású családneveinkről adnak számot, s amelyekből nem hiányzik a *Kossuth*, *Kodály*, *Semmelweis*, *Dugonics*, *Babits*, *Erkel*, *Bartucz*, *Issekutz*, *Kogutowicz*, *Kabdebó*, *Hadik*, *Kitaibel*, *Latinovits* stb. sem.

Fehértói Katalin

A szintagmabokor harmadik fajtája

1. A téma előzményei

A szintagmabokor (szószerkezetbokor) mint a szintagmák egyik alakulata a hetvenes évek közepén volt nálunk utoljára érdekes téma. Különös figyelmet akkor az váltott ki iránta, hogy a róla szóló vélekedések összefüggtek a mondatrészek hierarchikus (Deme László által a mondat 'szinteződéseként' értelmezett) viszonyairól (Deme 1966a: 275) kialakított vélekedésekkel. E tágabb keretben tekintette át s foglalta össze G. Varga Györgyi is mindazt, amit ő akkor (s addig) a szintagmabokor (Szabó Dénes 1958: II, 280) vagy — kissé terjedősebb nevén — szószerkezetbokor (Rác 1968: 265) lényegéről fontosnak tartott (G. Varga 1977: 97—109).

G. Varga Györgyi összegző tanulmánya — cikkem tárgya szempontjából — kétszeresen is fontos. Egyrészt igen tömören foglalhatom össze általa a mondanivalóhoz szükséges előismereteket, másrészt — tizenhét év távlatából — megítélhetőbb az akkori összegzés hiányzó szempontja. Akkor is feltűnhetett volna, ma viszont már nem lehet nem meglátni a tömbösödés szerepének akkori mellőzését. Ezt mai gondolkodással nem könnyű megérteni. A szinteződést ugyanis Deme László a tömbösödéssel együtt járó tényezőként tárta fel s írta le következetes rendszerében (Deme 1971). De ha ebben a rendszerben nem látszott volna is meggyőzőnek a tömbösödésnek a szinteződéssel együtt érvényesülő szerepe,

feltűnhetett volna, hogy — az akkor már eléggé elterjedt — generatív szintaxis ágrajzai a komponensek közelebbi-távolabbi összetartozását — elkülönülését is megjelenítik, nem csupán hierarchiájukat. E vonatkozás fontos szerepet kap az alábbiakban, mielőtt azonban kifejtéséhez hozzákezdénék, felidézem — G. Varga Györgyi összegzésére támaszkodva — a legfontosabb előismereteket.

A **szintagmabokor** (szószerkezetbokor) értelmezése és elnevezése

A szószerkezetbokorról mint a szószerkezetcsoporthoz egyik alesetéről (a szószerkezetlánc és a szószerkezetsor alesetek mellett) Rácz Endre ezt a jellemzést írta: „... elsősorban alárendelő, másodsorban mellérendelő szószerkezetcsoporthoz. Benne egy közös alaptaghoz két vagy több különmemű determináns csatlakozik” (Rácz 1968: 265). A „két vagy több különmemű determináns” viszonyát Károly Sándor közvetett heterogén viszonyinak (Károly 1958: 7), Deme László közömbös viszonyának nevezte el (Deme 1971: 46).

2. A szintagmabokor három fajtája

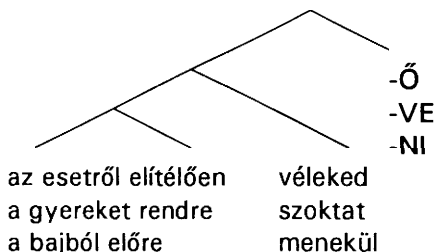
Nem mint 'fajtákat' különíti el ugyan az igenévi, valamint a főnévi alaptagú szószerkezetbokrokat G. Varga Györgyi, de példáiból fajtaként vonható le ez az elkülönítés. Legtöbbet az igenévi (adverbiális) szintagmabokorral foglalkozik — ezt tekintem az első fajtának —, de figyelme kiterjed a főnévi alaptagúakra is, amelyek — cikkemben — a második fajtát alkotják.

A szintagmabokor harmadik fajtájának — előrebozsátom — az olyan alakulatot tekintem, amelyben az alaptag egyidejűleg kap főnévként és igeiként determinánsokat, amely tehát a szófajlag egynemű két első fajtához képest vegyes, egyidejűleg kétszófajú szintagmabokor. Ennek a tárgyalása előtt hasznosnak látom az első két fajta emlékeztető szerepű felidézését.

Az igenévi alaptagú szintagmabokor

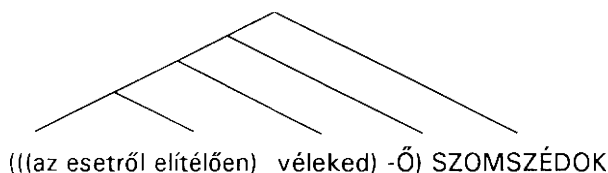
Ezt a fajtát legtermészetesebben képviselik azok az igehek, amelyek töve — az igealanyon kívül — két kötelező bővítményt vesz fel, pl. *menekül* (valahonnan valahová), *vélekedik* (valamiről valahogyan), *szoktat* (valakit valamire) stb. (H. Molnár 1969: 244—245). Ha ezekről az alakulatokról a megszerkesztettség-beszerkesztettség kettős vonatkozásában gondolkodunk (Deme 1971. 45), akkor

(a) megszerkesztettségük szempontjából mindhárom igehek szerkezetet azonos sémával reprezentálhatjuk (1. ábra).

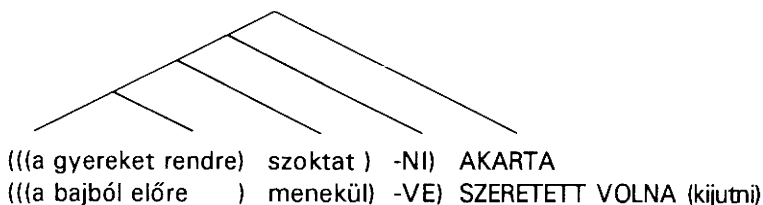

1. ábra

(b) Beszerkeszthetőségüket tipikusan a képző szófaja határozza meg; így a melléknév főnév alá, a főnév és az adverbium — a tárgyalás itteni szempontjából — ige alá szerkesztődik be. Az ágrajzzal szemléltetett szorossági különbségeket zárójelpárokkal is ábrázolhatjuk (2. és 3. ábra).

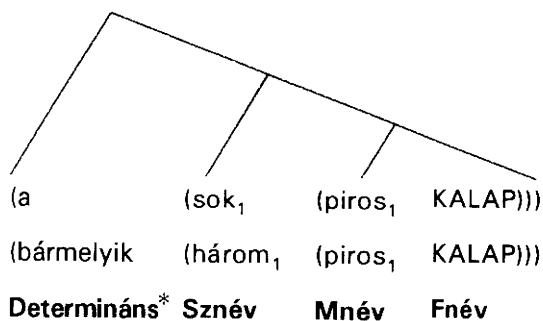
2. ábra

3. ábra

A főnévi alaptagú szintagmabokor

A főnévi alaptagú szintagmabokornak — itteni megközelítésünk szerint — három fő vonatkozása van. Az első a főnévi alaptagot determináló tagok szófaji-sorrendi megkülönböztethetősége, a második vonatkozás ezek szintbeli azonossága, a harmadik pedig sorossági összetartozásuk-elkülönülésük, azaz a tömbösödésük. Ezeket Laczkó Tibor és Szabolcsi Anna rendszerbe foglalva tekintette át, így témánk mindhárom vonatkozását egyetlen sémán mutathatjuk be egy olyan főnévi alaptagú szintagmán ('főnévi csoport'-on), amely csupán birtokost nem tartalmaz (Kiefer 1992: 222—234) (4. ábra).

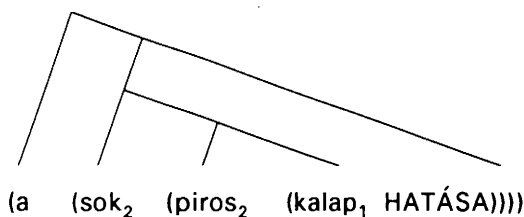
4. ábra

A fenti séma a szintagmabokor megszerkesztettségét fejezi ki, még többet mutat azonban, ha a beszerkesztettségével együtt fogjuk vallatóra. Ehhez elegendő, ha csupán

* (Nem hagyhatom szó nélkül, hogy a két determináns közül a *bármelyik* mégiscsak névmás. Mint ilyen jelzőként determinálja a főnévi alaptagot, ezért mélységszámot kell kapnia: (bármelyik₁ (három₁ (piros₁ KALAP))).

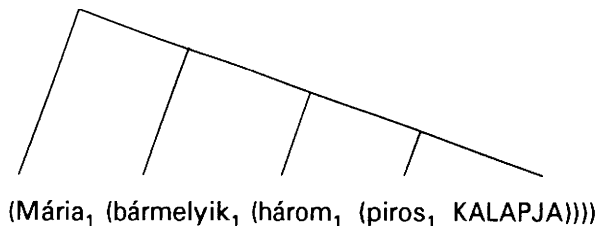
birtokosként, valamint birtokszóként építjük be. Azt fogjuk tapasztalni, hogy a beépítettség — a fent említett három sajátossága közül — egyedül a szintmélységet változtatja meg (süllyeszti eggyel lejjebb). Ez mint az alakulat sajátossága magától értetődik, ennek ellenére — vagy talán éppen ezért — nem fordítottunk elég gondot az ábrázolására. Nyilvánvaló ugyan a *szomszéd második felesége*, illetőleg a *második szomszéd felesége*-féle szintagmabokrok jelentéskülönbsége, az iskolákban honos szimbólumhasználatnál nem lehet reprezentálni a jelentéskülönbséget. Akik felfogják a két — különböző — determináns szintbeli azonosságát, s ezért egymás mellé írják a szimbólumokat, azok nem tudják reprezentálni a szorossági különbséget. Akik ezt az utóbbi sajátosságot tartják fontosabbnak, azok egymás alá írják a két determináns szimbólumát, mintha közöttük grammatikai hierarchia volna. Zárójelpárokkal vagy ágrajzzal az ábrázolás maradéktalanul megoldható.

Ha a szintagmabokor főnévi alaptagja egy másik főnév birtokos jelzőjévé válik, akkor az e szereppel járó 1-es mélységszám 2-essé süllyeszti le az addigi 1-eseket (5. ábra).

5. ábra

Ha birtokszóként szerkesztődik be a szintagmabokor, akkor — természetesen — változatlan marad a determinánsok szintmélysége, s a birtokos szintmélysége is 1-es lesz (6. ábra).

6. ábra

A fenti, kétféle módon is reprezentált alakulatokhoz egy kiegészítő listát szeretnék kapcsolni. Ez praktikus jellegű: az azonos mélységszintű determinánsok ábrázolásához ad példákat.

(a) Az azonos mélységszintű, de a főnévi alaptaghoz távolabbról-közelebről kapcsolódó birtokos, illetőleg minőségjelzővel képződő szintagmabokor ábrázolása:

jb₁ \ (jm₁ \ Fn)

a könyv₁ \ (utolsó₁ \ FEJEZETE)

a kabát₁ \ (fekete₁ \ GOMBJA)

a szomszéd₁ \ (tarka₁ \ KUTYÁJA)

(b) Az azonos mélységszintű, de a főnévi alaptaghoz távolabbról-közelebből kapcsolódó mennyiség-, illetőleg minőségjelzővel képződő szintagmabokor ábrázolása:

$jme_1 \setminus (jm_1 \setminus Fn)$

a két₁ \ (hívatlan \ VENDÉG)

a három₁ \ (tarka₁ \ MACSKA)

a sok₁ \ (megválaszolatlan₁ \ KÉRDÉS)

(c) Az azonos mélységszintű, de a főnévi alaptaghoz távolabbról-közelebből kapcsolódó két minőségjelzővel képződő szintagmabokor ábrázolása:

$jm_1 \setminus (jm_1 \setminus Fn)$

az érdekes₁ \ (színházi₁ \ ELŐADÁS)

aktuális₁ \ (gazdasági₁ \ KÉRDÉSEK)

leíró₁ \ (magyar₁ \ HANGTAN)

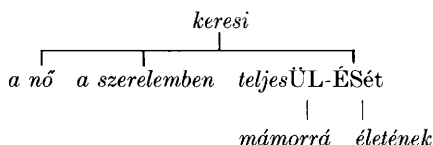
magyar₁ \ (leíró₁ \ HANGTAN)

(A fenti képletek az alárendelést kétszeresen, azaz mélységszámmal és ferde vonallal jelölik. Az egyik elhagyható.)

3. A szintagmabokor harmadik fajtája

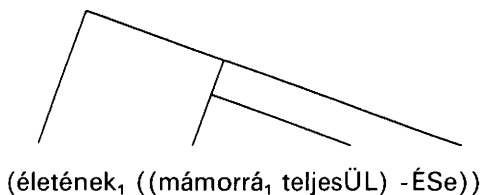
Az első két fajta áttekintése után lényegre törőbben fordulhatunk a „vegyes” fajta felé, amelyet a szakirodalom — ebben a témakörben s ezzel a problémakezeléssel — tudomásom szerint még nem tárgyalt. A harmadik fajta lényege — miként cikkem bevezetésében előrebocsátottam —, hogy a szintagmabokor alaptagja egyidejűleg kap főnévként és igeként determinánsokat. Az ilyen alaptagnak nyilvánvalóan képzett szónak kell lennie. Az is, mégpedig a nomen actionis, az *-ás ~ -és*; amelynek számos közismert sajátossága közül itt a szintaktikai (ezen belül is a szintagmatikai) szerepének érvényesülését látjuk, miként az alábbi Weöres Sándor-mondatban: *A nő a szerelemben életének mámorrá teljesülését keresi* (Weöres 1975: 668). Az adverbium a szóalak igei tövéhez járul (*mámorrá teljesül*), a főnév pedig a főnévképzőhöz (*életének teljesülését*).

Maguk a szófaji összefüggések, miként a példamondatban látjuk, nyilvánvalóak; de hogy mégis lehet valami olyan sajátosság, amely csak erre a szintagmabokorra jellemző, az csupán az ábrázoláskor derül ki. A hagyományos ábrázolásban ugyanis nem tudjuk megőrizni az alkotórészek sorrendjét. A főnévi alaptagú szintagmának — ha van — a birtokos jelzővel kell kezdődnie, ezt azonban megelőzi az *-és* előtti igető adverbiuma:

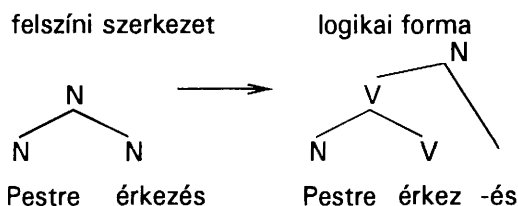
Az alkotórészek sorrendje azonban — egyéb eszköz híján — meghatározó eleme a szintagmabokor mindhárom fájának, így e harmadik, vegyes fajtának is. Itt is a zárójelzéshez, illetőleg az ágrajzos ábrázoláshoz kell folyamodnunk. Ha a fentieket a szófaji érték és a szófaji természet kettősségében vizsgáljuk (Deme 1966a: 282), akkor látjuk, hogy az *-ÜL* képző igei értéket, az *-ÉS* képző főnévi értéket és főnévi szerepet is ad az általa képzett szóalaknak (nyilván nem függetlenül kettejük sorrendi pozíciójától).

Az alábbi sémán az -ÉS — főnévi természetéből következő szintaktikai szerepe miatt — zárójelen kívül marad (M. Korchmáros 1990: 131) (7. ábra).

7. ábra

Ez az alakulat a nyelv strukturális megközelítésében is feltűnt a kutatóknak, de nem mint 'szintagmabokor'. Szabolcsi Anna és Laczkó Tibor a határozók elhelyezkedésének vizsgálatában a „jelzősítetlen” balra ágazó szerkezetek sorában 'Hová' határozós szerkezetként sorolják be — indokoltan! — olyan alakulatként, amelyből kiesett a *való*-nak megfelelő particípium (*Péter Pestre érkezése*, *Péter Pestre való érkezése*). (Vö. Kiefer szerk. 1992: 261). Az alakulat ábrázolásában az -ÉS képző elkülönítését a 'logikai forma' részeként alkalmazták — bár ezt az elképzelést kevésbé látom indokoltnak (8. ábra).

8. ábra

(A jelek értelmezése: N = főnév, V = ige. Vö. Kiefer szerk. 1992: 284)

A fenti két ágrajz — véleményem szerint — nem 'felszíni' és 'logikai' jellegében, csupán részletezettségében különbözik egymástól. Az -ÉS képző az érték és a természet kettősségében szerepel mindkét ágrajzon, csak bele kell helyezni a birtokos jelzős szerkezetbe:

Péter₁ (Pestre₁ érkezÉS e)

Péter₁ ((Pestre₁ érkez) ÉSe)

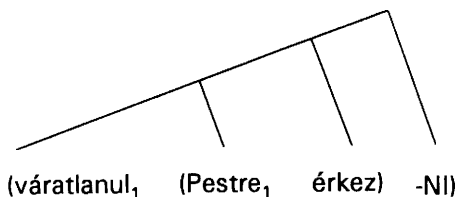
A 'felszíni', valamint a 'logikai' megkülönböztetése helyett — a jelen esetben — hasznosabbnak tartom Károly Sándor gondolatának felelevenítését 1958-ból: „... az összes közvetett viszonyú szerkezetek tulajdonképpen nem egyszerű szerkezetek, hanem szerkezet-csoportok. Szerintem a nyelvtanban való tárgyalásuk is nem a szerkezetek, hanem a szerkezet-csoportok közé tartozik.” (Károly 1958: 7.)

A szerkezetcsoportoknak a szerkezetektől való elkülöníthetőségét (elkülönítendőségét) támasztja alá Deme László több szintre is kidolgozott elmélete a három taggal kezdődő tömbösödésről (Deme 1966a: 283–287, 1966b: 392–404, 1971: 58–61).

Tény, hogy Rác Endre már 1968-ban külön alakulatként tárgyalja a szó szerkezet-csoportokat (Rác 1968: 264—266). S hogy nemcsak a szintaxisban (a szintagmatanban) lehet elkülöníteni a szó szerkezet-csoportokat a szó szerkezetektől, arra elgondolkoztató eset a szövegszerkezeti vizsgálatokban kialakult kategória, a konstrukciótípus, amely a jelentés komplexebb (részletezettebb, kidolgozottabb) szintjén tár fel a szó szerkezet-sor lényegével analóg összefüggéseket (Békési 1975: 424—438). Itt — történetileg nézve — aligha a szó szerkezet-sor formaalkotó sajátosságai kerültek fel a szövegalkotásba, hanem az ott kialakult szabályok komprimálódtak: süllyedtek le a szó szerkezet-sorba.

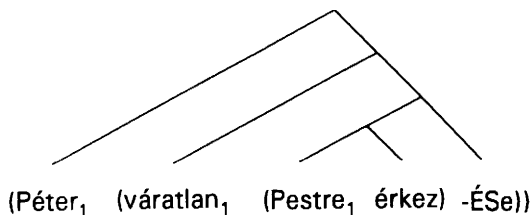
4. A szintagmabokor itt tárgyalt 3. fajtája végül alkalmat teremt, hogy a *nomen actionis* és az infinitivus különbségét a szófaji 'természet' és a szófaji 'érték' különbségeként is megjelenítsük (Deme 1966a: 282).

'Természetében', azaz kibővíthetőségében az infinitivus csupán ige lehet. Bővítményei adverbiumként kapcsolódnak (*váratlanul érkezni*, *Pestre érkezni*), birtokos jelzőt nem kaphat (9. ábra).

9. ábra

A *nomen actionis* e szempontból ige is és főnév is. A tő igei része adverbiumként veszi fel a hozzá közelebb álló determinánst (*Pestre érkez*), az -ÉS képzőhöz birtokos jelző és minőségjelző kapcsolódhatik (*Péter érkezése*, *váratlan érkezése*) (10. ábra).

10. ábra

'Értékét', azaz beszerkeszthetőségét, szerepét tekintve az infinitivus is és a *nomen actionis* is főnév. Ez a közismertebb sajátosságuk.

Hivatkozások

Békési Imre 1975. Egy konstrukciótípus megjelenési formái: Nyr. 99: 424—438.

Deme László 1966a. Szinteződés és tömbösödés az egyszerű mondatban: Nyr. 90: 275—287.

1966b. Szinteződés és tömbösödés az összetett mondatban: *Nyr.* 90: 392—404.

1971. Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata. Akadémiai Kiadó, Budapest

G. Varga Györgyi 1977. A szószerkezetbokr vizsgálatáról, in: *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből* (szerk. Rácz Endre és Szathmári István). Tankönyvkiadó, Budapest, 95—110.

H. Molnár Ilona 1969. Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra: *ÁNyT.* VI, 229—270.

Károly Sándor 1958. Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. *Nyelvtudományi Értekezések* 16. szám, Akadémiai Kiadó, Budapest

Kiefer Ferenc (szerk.) 1992. *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan.* Akadémiai Kiadó, Budapest

M. Korchmáros Valéria 1990. *Mondattan I.* Deme László egyetemi előadásai alapján. JATE BTK, Szeged

Rácz Endre 1968. *Mondattan.* In: Bencédy József—Fábián Pál—Rácz Endre—Velcsó Mártonné: *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 205—458.

Szabó Dénes 1958. *A mai magyar nyelv. Egyetemi jegyzet.* Tankönyvkiadó, Budapest

Szabolcsi Anna—Laczkó Tibor 1992. A főnévi csoport szerkezete, in: Kiefer (szerk.) 1992. *Strukturális magyar nyelvtan I.*, 179—298.

Weöres Sándor 1975. *Egybegyűjtött írások I. k.* Magvető Kiadó, Budapest, 668.

B. Fejes Katalin

Szóládmonostora

A debreceni Nagyerdő északi határán telepített Árpád-kori falut *monostor*-áról és vélhetően első (a falut alapító vagy a monostort építtető) földesuráról, egy *Szólád* nevű úrról nevezték el *Monostor*-nak, *Szóládmonostorá*-nak. Egy bizonytalan keltezésű oklevél a részben Bihar, részben Szabolcs vármegyében fekvő települést először *Monostor* (1308 k.: *Monustur*) néven említi, de valószínű, hogy a gyakrabban használt *Szólátmonostora* (1325: *Zolathmonustura*, 1346: *Zolath monostora*, 1350: *Zolachmonustora*), illetve a *Szóládmonostora* (1329: *Zoladmonustra*, 1375: *Zaladmonustura*) név az eredeti elnevezés.

Szólád feltehetően az Orseolo Péter uralkodása idején hazánkba költözött Gutkeledék (királyi testőrök) leszármazottja volt, és a tatárjárás előtt élt. Közvetlen adataink ugyan nincsenek róla, de következtetni tudunk rá más adatokból. Az 1300-as évek elején Szóládmonostora falut Miklós szlavón bán örököseinek a birtokai között találjuk, de a nyírségi és tótországi birtokokon kívül az övék volt egyebek mellett a Somogy megyei *Szólád* falu is, melynek alapítója ugyancsak a korábban megnevezett Szólád úr lehetett. (Vö.: Eckhart Ferenc: Adalékok a Gut-Keled nemzetség genealogiájához. Turul, 1911. 37.) A Balatonszárszótól délre fekvő települést 1229-ben említik először *Szólát* (*Zoulat*) néven, melyről Kiss Lajos a következőket írja: „Pusztá szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 1272: *Zolad* szn. . . . Az alapjául szolgáló szn. valószínűleg a m. R. *Szórád* szn.-ből alakult *r > l* változással” (FNESz. II. 589). Bizonyosnak látszik tehát, hogy mind a Debrecen melletti, mind a Balaton-parti falut ugyanarról a személyről nevezték el. De valószínűleg az ő nevét viseli a bihari Pelbárthida tartozékként ismert *Szólátülése* is, mely először 1277-ben fordul elő oklevélben *Zolathylusy* néven, szintén a Gutkeledék birtokai között (Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Budapest, 1963. 645 és 672). Szólátüléséről Jakó Zsigmond a következőket írja: „Az utóbbi keletkezése a XIII. század első felére tehető, mert a névadó Zoulat 1216 körül élt (Vár. Reg. 155)” (Jakó Zsigmond: Bihar megye a török pusztítás előtt. Budapest, 1940. 318).

A Monostor történetével foglalkozó kutatók körében több esetben is félreértéshez és nem létező összefüggések megfogalmazásához vezetett a régi okiratokban szereplő *Szólát* ~ *Szólád* név helytelen olvasása. A pontatlan olvasásból eredő első hamis következtetést Bunyitay Vince könyvében találjuk (Bunyitay: A váradi püspökség története II. Nagyvárad, 1883). Művének 91. oldalán még pontosan (betűhíven) idéz egy 1346. évi oklevelet: „Kemecsei Mihály, emberével, a Gutkeled nemzetség tagjai közt megosztja Zolath monostorát Biharban, továbbá Onorch, Benk, Monyoros és Hymus falvakat Szabolcsban.” A 429. oldalon azonban a bécsi császári udvari könyvtár egyik okiratára utalva már *Szalók* ispánt teszi meg a monostor alapítójának, aki nem a Gutkeled nemből származott: „*Szalókmonostora*. Annyi kétségtelen, hogy létezett, határozott említés van róla 1290 táján mint új monostorról a váradi püspökség nyíri kerületében.” Majd így folytatja: „És így ugyanaz a monos-

tor, melyet egy másik, 1346-i adat szintén a Nyírben tüntet fel, mint a magtalanul elhalt Gutkeled nemzetségbeli Istvánnak, Apay fiának a birtokát, de amelyet Keled unokáinak örök joga ellenére Dósa nádor fiai, Debreczeni Jakab és Pál elfoglaltak. Eszerént alig kétkelhetünk, hogy Szalókmónostora nem más, mint az, melyet az 1332-i tizedjegyzék a bihari főesperességben, mely régebben nyíri kerületnek is nevezetett, Monostor név alatt említ, s ahol, nevezetesen Debrecen felett, tehát a Nyíren ily nevű pusztá ma is van.” (Meg kell jegyeznünk, hogy a császári udvari könyvtár Codex 1062. folio 110. b. jelzésű forrásában olvasható „Item villa Zolouc comitis Monasteria nova” adat nem a mi falunkra, hanem bizonyára a Szoládmonostortól délkeletre fekvő, elpusztult Szalóksámson nevű falura vonatkozott.)

A Gutkeledék genealógiájában fölöttébb járatos Karácsonyi János sem tudott mit kezdeni az 1594-ben elpusztult Szoládmonostora faluval és nevével. Földesuráról, Keresztúri (Apaj fia) Istvánról megállapítja, hogy Macs (Macsszentgyörgy) birtokosa, holott nem volt az. Tudjuk, hogy az 1300-as évek közepén hosszú évtizedekig tartott a pereskedés Szentgyörgy birtoklásáért a Várdai és Debreceni családok között. Az 1336. évi Várdai—Debreceni-egyezségről, melyben Várdai Pelbárt (unokaöccsének, Jánosnak a nevében is) biztosítja a Debreceniek számára Macs-Szentgyörgy háborítatlanságát Keresztúri Istvánnal, Szoládmonostora földesurával szemben is, Karácsonyi mindössze ennyit jegyez meg: Apaj fia Istvánt „1335-ben macs-szentgyörgyi birtokosnak írják. 1336-ban valamelyik Monostoron lakott...” (Karácsonyi János: Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig II. Budapest, 1901. 20 és 50. A pontos eseménytörténetet Módy György ismerteti: M. Nepper Ibolya—Módy György: Szentgyörgy (Kismacs) Árpád-kori templomának feltárása. A falu a XIII—XIV. században. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve [1983—1984] Debrecen, 1985. 126). Sajnos, Karácsonyi tovább módosítja, tovább rontja Bunyitay helytelen olvasatát. Ezt írja: Anarcsy „Domokost utoljára 1346-ban említik, s az osztálylevél szerint az anarcsi, benki, mogyorósi és a biharmegyei szalóczmonostori birtokokat ő és III. László kapta” (i. m. 85). A félrevezető *Szalókmónostora* névváltozat után tehát megjelenik az ugyancsak pontatlan *Szalócmonostor* névváltozat is.

A Kállay család levéltárában további adatokat találunk Szoládmonostora faluról, a fiú utód nélkül elhalt Keresztúri István rokonainak a pereskedéséről. 1350. januárjában a falut *Szalacsmonostor* (*Zolachmonustra*) néven említik, és egy kb. másfél évvel később keletkezett oklevél *Zolachmunustra* (lehet, hogy a latin nyelvű szövegben *Zolathmunustra* olvasható?) szavát is *Szalacsmonostorá*-nak írja át a fordító. Ez a harmadik névváltozat. Az 1350. évi oklevélben a *Szolád*- előtag nélkül is előfordul a *Monostor* szó: Keresztúri István nővére, *Monostori* (*de Monustor*) Erzsébet leánynegyedének kiadását kéri a rokonoktól.

Zoltai Lajos, Debrecen múltjának jeles kutatója sem szakított Bunyitay tévedésével. Így írt: „Az eleinte *Szalókmónostorá*-nak nevezett Monostor északi részét a XIV. században *Mihálylaká*-nak nevezték” (Zoltai: Ismeretlen részletek Debrecen múltjából. Debrecen, 1936. 120). Sajnos, Zoltai Mihálylakát tévesen lokalizálta, mert az nem Monostor északi részén, hanem a mai Alsójózsza helyén feküdt.

A Vay levéltár 487/1—8. számú okiratában *Szoládmonostora* (1375: *Zoladmonustura*) neve újból felbukkan, s az elnevezést Jakó Zsimond *Zaladmonustra* alakban idézi (Jakó i. m. 304).

A Jakó-féle szövegre utalva, de főként Bunyitay adatait idézve, Balogh István a következőket írja: „Legelőszőr ’villa comitis Zolouc, monasteria nova’ néven szerepel a pápai tizedjegyzékben, 1290 körül. 1375-ben *Zalokmonostora* néven említik” (Balogh I.: Adatok az Alföld középkori régészetéhez. Archeológiai Értesítő 80. k. 1953/2. 146). Bár az utolsó Apajjal, Keresztúri Istvánnal 1342-ben a család fiágon kihalt, a dolgozat így folytatódik: „Ez időben [1375-ben] a Gut-Keled nemzetség Apaj ágának temetkező helye. A névadó comes

[értsd a Hont-Pázmány nembeli Szalók] 1280 körül élt, és így valószínű, hogy a falu ebből az időből való alapítás.” De hogyan lett belőle ősi Gutkeled birtok és temetkezőhely?

A XV–XVI. századi oklevelekben a település neve következetesen a *Szólád*-, *Szólát*-előtag nélkül fordul elő (1415: *Monostor*, 1453: *Monostor*, 1575: *Monostor*, 1589: *Monostor*). A falu pusztulása után azonban — ismét csak elferdített alakban — újból felbukkan a *Szólád*-előtag. 1635-ben az egyik részbirtokos írja: „Én, nemzetes nemes és vitézlő Szalontai Toldi Györgynek házastársa, nemzetes és nemes Kún Kata asszony, adom értésére minden rendűeknek, akiknek illik az levelemnek rendiben. Mivel az mostani szükséghes dolgaim kényszerítéséből az nemes Szabócs Vármegyében *Szaláncz Monostor* nevű pusztá telek örökös jószágombeli részemet adtam ugyan azon meghnevezett Nemes vármegyében Császár urunk eő Felséghe... Hattház nevű szabad Hajdu Városban lakó Vitézeknek, bizonyos úgy mint Száznegyven magyar forintban” (Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, IV. A. 1021/IV/f. N° 72). Bár a XVII. században is az előtag nélküli *Monostor* elnevezés használata mondható általánosnak, néhány alkalommal még találkozunk a *Szalánczmonostor* elnevezéssel: 1670-ben Bacscai Ujlaki György úr adja zálogba debreceni bérlőknek a *Szaláncz Monostor* nevű pusztá prédiomot, 1689-ben pedig maga Hadház városa adja tovább Debrecennek a Monaki Istvántól és Toldi Istvántól zálogba vett „*Szaláncz Monostor* Praediumbeli minden jussát” (i. h. N° 96. és N° 102).

Szóládmonostora nyugati és északnyugati részén már a középkorban is összefüggő erdőség állt. A *Monostori-erdő* (1484: *Monostorherdey*) nevével először egy több mint ötszáz évvel ezelőtt írt jelentésben találkozunk. 1484. dec. 23-án kelt levelében a leleszi konvent jelenti Mátyás királynak, hogy december 7-én írott parancsára Várdai Jánost és Lászlót, Kerepeczi Imrét, Anaresi Gellértet és Borsovai Pétert perbe idézte a Várdai Miklós, Thegzes László és Madai László sérelmére (többek között a Monostori-erdőben) elkövetett hatalmaskodások miatt.

A XVII. században Monostort a debreceniek, hadháziak és böszörményiek szerezték meg, „ma Debrecen és Hadház határára esik” (Zoltai: Debrecen szabad királyi város határának kialakulása. Debrecen, 1911. 21). A Hajdú-Bihar Megyei Levéltárban őrzött jegyzőkönyvek és kéziratos térképek alapján megállapítható, hogy a XVII. század vége óta Szóládmonostorát minden írott anyagban egyszerűen csak *Monostor*-nak nevezik. A legrégebbi monostori térképen (DvT-17, 1762: *Geometrica delineatio Silvae Debreceniensis et viarum publicarum...*) az egykori falu helyét *Monostori Telek*, az erdőt pedig *Monostori Csere* névvel jelölik. Ám Monostor-pusztá északi részén (ma hadházi Monostori-dűlő) már ekkor megjelenik a *Pallagi Csere* elnevezés. Pallag közelsége és az egykori Parlaghy család monostori birtoklásának emléke egyre inkább feledtette az emberekkel, hogy e ligetekkel, fasorokkal és nádasokkal tarkított pusztá valamikor teljes egészében Szóládmonostora területe volt, nem pedig Pallagé.

Gyorsította a földrajzi nevek funkcionális átrendeződését — a *Pallag* név gyors elterjedését s vele egyidejűleg a *Monostor* név használatának fokozatos visszaszorulását — az országos híró pallagi mezőgazdasági szakiskola (majd akadémia) monostori földön történő felépítése (1867). Az iskola körül e század elejére *Pallag* néven állandó település jött létre. Hivatalosan pedig még a megmaradt Monostort sem sok évszázados néven nevezték, hanem — mint minden pusztaterületet e nagy határú város körül — *Bellegelő*-nek. (A hadháziak máig *Monostor*-nak hívják határuknak azt a részét, mely régen Monostorhoz tartozott.)

A *Bellegelő* helynév azonban — az ország második legnagyobb városának lakott részénél csaknem ötszörte nagyobb területre vonatkoztatva — lényegében semmitmondó, a „legelőn lakók” számára pedig sértő volt. Ezért a város állami és pártvezetői, figyelembe véve a lakosság óhaját és sürgetését, egy évtizeddel ezelőtt névváltoztatásra szánták el magukat. A névváltoztatásból azonban — talán a szomszédos országok vezetőinek gyakorla-

tát követték? — névpusztítás lett. Hiába hangzott el javaslat a régi magyar helynevek: *Monostor, Szalóksámson, Pac, Natkfalva, Fancsika, Szepes, Szentkereszt, Lomb, Hosszúmacs* stb. megőrzésére, hivatalossá tételére, ők önkényesen régi debreceni főbírókról nevezték el a legelőből kertet avanszált külterületeket. Így lett a sejtelmesen szép nevű *Natkfalvából Biczó István kert, Szentkeresztből, Lombból Nagy Mihály kert, Szepesfalvából Mészáros Gergely kert, Fancsikából és Szalók ispán egykori falujából, Szalóksámsonból Bayk András kert, Hosszúmacsból és a területileg már egyébként is szétszabdalt, megcsonkított Szóládmonostorából, Monostorból pedig Domokos Márton kert...*

Lévai Béla

Két kihalt szavunkról (csécs, bécs)*

Folyóiratunknak egyik régebbi számában közzétettem egy marékravalót nyelvünknek köztudott kifejezésbeli gazdagságából „Az értéktelenség és a kicsiség néhány kifejezése nyelvünkben” címen. (Nyr. 82: 376—9.) A cikkben felsorolt adatok közt nem szerepel a régi nyelv két érdekes szava, a *csécs* meg a *bécs*. Pedig ezek úgyszólván a semmiig lefokozott értéktelenséget jelentették. Velük itt most hivatkozott cikkem kiegészítésképpen külön foglalkozom.

A két régi szó újabban Laczkó Géza regényének, a Rákóczinak olvasása közben ötlött a szemembe. Az érdekes történeti regényt az író halála után a hagyatékában fennmaradt befejezetlen kéziratból barátja, Révay József rendezte sajtó alá, és bőséges magyarázó jegyzetekkel ellátva adta ki. Laczkó a két szót egyaránt jelzőként használta egyik mondatában illetéknéppen: „*bécs* várak és *csécs* vityillók”. A mai nyelvből már kihalt és így érthetetlen szavakról Révay József a regényhez csatolt jegyzetszótárában ezt írja: „*bécs*: XVI—XVII. századi pénz; *csécs*: hitvány semmiség”. Ez a magyarázat azonban nem világítja meg kellőképpen a szónak a várak és vityillók jelzőjeként való használatát.

Kihalt szavakról lévén szó, meg kell néznünk, mit vall róluk a nyelvtörténet. Mindkét szót megtaláljuk régi szótárainkban. A *csécs*, *csecse* a Molnár Albert és a Pápai Páriz-féle szótárak értelmezése szerint valami értéktelen, haszontalan gyermekjátékszer jelentett. Erre mutatnak a következő, XVII. századból való idézetek is: „becsülendőt böcstelen dibdáb *csécsért* elad”; „az aprólékos *csécsért* ne cseréllyük el a megmaradandót” (NySz.). Ez a kihalt s mai nyelvünkben ismeretlen szó fennmaradt a *csecsebecse* ikerszóban, amelynek utótagjában a szókezdő mássalhangzó helyébe úgy lépett a *b* ajakhang, mint a *cserebere*, *csigabiga*, *tarkabarka*-félékben.

A *csécs* jelző tehát a regényben nyilván a vityillók hitvány, silány, értéktelen voltára, használhatatlanságára utal. S aligha tévedünk, ha a várak *bécs* jelzőjét is ugyanilyen jelentéssel magyarázzuk. A szóban levő várak is bizonyára ugyanilyen hitványak, semmire valók. Jóllehet a *bécs* egy régi pénznek a neve, ennek a pénznek az értéke azonban oly csekély, hogy úgyszólván semmit sem ér. Egy XVI. századvégi számtankönyv, a Magyar Arithmetika (1591.) felvilágosítása szerint ugyanis a *bécs* egy fillérnek a kétharmada volt. S hogy ilyen csekély értéke miatt valóban értéktelen semmiségként emlegették, bizonyítják a következő nyelvtörténeti idézetek: „Soha sem éneám, sem szolgálma egy *bécs fillért* sem költött”; „A szegény asszony két *bécsét* inkább böcsüllötte, hogy sem a gazdagok nagy adományát”

* Prohászka Jánosnak, a Nyr. egykori hű munkatársának emlékére közöljük ezt az írást, melyet régi irataink között találtunk.

(NySz.). Ezek az idézetek bizonyítják, hogy a *bécs* éppoly csekély értékű dolgot jelentett, mint a *csécs*.

S ha már idejutottunk, rámutatunk arra is, hogy ugyanez a *bécs* meg a *csécs* lappang e közmondásunkban: *Magyarnak Pécs, németnek Bécs*. Bármennyire hihetetlennek hangzik is, e közmondásban eredetileg nem a magyar *Pécs* és a német *Bécs* (Wien) városnevek voltak egymással szembe-, ill. párhuzamba állítva, hanem a szóban forgó *csécs* meg a *bécs* köznevek. A közmondás mai alakjával először csak Szirmay gyűjteményében (1807.) találkozunk, az őt megelőző följegyzésekben (Decsi 1598., Molnár Albert 1604.) ilyen alakja van: *magyarnak csécs, németnek bécs*. Egyik nyelvészünk, Nagyszigethy Kálmán (= Szily K.) a közmondás értelmét úgy magyarázta, hogy mivel a *csécs* semmiséget jelent, a *bécs* meg pénzt, ha még oly csekély értékűt is, a közmondás értelme ez: 'magyarnak jut az alja, németnek meg a java' (Nyr. 18: 97). Egy másik nyelvészünk, Mikó Pál véleménye szerint Nagyszigethy magyarázata nem helytálló, mert a *bécs* pénznév éppúgy lehetett az értéktelenség kifejezője, mint a többi ilyen csekély értékű pénz neve: a *batka*, *fitying*, *garas*, *poltúra* stb. (Nyr. 23: 412). Az igen csekély értékű pénznek a teljes lefokozásáig, a semmiig való jelentésváltozására magam is számos példát hoztam fel fentemlített cikkemben (Nyr. 82: 377). Mikó Pál értelmezése valóban elfogadhatóbb; e szerint a közmondás ugyanazt fejezi ki, mint ez a nógrádi szólás: *a magyarnak semmi se, a németnek annyi se*: vagyis ez olyanféle szólás, mint: *egyik eb, másik kutya; egyik tizenkilenc, a másik egy híján húsz*.

Befejezésül már csak azt kell tisztáznunk, hogyan került a közmondásba a magyar meg a német városnév. Ez már meglehetősen egyszerű dolog. Amikor idővel a régi nyelvi *csécs* meg a *bécs* kiveszett a használatból, és a közmondás értelme lassankint annyira elhomályosult, hogy nem értették meg; ekkor segítségül jött a minden homályt eloszlató és megvilágosító népetimológia, mely a régi *pécs* köznév helyébe a *Bécs* városnevet tette, ehhez aztán természetesen párosult a közmondásban a hasonló hangzású *Pécs* magyar városnév. (L. Kertész Manó: Szokásmondások, 186.)

† Prohászka János

A kutya ugat, a karaván halad

A közmondás nálunk Paczolay Gyula szerint német és török eredetű, legkorábban 1888-ban fordul elő (Magyar közmondások és szólások. Veszprém 1989. 64. 347. sz.). A közmondás törökkel teljesen egyező formája Wolfgang Mieder kutatásai szerint a németeknél nem régen alakult ki tükörfordítással („Die Hunde bellen, aber die Karawane zieht weiter.” Zum türkischen Ursprung eines neuen deutschen Sprichwortes. Der Sprachdienst XXXII [1988], 5. füz. 129—134).

A közmondás magyar parodisztikus változatai a nyugati nyelvi hatást és a proverbium nemzetközi jellegét bizonyítják: „*A kutya ugat, a karaván — az egy kávékeverék*” (Pajtás-Hahota 1989. évf. 36. sz. 142); „*Mindenki ugat, a karaván áll*” (Ludas Magazin 1988. aug. 9. 1); „*Hadd ugasson a kutya, a karaván azért tartja az irányt*” (Népszava 1990. szept. 18. 7); „*A karaván csak azért halad, mert nem tud ugatni*” (Poén II. [1990.], 2. sz. 6); „... *a kutyák csaholnak, a karaván viszont gyülekezik*” (Hunnia 1990. október, 12. sz. 7); „*Ha egy nagy kutya ugat, a karaván sem halad*” (Kurír 1991. júl. 4. 11).

Dömötör Ákos

Molnár-szikla

A Bükk-fennsík északi részén lévő Bedő-fenyvestől meredek gyalogösvény vezet egy tisztáshoz, amelynek széléről látható a *Molnár-szikla* toronyszerű szirtje, a tetején fakeresztel (Erdey Gyula, Bükk útikalauz. Bp. 1956². 78). A fakereszthez és a sziklához a molnár leányának és molnárlegénynek tragikus mondája fűződik. A szerelmesek, a romantikus történet szerint, a lány apjának kegyetlensége miatt innen a szikláról vetették le magukat, összeülekezve, a mélybe.

Kordos László tanulmányában arra a következtetésre jutott, hogy a szomorú történet legrégebbi magyar változata 1846-ból származik, és a mondai elbeszélésnek három verziója ismeretes (Újabb adatok a Molnár-szikla mondájáról. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 1974. évf. 13. sz. 124—128).

Kiegészítve az említett tanulmányt, megemlítem, hogy az Izra-tó zempléni mondájában a lány megölt kedvese után ugrik a tóba (Szendrey Zsigmond, Zemplén vármegyei hagyományok. Sátoraljaújhely 1925. 7sq.). Az öngyilkos lány hagyományos népi elbeszélésének ökotipikus jellegét bizonyítja a sajónémeti szövegváltozat. Ebben a Veres bán, a várúr leányát kegyetlen módon elkülöníti a halászlégénytől, akit később orvul megölet (Szülőföldünk. A debreceni KLTE Gyakorló Általános Iskolája II. Rákóczi Ferenc Honismereti Szakkörének 15. sz. híradója, 1972. december, p. 4).

A monda mai formájának kialakításában kétségkívül közrejátszott Kuthy Lajos regénye, amelyben a gazdag molnár lánya öngyilkos lesz, amikor kedvesét, Kozma halászlégényt börtönbe csukják (Hazai rejtelmek I. köt. Bp. 1906. 105—108). Úgy gondolom, a következő újsághír a szerelem mártírjairól a XIX. század második feléből rámutat a mondai elbeszélés táji alakulására és a *Molnár-szikla* földrajzi név kialakulására. Eszerint Pósváron, palóc vidéken egy molnár fia megszerette az odaváló izraelita kocsmáros lányát. A lány apja ellenezte a házasságot. A fiatalok egyik este mindketten öngyilkosságot követtek el, és így egyesültek a halálban (Vasárnapi Újság 1863. évf. 49. sz. 439).

Az öngyilkos lány mondatípusának krími formájában a kétségbeesett teremtés a szudaki vár bástyájáról veti le magát, mert apja más férfihoz akarja feleségül adni, mint akit ő szeret (D. M. Prikordonnyj, Legendy Kryma. Szimferopol 1959. 136—140). Az egyik kirgiz történeti-természetmagyarázó monda arról szól, hogy az *Iszik-kul* tava a gonosz kántól menekülő lány öngyilkossága után keletkezett (D. Brudnij—K. Ešmambetov, Kirgizskie narodnye skazki. Frunze 1981². 325sq.). Feltehetően az öngyilkos lányról szóló monda indiai eredetű (S. Thompson, Motif-Index of Folk-Literature 5, Bloomington é. n. 346, T81. 6. motívum), és ezt a keleti népi elbeszélések közvetítették hozzánk. A *Molnár-szikla* földrajzi elnevezés a keleti eredetű mondatípus észak-magyarországi „korszerűsített” táji formája alapján alakult ki a múlt század első felében.

Dömötör Ákos

Szikszaíné Nagy Irma: Az ikerítés helye, szerepe, szabályszerűségei a magyar nyelvben.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 197. szám. Budapest,
1993. 185 oldal

Ha valaki — mint például jómagam — kutatóként valamikor is szembekerült már az ikerítésnek mint folyamatnak és az ikerszókknak mint e folyamat eredményeinek problematikájával, magától értetődő kíváncsisággal fordul egy olyan könyv felé, amely ennek mélyreható és sokoldalú, rendszeres és módszeres vizsgálatát ígéri. Márpedig Nagy Irma munkája ezt teszi, s méghozzá előszavának első mondatai szerint szerzőjének tartalmilag és módszertanilag egyaránt kielégtető koncepciójával, határozott célkitűzésével keltve az olvasóban jó reménységet és bizalmat a megvalósítás és megvalósulás sikere iránt.

„Munkám célja az — kezdi a szerző —, hogy röviden feltárjam a magyar ikerszók kutatásának eddigi eredményeit; az ikerítés meglehetősen pontos meghatározása után elhelyezzem ezt a szóalkotási módot a magyar nyelv rendszerében; elkülönítsem a valódi és az álikerszókat; felderítsem az ikerítés belső fejlődési törvényszerűségeit azzal a céllal, hogy ezzel érveket sorakoztassak fel amellett, hogy ez valóban külön, önálló módja a magyar szóalkotásnak; számba vegyem és típusai szerint rendszerezem a magyar szókészlet és a nyelvjárások szótározott, ezenkívül a gyermekköltészet egyedi alkotású ikerszóit” (7). Majd néhány sorral lejjebb a történeti és leíró szempont együttes érvényesítésével tervezi az ikerszókknak jelentéstani és alaktani alapon való rendszerezését, fonológiai, morfológiai sajátosságainak, szófaji hovatartozásuknak, mondatnyi és stilisztikai szerepüknek vizsgálatát.

Már a bevezetésben kiemeli, és — szerintem — nagyon is igaza van ebben, hogy az ikerítés jellegzetességeinek tisztázására leginkább azért van szükség, mert benne a belső szóteremtésnek, a szókincs bővítésének egy ma is élő, lehetséges fajtáját érhetjük tetten. Amely — méghozzá — az eredetileg csak játékos, fogalmi jelentést nem hordozó elemnek a kiválása és önállósulása révén további szóteremtésre is adhat lehetőséget.

A tartalomjegyzék, amely — helyesen — mindjárt a könyv élére került, mint oly sokszor, ezúttal is árulkodó. Szerencsésen, mert röviden, de mindig érdemi tájékoztatást nyújtva megfogalmazott, s a maguk természetes logikai sorrendjében felsorakoztatott fejezetcímei ugyanis már sejtetik: a szerző a bevezetőjében felvetett problémák mindegyikével valóban szembenézett, s minden elméleti kérdésre a nyelvi tények alapos elemzése, mérlegelése és megítélése útján kereste a választ.

A célkitűzést és a gyűjtés-feldolgozás módszerét ismertető fejezetek után (1.—2.) „Az ikerítés” (3.), „Az ikerszók keletkezése” (4.) és „Az ikerszók rendszere a magyar nyelvben” (5.) címeken következő nagyobb egységek szolgáltatják azt a keretet, amelyen belül a vizsgálat eredményei célszerűen bemutatathatók.

Miután a 2. fejezetből már megtudtuk, hogy Nagy Irma vizsgálatának anyagát egyfelől az ÉrtSz.-ből, másfelől a mai gyermekirodalomból, illetőleg a tájszótárakból merítette (vagyis első helyen a már szótározott, tehát a magyar irodalmi és a mai beszélt nyelvben általánosan ismert és használt ikerszókra támaszkodott, második helyen viszont a legtöbb

hozadékkal kecsegtető rétegnyelveket faggatta meg), természetesnek tűnik, hogy a **3.**, „Az ikerítés” című nagy fejezetet az idevágó fogalmak tisztázásával és a munkájában használandó terminusok megnevezésével kezdje. De legalább ugyanilyen fontos az ikerítésnek a szóalkotás más módjaitól, különösen a mellérendeléstől való elkülönítése, amelyet az ikerszóknek és a laza szerkesztésű, illetőleg a valódi mellérendelő összetett szavaknak, az áliker-szóknek, a kettőztetésnek, a figura etimologicának az egybevetésével igyekszik elvégezni lényeges (pl. genetikai, lexikai, morfológiai, szemantikai, hangtani, szintaktikai és más) ismérveik alapján.

Az elemzés szempontjainak minden típus esetében következetesen, még a sorrendet tekintve is azonos módon való alkalmazása, amely különben jellemző módszertani eljárás-ként az egész könyvön végigvonul, nemcsak arra ad lehetőséget a kutató-olvasónak, hogy az ikerszóknek és egy-egy típus képviselőinek különbségeit és azonosságait világosan lássa, hanem az ikerszóktól elkülönülő típusoknak egymással való egybevetésére is. Ezek a megke-rülhetetlenné tett szigorú kérdések nem tűnnek pongyola választ. Az így kikényszerített egzakt feleletek pedig — akarva-akaratlan — a vizsgált nyelvi jelenségek valódi jellemzőit ragadják meg és ismertetik meg velünk.

Ami ezután következik, ugyancsak természetes, bár napjaink tudományos gyakorlatában egyre ritkábban jelenik meg, inkább azt mondhatnánk: mindinkább háttérbe szorul. A **3.3.** „Az ikerítés kutatásának rövid története” című alfejezetről van szó. Pedig nem nehéz megérteni, hogy bármiféle kutatás csak akkor érhet el új eredményeket, ha a korábbiakat alaposan elemzi, és kritikusan értékeli. Nagy Irma — szerencsére — tudja ezt, mert a témájába vágó szakirodalmat teljes mélységében és szélességében ismeri, és a belőle le-szűrt tanulságokat díszre méltó ökonómiával olvasóival is megismerteti. Nemhiába fogalmazza meg pontosan azokat a (jó!) kérdéseket, amelyekre elődeinek munkáiból vá-laszt vár; ezek a sokszor valóban előbbre vivő és utat mutató feleletek nem is maradnak el.

Az ikerítés tudománytörténeti vizsgálata Nagy Irma munkájának szerves, élő és ható része, amit legjobban az bizonyít, hogy az egyes részletkérdések tárgyalásakor szinte lapról lapra találkozunk a problémakört érintő szakirodalmi utalásokkal, mégpedig — saját meg-yőződésétől függően — hol érveinek támogatására használva, hol bírálva, cáfolva, elhárítva azokat. Így hivatkozik például már bevezetésében Lőrincze Lajos „Emberközpontú nyelv-művelés” című munkájának egyik helyére, amikor az új szavak alkotási módjainak beszűkü-léséről beszél (7); vagy cáfolja Laziczus Gyula véleményét az egyes hangfajták hangzósságát illetően, amikor úgy látja, hogy a nyelv az ikerszóalkotásban él a szonorításban rejlő lehetőségekkel (50).

A nagyobb részében tudománytörténeti arculatú, természeténél fogva filológusi apró-munkát igénylő **3.** nagy fejezetet az elméleti jellegű, „Az ikerszók keletkezése” című **4.** pontnak kell követnie. Ezen belül legizgalmasabb kétségkívül a kialakulásuk okait kutató alfejezet (**4.2.**), amely a legfontosabb nyelven kívüli (játékosság, ritmusosság, érzelmi hatás-keltés, mint a tréfálkozás, csúfolás, gúny, a kifejezés erősítése) és nyelvi (kisebb részben jelentésmódosítás, sokszor fokozás, igen gyakran hangutánzás és hangulatfestés vagy exp-resszivitásra való törekvés) okokat ismerteti (**4.2.1.** és **4.2.2.** pont).

De nem kevésbé érdekes a **4.3.** pont sem, amely „Az ikerszók keletkezésének nyelvré-teghez és műfajhoz kötöttsége” címet viseli. Ebben azt kutatja: miért a nép- és gyermeknyelv él leggyakrabban az ikerszókkal. Az utóbbi esetében — úgy látom — könnyebben találja meg a magyarázatot az emberi lélek játékosztönében, illetőleg a felnőtt embernek a gyermekhez leszállás attitűdjében. „A népnyelvi gyakoriság a játékosztönön túl talán a belső szóteremtő ösztönnel magyarázható” — írja (36). Lehet, nem tudom. De inkább úgy érzem, mintha ebben a vonatkozásban még nem látnánk egészen tisztán.

A következő (4.4.) fejezet már „Az ikerszók keletkezési módjai”-ról beszél, mégpedig előbb az ősi ikerszókéről (4.4.1.), majd a maiakéről (4.4.2.). Az előbbit leginkább azok a finom, stilisztikai szempontból is nagyra értékelhető irodalmi elemzések (no meg a biztos kézzel kiválasztott, ragyogónál ragyogóbb példák) teszik emlékezetessé, melyek segítségével a kettőztetésnek és az ikerítésnek egymástól független voltát próbálja — szerintem sikerrel — igazolni, valamint — ebből következőleg — azt, hogy a szóismétlések és az ikerszók kétirányú fejlődés eredményei, tehát az utóbbiak az előbbiekből nem vezethetők le.

„A mai ikerszók alakulásának szabályszerűségei”-t kutatva (4.4.2.) okosan teszi, hogy követi Deme László tanácsát, és az elvben lehetséges ikerüléseket egybeveti a valóságban levő ikerítésekkel (40). Így ugyanis szemléletesen mutatkozik meg, hogy az ikerítést kiváltó elem hangtani felépítése mennyire meghatározó az ikerítési mód érvényesülése szempontjából.

A többoldalú, gondos előkészület után jut el a szerző gazdag nyelvi anyagának elemzéséhez és rendszerezéséhez. Idevágó eredményeit az 5., „Az ikerszók rendszere a magyar nyelvben” című terjedelmes részben foglalja össze (42—121) az ikerszók szemantikai és morfológiai sajátosságaiból való kiindulással. Külön-külön alfejezetben tárgyalja meg az elő-, illetőleg utótagjukban önálló alakú és jelentésű szóból származtathatóakat, tehát a *cserebere*, *csigabiga* illetőleg *diribdarab*, *kipeg-kopog*-féléket (5.3., illetőleg 5.4.). Továbbá az ikerszóként jelentésszerű, de komponenseikben nem önálló alakú, határozott fogalmi tartalommal nem vagy csak kevésbé telített, illetőleg a sem komponenseikben, sem ikerített formájukban fogalmi jelentéssel nem telített ikerszókat, vagyis a *relyerutya*, *terefere*, illetőleg *íngyombíngyom*, *eckipecki*-féléket (5.5., illetőleg 5.6.).

A különböző típusoknak azonos szempontok szerint való „végigelemzése” mint módszertani eljárás ezúttal is ugyanúgy beválik, mint azt főtebb, az ikerítésnek más szóalkotási módoktól való elkülönítésekor tapasztaltuk (452). A típusba sorolás problémái, a hangtani sajátosságok, a morfológiai jellemzők, a szófaji hovatartozás és mondatbeli szerep, a szemantikai és stilisztikai jellegű észrevételek valóban, minden típusban lényeges, el nem hanyagolható információkat nyújtanak az olvasó számára.

Nemhiába írja, hogy „Az ikerszóknak a legtipikusabb tulajdonságai a hangalakjukhoz fűződnek, ezért kezdem vizsgálódásaimat az ikerítés hangtani jellegzetességeivel” (45), a hangtani sajátosságokat bemutató fejezetei külön említést érdemelnek. Értéküket — a szerzőnek a fonetikában és fonológiában való jártasságán kívül — a vizsgált típushoz való alkalmazkodás, a rugalmas és célszerű anyagkezelés biztosítja, amellyel mindig sikerül megtalálni és meg is világítani az éppen terítéken levő adatok legfontosabb jellemzőit.

Mindig ott, azt és annyit mondani, ahol, amit és amennyit az adatok kívánnak. Ezt az érzést keltették bennem az egymás után sorjázó fejezetek, lett légyen akár hangtani, akár morfológiai vagy bármi más fajta elemzésről szó. S ez a tulajdonképpen már némiképpen perifériális fejezetekben (mint pl. „Az ikerítő becézés”-t, „Az ikerítésből való kiválás”-t vagy „Az álikerszók”-at tárgyalókban) sincs másképp.

Módszertani szempontból csupán a könyv végén álló, egyébként hasznos és sok információt nyújtó adattár (138—174) okozott nekem gondot. Nem tudom ugyanis: helyes volt-e az ikerszókat itt is a tárgyalásban követett csoportosításban felsorolni, a betűrendet — így már kényszerűen — mindig újra kezdeni. Az eligazodás ily módon valójában csak a könyv alapos ismerője számára lesz könnyű, annak viszont, aki például csak egy-egy ikerszónak szeretne utánanézni, bizony nem. Pedig szép számmal lesznek ilyenek is. Megítélésem szerint az adattár akkor töltene be igazán a feladatát, ha az adatok — a tárgyalás főnti szempontjaitól függetlenül — a jelenlegi információkat is hordozva, szoros betűrendben követnék egymást, s lapszám szerint utalnának azokra a helyekre, ahol róluk a könyvben szó esik.

„Az ikerítés a belső keletkezésű szavak létrejöttének egyik módja” — írja a szerző könyvének vége felé, a 7., „Összegzés: tanulságok” című fejezetben (128). Majd ugyanebben, néhány lappal később: „Az elemzett hangtani, morfológiai, szemantikai és stilisztikai jellemzők alapján megállapítható, hogy az ikerítés önálló szóalkotási mód, hiszen sajátos, belső törvényszerűségeken alapszik” (137). Ez a könyv, amelyet itt — csak nagyjából persze — bemutatam, alighanem azért készült, hogy ezek a mondatok jó lélekkel, kemény bizonyítékokkal a háttérben leírhatók legyenek. Magam úgy találok: bátran leírhatók. És hogy ez nem kizárólag a magyar nyelvtudomány parciális ügye, szűk szakmai körének nyeresége, bizonyítsa még egy utolsó idézet Nagy Irma kiváló könyvéből: „Az ikerítés sok nyelvben meglévő, feltehetően olyan ősi, de ma is élő szóalkotási mód, amely a hangalak és a jelentés reális összefüggése miatt nagyon expresszív nyelvi-akusztikai-stiláris eszköz” (128). A horizontok tehát tágíthatók, sőt talán tágítandók is. Az egyszer már megtalált eljárások és felismert törvényszerűségek esetleg szélesebb körben is alkalmazhatók, illetőleg igazolhatók. S ki tudja, mi minden lehet még velük és általuk az emberi nyelvről és gondolkodásról általában is megtudható. Hiszen végső soron — kár volna tagadni — minden igyekezetünkkel, minden munkánkkal, kisebbel és nagyobbbal, az idevágó rejtélyek megfejtésére törekszünk. Efelé tartunk, erre törünk.

B. Lőrinczy Éva

Békési Imre: Jelentésszerkezetek interpretációs megközelítése. Egy modell az argumentatív szövegtípus tanulmányozásához. JGYTF Kiadó, Szeged, 1993. 188 oldal

Békési Imre új könyvvel gazdagította a magyar szövegtani szakirodalmat. Kötetét korábbi munkái folytatásának (is) tekinthetjük: Szövegszerkezeti alapvizsgálatok (1982), A gondolkodás grammatikája (1986) stb.

Ismertetését a szóban forgó terület, diszciplína megnevezésével, körülhatárolásával kezdem. Munkája szerintem a szövegtan egy fontos, de eléggé elhanyagolt ágát képviseli, amit a szöveggrammatikán belül, annak alárendelten szövegszintaxisnak neveznék, és amit szemantikai, valamint pragmatikai elvekkel, vizsgálati szempontokkal kiegészíthetőnek, sőt kiegészítendőnek tartok (mindennek megalapozója a magyar nyelvtudományban Deme László sok kezdeményezése). Kétségtávol érdeme a szerzőnek, hogy ezt a kiegészítést megtette, sőt könyve címéből (jelentésszerkezetek) is következően itt ezt helyezte a középpontba. Az így felfogott (rész)diszciplína tárgya a szöveget alkotó mondatok, mondat sorozatok (jelentés)szerkezeti felépítettségének a vizsgálata a szövegegész szerkezetében elfoglalt, illetőleg elfoglalható helye, funkciója szempontjából.

Persze lehet, hogy a szerző e tekintetben más felfogást képvisel. Mindenképpen jó lett volna, ha kifejtette volna véleményét erről a kérdésről. Érdeme viszont, hogy a vizsgálat tárgyát explicit módon jelzi: egy jelentésszerkezetet, az ellentétfajtát, az ún. megszorító, *de* kötőszó környezetstruktúráját (7) vizsgálja olyan kötőszóegyüttesek (pl. *de... mert, de... tehát*) alapján, amelyek elsődlegesen argumentatív szövegekben fordulnak elő, de a szépirodalomban sem ismeretlenek, és pozitívum az is, hogy a kutatásban szemantikai-pragmatikai szempontokat érvényesít (5).

Az alcím arról tájékoztat, hogy ez a vizsgálat lényegében egy modell az argumentatív szövegtípus tanulmányozásához, amit a szerző úgy magyaráz, hogy az empirikus igazolások mellett szükség lehet egy modell alkotására is. Ez a modell a szerző szerint tulajdonképpen egy lehetséges „szemantikai kiindulás szerkezet”, amivel azt a feltevését szeretné igazolni,

hogyan a szóban forgó kötőszóegyüttesek tagjai nem esetlegesen, véletlenszerűen kapcsolódnak össze. Együttes előfordulásukat a szemantikai kiindulás szerkezet realizációjaként lehet fel-fogni, magyarázni.

Korábbi munkáinak vizsgálati szempontjaihoz viszonyítva ebben a könyvében az igazi nóvum szerintem épp ez a modellértékű jelentésszerkezet. Éppen ezért ezt részletesebben ismertetem.

Ahogy korábbi munkáiban megfigyelhettük, a vizsgált ellentétfajtákat, valamint az oki-okozatiság tömbösödésében megnyilvánuló alakulatokat Békési *konstrukciótípus*nak nevezte. Leírásukban elsősorban a gyakoriságra (a társított tipizálásra), egybevetésre (konfrontatív elemzésre), sorrendi cserékre (transzformációkra) volt figyelemmel. Ebből is következően mindenekelőtt a kötőszóegyüttesek használata érdekelt. De mint maga a szerző állítja, akkor „nem törekedtem a jelentés implicit komponenseinek (re)konstruálására”, azaz (ahogy idézi) a Hadrovics szerinti „ki nem mondott tudati elemek” közlésbeli szerepének felfedezésére (9). A vizsgálandó megszorító ellentét és a vele jellegzetesen, tipikusan együtt szereplő ok-okozati viszonyítás azonban szerintem olyan jelentésszerkezetet alkot, amelynek implicit komponenseivel mindenképpen számolnunk kell.

A továbbiakban épp ezt az implicit összetevőt (a jelentésszerkezet egyik komponensét) kell taglalnom már csak azért is, mert Békési könyvének részleteit elsősorban ezzel lehet megvilágítani. Ez az összetevő tulajdonképpen egy előfeltevés, a konstrukciótípus előtagjában szereplő implicit konklúzió, ami az előzetes ismeretekből kikövetkeztethető, származtatható, és két, más tudományhoz tartozó kategóriával társítható: a retorika és a stilsztika hiányos szerkezetű alakzatával, az enthymémával, valamint a logika szillogizmusával. A kettő közül a szerző az utóbbit fogadja el, bár a tisztázás szándékával hozzát teszi, hogy voltaképpen a *szillogizmus* szó sem egyértelmű ebben az alapvetően nyelvészeti munkában, hiszen a „kíváncsnál markánsabban idézi fel a formális logika fogalomkészletét” (10). Mégis e mellett döntött, mert — mint állítja — „közismert struktúráként áttekinthető irányokat mutat a feltételezett elvi jelentésszerkezet (kiinduló szerkezet) aktuális felismerésében” (10).

Egy külön fejezetben a szóban forgó jelentésszerkezeti modell szükségességéről szól, e mellett érvel, valamint szintjeit tárgyalja. Ennek kifejtéséből kiderül, hogy kiinduló alapja Petőfi S. János „Vehiculumstruktúra — Relatumstruktúra”-elmélete, illetőleg ennek „két, koncepcionálisan és metodikailag meghatározó szempont”-ja (11): (1) a tényállásleírások fölötti (azaz a legfelső) performatív-modális szint, (2) a középűtt elhelyezhető „szubvilágalkotó” szint. Különös jelentőséget tulajdonít a másodiknak, hisz — mint mondja — a tényállásleírásokat a beszélő különböző szubvilágokban helyezi el (tapasztalja, gondolja, tudja, hiszi stb.), azaz a szerző sokat mondó példája szerint „a *de...mert*” nemcsak a tényállásleírásoknak, hanem az ezeket magukba ágyazó szubvilágoknak a viszonyait is modellálja” (11), azaz: Tudtam, hogy ..., de feltételeztem, hogy ..., mert korábban azt tapasztaltam, hogy... (11).

Az említettek mellett a szerző a teljes jelentésszerkezet tárgyalásához ugyancsak Petőfi S. János modelljéből még az „inferenciák”-at vette át, ami tulajdonképpen a logikus érvelés egyik típusa, hisz „az emberek hétköznapi cselekvéseiben érvényesül, például mit szokás ahhoz (az előtt) megtenni, ha az ember másnap színházba akar menni” (14), azaz az ebben rejlő „tapasztalati általánosítás” nyelvészeti alkalmazhatóságával számol, éppen ezért a konklúziót tapasztalati, konvencionális, szillogisztikus jellegű következtetés zárotételeként értelmezi.

Az elmondottak összegezéséként előre jelzi, hogy a megszorító (elvárástörő) ellentétre épülő jelentésszerkezetben nem egy, hanem két szillogisztikus jellegű következtetést találunk, amit A kettős szillogizmus című fejezetben részletesen tárgyal.

Különben tárgyalásrendjének középpontjában ez a kettős szillogizmus áll, ami — a fentiekből is következően — egy olyan elméleti séma, amelynek segítségével a kutató leírni, ábrázolni, értelmezni tudja a megszorító (elvárástörő) konstrukciótípusok implicit jelentésrészleteit. Hozzáteszi persze, hogy mindez nemcsak a kutató feladata, hanem a kommunikáció során végül is ezt teszi mindegyik befogadó (beszélőpartner, olvasó).

Ezt követi a jelentésszerkezet performatív-modális propozícióinak, majd a főbb konstrukciótípusoknak a taglalása. Megtudjuk itt, hogy az utótag széttagolódása szempontjából a két leggyakoribb konstrukciótípus a (1) *de... (te)hát*, (2) *de... mert*.

Végül A szemantikai-pragmatikai interpretációs modell alkalmazásai című fejezetben a szóban forgó modell alkalmazási lehetőségeit vázolja fel az összehasonlító szövegvizsgálatban és a szövegstilisztikában. Ez utóbbról szólva (mint a szerző korábbi könyveinek ismertetésében) ismét hangsúlyozni, sőt népszerűsíteni is szeretném, hogy Békésinek főleg a konstrukciótípusok leírásában elért eredményei jól hasznosíthatók a stilisztikai vizsgálatokban. Ezt a magam tapasztalatai (egyetemi szemináriumi gyakorlatai) alapján is állíthatom. Hasonló lehetőséget látok abban, ami ebben a könyvében a kettős szillogizmus néven bevezetett interpretációs keret. Persze jó lenne már ezekről a lehetőségekről külön tanulmányt írni.

A kötetnek angol nyelvű rezüméje is van. Igaz, nagyon tömör stílusban íródott, de így is tájékoztatni tud a lényegről. Megtéveszthető lehet viszont benne az, hogy vizsgálati tárgyként az angol *but* kötőszó szerepel, és nem a (tulajdonképpen) magyar *de*. Talán jobb lett volna ezt így jelezni: *de* és jelentésmagyarázatként hozzátenni azt, hogy *but*.

És még egy megjegyzés. Megkönnyítette volna az olvasást, a megértést egy függelék-ként közölt szimbólum- és rövidítésmagyarázat. Így az olvasónak nem kellene állandóan lapozni, hogy a megfelelő helyeken az értelmezésüket megtalálja.

Persze mindez mit sem von le Békési Imre könyvének értékéből. Könyve ugyanis — ugyanúgy, mint korábbi kötetei és egész eddigi tevékenysége — iskolateremtő erő, egy szegedi (sőt az egész magyar nyelvterületen is egyedüli) szövegtani központ szervezője, fenntartója, és — ami talán ennél is fontosabb — távlatának jelzője, biztosítója. Ezért is állíthatjuk, hogy még sok ilyen kötetet szeretnénk olvasni, belőlük sokat tanulni, és a rokon területeken hasznosítani.

Szabó Zoltán

T. Molnár István: A magyar beszédhangok szubjektív elemi szimbolikája. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993. 184 oldal

Amikor — csaknem 20 évvel ezelőtt — először olvastam a „fonetikai jelentésről”, voltak kételyeim. Zsuravljov könyvével (Журавлёв, А. П. Фонетическое значение. Изд-во ленинградского университета, Ленинград, 1974.) kapcsolatban az „Okos Kata” című magyar népmese jutott eszembe: Kata hozott is a királynak ajándékot, nem is; a „hangszimbolika” kétségkívül rejt magában olyan elemeket, amelyek vizsgálhatók az egzakt tudomány eszközeivel, egyes területei azonban „megfoghatatlanok”, „sejtelmesek”, „kicsúsznak” a nyelvész kezei közül.

T. Molnár István nemrég megjelent könyvének lapozgatásakor felelevenedtek bennem ezek a kételyek, amelyek azonban kíváncsiságomat is felkeltették: vajon a tudományos biztonságot vagy a fenntartásokat erősíti bennem „a beszédhangok szubjektív elemi szimbolikájáról” szóló legújabb kiadvány?!

A mű felépítését „klasszikusan hagyománytisztelő”-nek nevezhetjük. Három fő fejezetét (A hangszimbolika kutatásainak tudományos előzményei; A magyar beszédhangok szub-

jektív elemi szimbolikájának mérése; A kutatás eredményeinek elméleti összefoglalása) Összegzés és Irodalom követi. Az arányok láthatólag nagyon tudatosan átgondoltak. A szerző 22 oldalnyi terjedelemben foglalja össze a témára vonatkozó magyar és nemzetközi előzményeket. 117 oldalt szentel saját felméréseinek. Az eredményeket 24 oldalon írja le. Az irodalomjegyzékből arra kell következtetni, hogy igyekezett megismerni minden olyan művet, amelyet — mondhatjuk nyugodtan: az évszázadok folyamán — angol, francia, latin, görög, magyar és német nyelven a hangszimbolikával kapcsolatban leírtak, és figyelmet érdemlő, tartósnak bizonyuló megállapításokat tartalmaz.

A könyv első mondatai — véleményem szerint — azonnal felkeltik a laikus olvasó figyelmét is, hiszen könnyen elvégezhető kísérleteket írnak le: „Ha azt az általában véve szokatlan kérdést tesszük fel valakinek, hogy melyik hangot tartja kisebbnek, az [i]-t vagy az [a]-t, az illető igen nagy valószínűséggel az [i]-t fogja választani. De megkérdezhetjük azt is, hogy az [l] és a [k] közül melyik puha és melyik kemény. A megkérdezettek többsége az [l] puhasága és a [k] keménysége mellett fog állást foglalni (7. old.). Magam sem álltam meg, mikor e sorokat olvastam, hogy 8-10 környezetemben lévő embernek teljesen váratlanul fel ne tegyem ezeket a kérdéseket. Az eredmény — talán egyetlen eltéréssel — a szerző preconcepcióját igazolta. A könyv értékelése szempontjából azonban nem ez a lényeges! Valószínűleg nem tévedek, ha azt mondom: az, aki elolvasta ezt a néhány mondatot T. Molnár István művéből, minden bizonnyal hozzám hasonlóan kíváncsi lesz saját tapasztalatára, és ha eddig eljutott, feltételezhető az is, hogy nem állja meg azt, hogy ne lapozzon tovább a könyvben, még akkor sem, ha nem nyelvész, nem filológus az illető. T. Molnár István művét mindvégig az jellemzi, hogy igyekszik felkelteni, majd lekötni az olvasó figyelmét. A tudománytörténeti visszatekintésből megtudhatjuk, hogy Platónról kezdődően Lomonoszovig, az ó- és középkorban egyaránt érdekelte a nyelvi jelekhez fűződő asszociáció a filozófusokat, a művészeket, a nyelvészeket, éppúgy mint a modernebb és legmodernebb korok filológusait. A tömör kis összefoglalások a különböző véleményekről, az olykor egymásnak is ellentmondó megállapításokról, nemcsak nyelvészeti, hanem művelődéstörténeti szempontból is érdekesek. Természetesen „szárazabb”, az olvasótól több figyelmet, nagyobb erőfeszítést igényel az alkalmazott kísérleti módszer leírása. Ezt azonban máris oldják az első eredményeket hozó táblázatok, ábrák, hisztogramok, amelyek ismét „játékra” csábítják az olvasót (vajon az [u:] hang valóban nagyon „sötét”, az [e:] viszont legalább ilyen mértékben „nőies”?! Az [ö] tényleg inkább könnyűnek minősíthető, az [ü:] viszont nehéz?! stb.), mintegy pihenést engedélyezve neki ahhoz, hogy felfrissülve fogjon hozzá az egyértelműen tudományos igényű kísérletek leírásának elmélyültebb tanulmányozásához. A fentiekben megfogalmazottakból talán természetesen következik az a feltételezésem, hogy ha valaki eljutott a 3. fejezetig, akkor már kíváncsi lesz arra, milyen összegzést nyújt a szerző a hangszimbolika létkérdéséről (3.1.), forrásairól, jellegéről (3.2.), a nyelvben betöltött szerepéről, a kutatás eredményeinek alkalmazásáról (3.3.).

Mondhatnánk tehát azt is, hogy T. Molnár István könyve — mérceként most a tudományos értekezések stílusát, írásmódját tekinthetjük! — jó értelemben véve „olvasmányos”. Legalább ilyen mértékben jellemzi azonban az is, hogy a szerző nagyon tudatosan törekszik a már-már természettudományos pontosságú, egzakt megfogalmazásra is. Már a Bevezetésben igen körültekintően tisztázza a legfontosabb fogalmakat, és nagyon pontosan körülhatárolja, milyen alapról kiindulva, melyik kérdésekre keresi a válaszokat: „... a hangszimbolikát dolgozatunkban elemi szinten, vagyis fonetikai megközelítésben a beszédhangok szintjén fogjuk vizsgálni...” (9. old.); „...dolgozatunkban a következő központi kérdésekre fogjuk a választ keresni.

1. Milyen szubjektív elemi szimbolikai értékekkel rendelkeznek a magyar beszédhangok?...

2. Milyen egymás közötti belső strukturális kapcsolat mutatható ki a kísérleti mérés útján meghatározott szubjektív hangszimbolikai értékek körén belül?...

3. Milyen mértékben függnek a hangszimbolikai értékek a beszédhangok artikulációs és akusztikai sajátosságaitól, valamint a hangok előfordulásának a gyakoriságától? Van-e a hangot jelölő betűalaknak befolyása a hangszimbolikai értékekre?...

4. Igazolja-e a költészet a magyar beszédhangok általunk mért szubjektív elemi szimbolikai értékeit?" (10—11. old.)

T. Molnár István minden kétséget kizáróan nagy szakértelemmel alkalmazta a felmérések elvégzésekor a számítógépes rendszerezés lehetőségeit. Az egzakt, pontos megfogalmazás és a számítógép nyújtotta lehetőségek precíz kihasználása együttesen nagyon meggyőző képet ad az elvégzett kísérletekről.

Mi is ezeknek a felméréseknek a lényege?

A szerző egy előkísérlet, egy alapkísérlet és egy kontrollkísérlet elvégzésével azt vizsgálta meg, milyen módon kapcsolják össze a megadott jelentésdimenziókat magyar anyanyelvű személyek reprezentatív csoportjai a magyar beszédhangokkal. A kísérletek során a szerző az Osgood által kidolgozott (Osgood, C. E., Suci, G. J., Tammernbaum, P. H. The measurement of meaning. Urbana, University of Illinois Press, 1957) és több nyelven hangszimbolikai kutatásokra már felhasznált mérési módszert alkalmazta. Az előkísérletek során összesen több mint 400 fő, az alapkísérletben dimenzióként 100-100 fő, a kontrollkísérletben pedig 80 fő megkérdezésére került sor. A kísérletsorozatok három évet vettek igénybe. Az előkísérlet alkalmával a szerző a méréseket öt jelentésdimenzióban, az alap- és kontrollkísérletek során tizenhat jelentésdimenzióban végezte el. Ezek a jelentésdimenziók a következők:

1. „világos—sötét”	9. „könnyű—nehéz”
2. „békés—harcias”	10. „meleg—hideg”
3. „kellemes—kellemetlen”	11. „kicsi—nagy”
4. „nőies—férfias”	12. „szép—csúnya”
5. „vidám—szomorú”	13. „sima—érdes”
6. „fürges—lomha”	14. „száraz—nedves”
7. „puha—kemény”	15. „gömbölyű—szögletes”
8. „erős—gyenge”	16. „édes—keserű”

Az eredményeket T. Molnár István könyvének 2. fejezetében nagyon sokoldalúan megvilágítva, meggyőző módon adja közre. A 3. táblázat például teljes képet nyújt a magyar beszédhangok szubjektív elemi szimbolikai értékeiről (41—51), a 2—5. ábra (54—55) grafikusán mutatja be néhány hang esetében az alap- és a kontrollkísérlet során tapasztalt adatokat, amelyek látványos módon győzik meg az olvasót arról, hogy a kontrollkísérlet adatai lényegében véve teljes mértékben igazolják az alapkísérlet tapasztalatait, a 11. táblázat (80—82) pedig — mintegy az összegzés igényével — a magyar beszédhangok szubjektív elemi szimbolikájának összesített modelljét mutatja be.

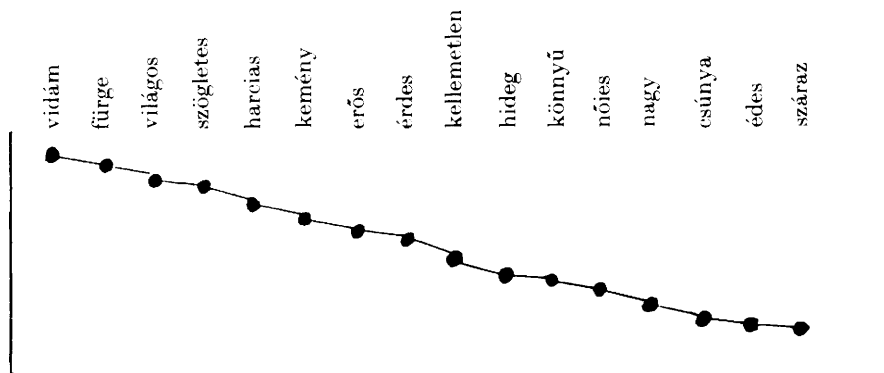
Figyelmet érdemel A hangszimbolikai értékek külső meghatározottsága c. fejezet (83—124) is, amelyben a szerző arra keres választ, milyen összefüggés van az artikulációs jegyek, az akusztikai sajátosságok, a hangok gyakorisága, a betűformák és a szimbolikai értékek között. Véleményét e részekben is egzakt módon megokolva, számos ábrával, táblázattal illusztrálva adja közre.

Azt kell mondanom, hogy T. Molnár István könyvének eddigiekben ismertetett fejezetei minden bizonnyal meggyőzik az olvasót arról, hogy a hangok rendelkeznek bizonyos fajta szimbolikai értékekkel, és ezek a hangszimbolikai jelenségek vizsgálhatók egzakt, tudományos eszközökkel.

A 2.5. fejezet címe: A mérési eredmények vizsgálata költői beszédanyagon (125—147). Mire vállalkozik a szerző könyvének ebben a részében? Érdeemes talán idézni, hogyan fogalmazza meg célkitűzéseit. „Mint dolgozatunk bevezető részében arról már említést tettünk, a hangszimbolikának a leggyakoribb érvényesülési területe a költészet. Szükségét látjuk tehát annak, hogy a kísérleti mérés útján kapott szubjektív elemi hangszimbolikai értékeket költői beszédanyag felhasználásával is próbának tegyük ki. Az erre vonatkozó kérdésünket a következőképpen fogalmazzuk meg: igazolja-e a költészet mérési eredményeinket? E kérdésfelvetésben a következőkre gondolunk. A költői stílus elemzésének egyik szokásos eljárása, hogy a vers még kiemelhető legkisebb egységeinek, a beszédhangoknak a szintjén is megvizsgálja a tartalom és a forma kapcsolatát, vagyis azt, hogy miképpen vesz részt maga a hangzás, a költemény hangtani megkomponáltsága a mondandó kifejezésében. A stílus-elemzésnek ezen a szintjén a figyelem magukra az egyes beszédhangokra, avagy azok meghatározott csoportjaira irányul, s rájuk vonatkozóan hangzanak el olyan megállapítások, hogy az egyes hangok a versben milyen zenei hatást keltenek, milyen hangulatot váltanak ki, milyen képzettartalmat idéznek fel” (125—126).

T. Molnár István számítógépes elemzése ebből a szempontból olyan verseket, versrészeket választott ki, „melyekben a szokásos fonostilisztikai elemzés szerint a hangok stílus-eszközként történő felhasználása nyilvánvaló” (126). 12 verssel foglalkozott: Petőfi: Szeptember végén; Kosztolányi: Mint aki a sínek közé esett...; Tóth Árpád: Meddő órán, Március; József Attila: Altató, Munkások; Weöres Sándor: Magyar Etüdök (1—4. sor); Juhász Gyula: Magyar nyár 1918, Tiszai csönd; Babits: Egy perc, egy pille; Radnóti: Nocturno, Vihar előtt. A szerző érdekesen, nagyon sokoldalúan elemzi a kapott eredményeket. Megállapításai meggyőzőek. Még akkor is, ha e fejezetben ő sem tagadja, hogy benne is felmerültek kétfélek az eredmények értékelésének módszereit, a beszédanyag redundáns elemeit, a versek formai jellegzetességeinek módosító szerepét illetően! Ennek ellenére okfejtése meggyőző, és joggal adhat hangot annak a véleményének, hogy az általa végzett kísérletek is bizonyítják: a versek igazolják a felmérések által kapott szubjektív elemi hangszimbolikai értékeket.

Az eredményeket e fejezetben is számos ábra teszi szemléletessé. Érdekességgént mutassunk be itt is egyet!

Radnóti: Vihar előtt (135)

A befejező fejezet témaköreit korábban már említettem. T. Molnár István következtései pontosak, világosak, egyértelműek. Némi kétely a szótörténeti kérdéseket illetően maradt bennem. Nem látok elegendő bizonyítékot arra vonatkozóan, hogy „egy-egy szónak... az életképességét, vagyis keletkezését, más nyelvből történő átvételét, bizonyos jelentésváltozását vagy elhalását hangzásbeli kritériumok is eldönthették” (168). Úgy vélem e téren — ezt a szerző is hangsúlyozza — még vannak feladatok a kutatást, a további vizsgálatokat illetően. Talán ezzel az utalással térhetek vissza ismertetésem bevezető mondataihoz, és itt kell feltennem azt a kérdést, vajon erősödtek a hangszimbolikával kapcsolatos kételyeim, vagy T. Molnár István teljes mértékben eloszlatta azokat?!

Úgy vélem, nem tévedek, ha azt mondom, hogy T. Molnár István vállalt feladatát igen körültekintően oldotta meg, és egyértelműen bizonyította: a hangokhoz kapcsolt asszociáció egzakt módszerrel vizsgálható, és ezek a vizsgálatok pontosan meghatározható, leírható tudományos eredményekhez vezetnek. Ő is megfogalmazza azonban, hogy nem tekintette feladatának a kérdéskör minden részletében történő elemzését (vö.: 10. old., illetve bevezetés általában, és máshol is!), másrészt utal saját fenntartásaira, kételyeire, a további kutatások lehetőségeire, feladataira (vö.: pl. 2.5., 3.3. fejezet). Egészében és összességében azt mondhatnánk talán, hogy a hangszimbolika továbbra is a nyelvtudomány határain elhelyezkedő, más tudományágakhoz (lélektan, filológia, akusztika-fizika stb.) is kapcsolódó diszciplína, amely véglegesen nehezen zárható le, bizonyára újra meg újra felkelti a jövőben is a kutatók figyelmét.

Székely Gábor

Tóth Etelka—Tóth Tibor: Hunor. FOK 1994. [Oktató programcsomag]

Nem könyvről kívánunk röviden beszámolni az alábbiakban, bár éppen szerzője is, kiadója is stb. van ennek a valaminek. Csak éppen teste nincs, amiben lapozhatnánk (egy kis diszk — korong — az egész). Ahhoz, hogy élvezhessük, le kell ülnünk egy személyi számítógéphez (P[ersonal] C[omputer] — ejtve [píszí] — mily szeretettel teszik ezt azok a tizenöt-tizenhatévesek, akiknek a szerzők művüket szánták!), abba előbb be kell töltenünk egy „WINDOWS”-programot, és úgy elindítanunk — hagyjuk ezt is a címzetekre.

A továbbiakban azután minden ismerős. A szerzők helyesírásunk (*Hungarian Orthography*) tanítását-tanulását kívánják elősegíteni tesztek, játékok (szópárba, betűkirakó, párválasztás stb.) segítségével. A programhoz mellékelt felhasználói kézikönyvből derül ki, hogy az AkH.¹¹ 299 pontját körülbelül kilencvenszázalékos feldolgozottsággal tudja a HUNOR kezelni, adatbázisa mintegy 4000 nyelvi egységből (szótó, szóalak, toldalékok) áll. Az megint kevésbé ismert lehet a felnőtt felhasználó (ti. a tanár) előtt, hogy mi a „főmenü”, a „vissza” stb. — de mindezt oly világosan „tárgyalják” a képernyőn a szerzők, hogy talán még mi is megértjük. Lássuk ezt csak egyetlen példa egyetlen részletén, amellyel mi magunk is a legtöbbet foglalkoztunk. A „Párválasztás” elnevezésű játék bal oldalán nyolc szót látunk egymás alatt: *földrengés, elfáradhatna, dülja* stb. Ezekre vár a „földön”, vagyis vízszintes sorban, nyolc különféle színű léggömb, alattuk a megfelelő felirat: „Zöngésedés”, „Zöngétlenedés”, „Hasonulás a képzés helye szerint” stb. Amikor az új játék indul, a léggömbök megindulnak felfelé, s rájuk kell ültetni egy-egy szópéldát. Ha sikeresen jártunk el — mondjuk, az *elfáradhatna* szóalakot az itt általunk kiemelt része miatt felültettük a „Zöngétlenedés” hajójára —, akkor a léghajó békésen a földre ül. Ha kimondottan rossz lóra tettünk, akkor a léghajó „kipukkad”, úgy ér földet. Egyébként a léghajók egy általunk meghatározható ideig szállodogálnak le s föl, addig lehet vadászni rájuk. (En itt egy kissé hosszabb időt

vettem, másutt meg — így az egyes típusok bemutatásánál — rövidebbre fogtam volna a dolgot. A tanár mindenestre tanulója, a tancsoportja igényei szerint állíthatja a másodperceket, bár minden egyes feladat, játék stb. számára van egy a szerzők által kontemplált idő is, amivel indul az egész [default].) Maga az egyes szavak „felültetése” a léghajókra persze az egér segítségével történik — itt hadd ne mondjam el, hogyan. Hasonló módon kerül bemutatásra, begyakorlásra stb. a rövid-hosszú fonémajelölés (hadd éljek legalább itt, a saját szövegemben a megszokott terminusokkal), a szóelemző (ti. következetesen morfematikus) írásmód, a külön- vagy egybeírás esetei stb.

Hogy valami bírálót is mondjunk. Nem ezt a nevet kellett volna adni talán az egész nagy munkának, amennyiben egy nagyon hasonló elnevezésű, szintén magyar nyelvi irányultságú program is van ma kereskedelmi forgalomban (HUMOR: HUNGARIAN MORPHOLOGY, a Prószéky—Tihanyi-szerzőpárostól — milyen szépen összejönnek ezek az angol alapú magyar szavak szakmánkban!). (Vagy fordítva. Lehet, hogy a HUNOR volt előbb?)

És végül búcsúzóul még valami jót. A „gépi” (ti. a program) nem helyesel (hagyja jóvá a választ) mindig egy „igen”-nel, utasít el egy „nem”-mel, ami nyilván unalmas, gépies lenne, hanem mindig más-más szinonim körülírást ad. Nos, ön miket tudna adni? (Segítsek? Szinte tartok tőle, hogy élénk eszű kamaszaink *ejnye-ejnye* gépnek fogják hívni az egészet az egyik visszautasító válasz után. Minden válasza ez a tanáros visszafogottság a jellemző.)

Papp Ferenc

Nyelvművelő cikkek sajtószemléje. 1979.

(Folytatás)

III. Szókészlettan

Köpeczi Béla általános kérdéseket taglal: szókészletünk gyarapodása mellett szól a nyelvhasználat zavarairól, amelyet három zsargonnak tulajdonít. Ellenérzéssel viseltetik a hivatali, a technikai és a familiáris zsargon kinövéseivel szemben (MN máj. 22. 7). — Huszár Ágnes föltárja, hogyan változik az egyéni szókinés, miként fejlődik, alakul (MH febr. 17. 6). — Kiss Jenő fölmérte, magyar szavaink közül melyeket vélik szépnek különböző nemzetiségű idegenajkúak (DN szept. 9. 8).

1. Szaknyelvek

Molnár Judit bemutatja, hogy mitől függ egy-egy szakma szókinésének összetétele. Érinti a társadalmi, gazdasági, kulturális hátteret, a történelmi fejlődést, az idegen szavak gondjait (MN jan. 14. 13). — Vértess László az orvosi szaknyelv történetének egy fejezetét rajzolja meg (ÉT 1070).

2. Idegen szavak

Benkő Loránd és Lőrincze Lajos előterjesztését idézi Kiss István az idegen szavak használatának visszaszorításáról (PN febr. 6. 5). — A fentiek értelmében megkérdőjelezhető Tóth Dezső javaslata is, hogy a *könyvtárakból médiatárak* legyenek (KN 14. 15). — Az idegen szavak magyarral való helyettesítésére ad példát R. Molnár Pál, amikor a *hot dog* kiküszöbölésére a *viñli* szóvegyüléses formát ajánlja (NSZB dec. 8. 6).

Bakos József a (Heves megyei) Népújság 9. lapján tizenegy alkalommal foglalkozott az idegen szavakkal. A témák a megjelenés sorrendjében: *doszt*, *dosztig* (jan. 7.); *mecenatúra* (febr. 4.); *notórius* (márc. 18.); *alkoholizálás* (jún. 3.); *manuális*, *formális* (júl. 15.); *ergo*, *nota bene*, *pro domo* (júl. 29.); *agresszió* (aug. 26.); *manipuláció* (okt. 21.); *hobó* (okt. 28.); *emírens*

(nov. 4.); *abszurdum, non plus ultra, mutatis mutandis* (nov. 25.). — Fölsorolt cikkeiben többször hangsúlyozza, hogy a fölösleges latinizálásnak gátat kell vetni.

Egyéb példák: *kooperálás, rekonstrukció* (Tóth István; DN jún. 10. 8); *mignon* (R. J.; FH okt. 7. 6); *szendvics, kardigán, manzárd* (Kiss István; PN jún. 12. 5); *huligán, raglán, pepita, melák, szendvics, garbó* (T. Lovas Rózsa; MH júl. 7. 6).

3. Névadás

A személynevek adásának és az idegen személynevek lefordításának kérdését boncolgatja Szilágyi Ferenc (ÉI 3. 2). — Kiss István példák segítségével szemlélteti, hogyan keletkeztek családnevek az utónév becézett alakjából (PN aug. 7. 5). — A családi és az utónév sorrendjének eltérő voltára hívja föl a figyelmet Mizser Lajos a magyar és az idegen nyelveket összevetve (MH ápr. 7. 6).

Éttermek, vendéglők nevével foglalkozik konkrét példából kiindulva Nábrádi Lajos (KM jún. 14. 5). — Bachát László áttekinti az utcanevék keletkezését, s utal arra, hogy napjainkban a nyelvészek is segítenek, új elnevezéseket javasolva (uo. dec. 1. 2). — Koválovsky Miklós újabb keletű intézményneveink között tallóz. Furcsa jelenségnek tartja, hogy egyre többször kerülnek latin és görög elemek a kisvállalatok, szövetkezetek nevébe (MH okt. 6. 6). — Huszár Ágnes örömmel számol be az olyan ötletes süteménynevekről, mint például a *gesztenyés tallér, rózsapalacsinta, részes piskóta, borzaskata, medvetalp* (uo. júl. 21. 6).

4. Szinonimák

Az *alszik* ige szinonimáit, illetve az említett igével szerkesztett szókapcsolatokat veszi számba Molnár Pál (ÉT 951). — Sámbockréthy Péter olyan kifejezéseket gyűjtött össze, amelyekben testrészeink neve szerepel (uo. 139). — Rendkívül szellemes Ruzsiczky Éva két cikke. Először áttekintette a *lábra valók*, azaz a cipők rokon értelmű megfelelőit (MH szept. 22. 6), majd kényesebb témát érintett: szóba hozta a *lábravalókat*, azaz az *alsóneműket* (uo. dec. 15. 6). — A farsangi fánk tájnyelvi megnevezéseit gyűjtötte csokorba Papp Zsuzsanna (uo. márc. 3. 6). — Mizser Lajos fölfigyelt arra, hogy a *kismama* mintájára létrejött a *kispapa*, ugyanígy a *gyesmama* mellett kialakult a *gyespapa* megnevezés is (uo. aug. 25. 6).

IV. Jelentés, szóhasználat

1. Szótörténet

A következő szavak, kifejezések eredetét, kialakulását, történetét adták meg: *fesztivál* (MN márc. 11. 13); *farsang* (J. Papp Zsuzsa; uo.); *banyakemence, lencsibaba* (Kiss István; PN aug. 22. 5); *Fehérvár, Fejér megye, Bicske, Agárd* (FH ápr. 15. 5); *Óperencia* (Bakos József; HN márc. 11. 9); *vizesnyolcas* (uó; HN szept. 9. 9); *vidia* (uó; HN szept. 30. 9); *tirpák* (KM jún. 24. 9); *bokrétolás* (Raisz Rózsa; ÉT 1501); *kétszeres búza* (Heltainé Nagy Erzsébet; uo. 1178); *sztentori hang* (É. Kiss Sándor; uo. 1146); *euthanázia* (Buvári Márta; uo. 1004); *Alsóváros* (Mizser Lajos; uo. 887); *elefántfűl* (uó; ÉT 376); *vadkemping, vad-* (uó; MH febr. 10. 6); *kaján, aggastyán, panama* (T. Lovas Rózsa; uo. márc. 24. 6); *dirndli, bokorugró, T-pulóver* (Huszár Ágnes; uo. jún. 16. 10); *vájt fülű* (Tompai József; uo. jún. 23. 6).

2. A helyes szóhasználat

Ebben az évben is nagyon sok nyelvművelő cikk írója választotta témául a szavak használatának különböző gondjait. A jelek szerint a nyelv használói gyakran nincsenek tisztában egyes szavak pontos jelentésével, használati értékével, stílushatásával. Figyelemre méltó, hogy ismétlődik sok olyan hibáztatás, amely korábbi években is rendszeresen föltűnt a nyelvművelő cikkekben.

Állandó hibaforrás a hasonló hangzású vagy azonos tőből képzett, de eltérő jelentésű szavak összekeverése, melyre számos példát találunk ebben az évben is: *helység*—

helyiség (Graf Rezső; MH szept. 1. 6); *gondatlan—gondtalan* (Molnár Zoltán Miklós; ÉT 294); *jog—jogosítvány* (Révész Péter; ÉI jan. 13. 2); *ugyan—ugyancsak, úton van—útban van, okoz szerez* (Timár György; uo. okt. 27.); *meglepetés—meglepődés, együttérzés—egyetértés, hallgatólagon—hallgatva* (Kiss István; PN júl. 25. 5); *gyűlés—ülés, szível—szívvel, tartam—tartalom* (uó; ZH dec. 10. 8); *betart—megtart* (T. Urbán Ilona; MH máj. 5. 6).

Divatszavaknak minősítettek több gyakran használt szót. Túlzásba vitték az *izgalmas* (Tóth Imre; ÉT 844) és a *rendhagyó* jelzői alkalmazását (Rónai Béla; uo. 44.). — Kiss István kétszer írt rovatában az elkoptatott kifejezésekről: *alapvető, messzemenő, maradéktalan* (PN okt. 2. 5); *rendelkezik, biztosít* (uo. aug. 29. 5). — Továbbra is szívesen élnek a *probléma* főnévvel, hiába a sok jó szinonima (Wolf Tibor; MH nov. 24. 6). Ugyanitt arra is figyelmeztetett a szerző, hogy hiba a *probléma* és a *problematika* összekeverése.

Szilágyi Ferenc találóan önidegzetőknek nevezi azokat, akik fölöslegesen és helytelenül alkalmazzák az *úgymond* szóalakot, amikor utána nem folytatják idézettel (ÉT 1422). — Másik cikkében ugyanó még azt is hozzáfűzi, hogy az alaki rokonság miatti szótévesztéssel van dolgunk: *úgyyszólván—úgymond* (MH dec. 29. 6). — Elkoptatottá vált a *nyomában* névutó is (Rónai Béla; ÉT 1294). — Egy szerző feltüntetése nélküli közlemény hasonlóan értékeli az *okán* használatát (HBN szept. 17.). — A gyakori mondatbeli szerepen túl még a helytelen alkalmazás miatt is szükséges szólni a *létére* névutóról. Lőrincze Lajos fölidézi, hogy már 1905-ben kimerítően elemezte a Magyar Nyelv. Napjaink hibája, hogy összetévesztik a *létén* igenévvel (ÉI 1. 4).

Nemcsak hivatalos ízű, de fölösleges és helytelen is az *annyiban—amennyiben* használat az *akkor—ha* helyett (Molnár Pál; NSZB jan. 14. 14). — Szóvá teszi ugyanezt Kiss István is, de még kitér a *miután* és a *miszerint* kötőszói szerepében bekövetkezett zavarra (ZH szept. 12. 8). — Ugyanó fölfigyelt arra, hogy a *vajmi kevés* mellett újabban el-elhangzik olyan forma is, mint a *nem vajmi sok*. Az utóbbi mindenképpen hibás, hiszen a *vajmi* csak csekély mennyiségre vonatkozhat (PN jún. 26. 5).

A Magyar Nemzet Anyanyelvünk c. rovatában háromszor írtak olyan szavakról, amelyek gyakorisága mind föltűnőbb, ám használati szempontból megkérdőjelezhető. A sportnyelvben fölöslegesen szaporodtak el a *kontra* előtaggal szerkesztett összetételek. Rácz Endre szükségtelennek ítéli jelenlétüket (okt. 14. 13). — Utótagként jelentkezik az *ártalom*. Mizser Lajos szerint jelentéssűrítő szerepüket nem nélkülözhetjük, bár ügyelnünk kell a túlzások kiküszöbölésére (dec. 9. 13). — A *plusz* már nem csak a matematikában használatos. Újabb jelentéseit sorakoztatja föl Molnár Zoltán Miklós (okt. 14. 13).

A szavak használati értékének meghatározása nem mindig egyszerű feladat, hiszen a jelentésük is bővílhet, szűkülhet, átalakulhat. Kiss István bemutatja, hogy miként ítéldhetjük meg egy-egy szó használatának helyességét (PN nov. 13. 5). — Másik cikkében a szerző a stílusváltozatok összekeverése ellen tiltakozik (uo. jan. 23. 5). — Módosult a *politika* jelentésköre is. Kiterjedt szócsaládját Mizser Lajos tekinti át (MH ápr. 28. 6).

Bakos József a (Heves megyei) Népújságban hatszor vizsgálta szavak jelentését és használatát. Kifogásolta, hogy a Köznevelés 1978. 19. számában az egyik igazgató úgy nyilatkozott tanítványáról, miszerint az *berezelt* (HN jan. 14. 9). — Terjed a *per pillanat*, s a tréfás hangulatú *per ma, per magas, per gyalog* — ám mindegyik helyteleníthető (jan. 21. 9). — Bemutatta a *sanda* nyelvi szerepét (febr. 11. 9). — *Nincs kecmec!* — hallani egyre sűrűbben, pedig mondhatnánk helyette mást is (máj. 13. 9). — A *kipécéz* ige jelentésváltozáson ment keresztül Csokonai óta, s rosszálló értelmet nyert (jún. 24. 9). — A feleslegesen hivataloskodó szóhasználat, még a publicisztikában is, gyakran él ilyen összetételekkel: *tárgyhó, tárgydő, tárggyűg* (okt. 14. 9).

Baksa-Soós Györgyné nem tudja elfogadni, hogy a filmsorozatok egyes részeit az *epizód* szóval illetik (MN aug. 3. 9). — Bajomi Lázár Endre megmosolyogtató tévedésre

figyelmeztet. A francia *garde-robe* a magyarban ugyan *ruhatár*, ám eredetileg *ruhásszekrény*, sőt *szobaklozet* (ÉI nov. 24.). — Huszár Ágnes a nagyzóló szóhasználatlalt száll szembe (ÉT 232). — Fekesházy Géza a *fentebb* és az *alábbi* használatát csak írásban tudja elfogadni (uo. 1354). — A *használati utasítás* legyen inkább *használati tanácsadó* (Egyeki Zsolt; uo. 770). — Nagyon népszerű a *felmér* és a *fogalmaz* ige. Mértékletesebbnek kellene lennünk alkalmazással, mert az igénytelen beszéd eszközei (É. Kiss Sándor; MH márc. 31. 6). — A szókapcsolatok összekeverése, elemeinek fölcserélése durva hiba (Kiss István; PN febr. 20. 5). — Kiss István részletezi az alábbiak helyes használatát is: *felfutás*, *felfuttatás*, *szandál*, *tempósan*, *ürügy* (ZH aug. 26. 8). — Másik cikkében arról ír, hogy a *mintegy* határozószó használata helytelen, ha utána pontos adat áll: „Mintegy 219-en vettek részt . . .” (uo. júl. 22. 8). — Használati szempontból vizsgálja az igekötők szerepét: *megbetegszik*—*lebetegszik*, *megtílt*—*betílt*, *megtanul*—*betanul* (uó; ZH júl. 8. 8). — Nyelvünkben nem szabad összekeverni a *Loránd* és *Lóránt*, valamint a *Roland* és *Ronald* neveket (Bakos József; HN okt. 7. 9).

A fölényes hangnem a szóhasználatban is tükröződik. Erre mutat példákat Szűts László: „*Munkatársamat utasítottam . . . ; jogomban áll kötelezni . . . ; intézményemben . . .*” (MH júl. 28. 6). — Beszélhetünk e *haladó fejedelemről* 955-ben? — kérdezi Tolcsvai Nagy Gábor (ÉT 680).

A társalgási nyelv újabb szólásai több cikkírónak szűrtak szemet. A kötetlenség mellett bizonyos igénytelenség is jellemzi ezeket, s állandó ismétlődésük szegényíti a nyelvet. Többségük bizalmas hangulatú, némelyik már az argó határát súrolja (Varga Katalin; ÉT 325). — Állandó helyettesítő és beszédtöltelék egyesek fogalmazásaiban az *akárm*i (Szűts László; MH jún. 2. 6). — Silány mondatkezdő formula: „*Van egy olyan, hogy . . .*” (Bedő Iván; ÉT 1038). — Közhelyszámba megy ez a felkiáltó mondat: *Ez van!* (Bakos József; HN szept. 2. 9). — Hasonló jellegű az *így igaz* (uó; HN szept. 23. 9). — Érzékletesebb kifejezéseket szorított ki a *nem nagy ügy* is (uó; HN nov. 18. 9).

3. Szólások

Grétsy László nyelvünk virágairól megállapítja, hogy a választott szólásnak tartalmában, jelentésében jól bele kell illeszkednie mondanivalónkba, s kikristályosodott formáját nem szabad eltorzítanunk (NSZB jún. 17. 14). — J. Papp Zsuzsanna a *felült Lackó* . . . szólás eredetét, történetét és jelentését ismerteti (MH szept. 8. 6). — Kiss István azon elmélkedik, hogy melyik a helyes: *Legyen lúd, ha kövér. Ha lúd, legyen kövér* (ZH nov. 16. 8). — Hogyan függ össze a *spanyolviasz Kolumbusz tojásával*? (Molnár Pál; ÉT 466). — Nem nyelvtani hiba, de kifogásolható, hogy a szólások fölbomlanak, pl. *csöbörből vödörbe kerül* — a *jut* helyett (Wolf Tibor; MH ápr. 14. 6). — Győri Gyula a szóláshasonlatokról írt (uo. nov. 17. 6).

Bakos József a (Heves megyei) Népűjság 9. lapján 13 alkalommal elemzett szólásokat, közmondásokat. *Sudár, mint az egri minaret* (febr. 25.). — *Be a kiszé, ki a konc* (márc. 4.). Gyakoriak a rímelő szólások, belőlük idéz néhányat Heves környékéről (ápr. 8.). — A *hagymakitű ember* minden semmiségért esküdözik (ápr. 30.). — Ma már kevéssé ismert a *pártában marad* jelentése, ezért használhatják tévesen (máj. 6.). — A közmondások képzavaraival kapcsolatban konkrét példákat idéz (máj. 27.). — *Vakot vetett a kocka; hatot vagy vakot* (jún. 17.). — Helytelen a *dülőre kerül a dülőre jut* helyett (júl. 8.). — A *hetes vászon* értelmezése: *hitvány, silány* (júl. 22.). — Ütilaput köt a *lábára* vagy a *talpára*? (szept. 16.). — A trágár káromkodások helyett az indulatokat enyhébb, szellemes szitkozódásokkal is ki lehetne fejezni: *Hogy az a kaperszakállú! A teremburáját!* (nov. 11.). — A *Demeter-napi* jelzőt a munkahelyet változtató emberre mondhatják (dec. 2.). — *Ne szólj szám, nem fáj fejem* (dec. 16.).

V. Alaktan

A sok szótani és jelentéstani témájú írással szemben jóval szerényebb mennyiségű cikk foglalkozik alaktani és mondattani kérdésekkel.

1. Az igeragozás

Kemény Gábor nyelvünk egyik sajátosságát, az alanyi és a tárgyas ragozás különbségét tárja föl. Példákkal szemlélteti, mikor nem szabad összekeverni a két formát (NSZB nov. 25. 14 és dec. 16. 14). — Felde Györgyi megállapítja, hogy helyes a gyermekversből ismert *hózik* igealak a *havazik* mellett (ÉT 87). — Arany János költeményeiben többször előfordulnak régies igealakok: *lón, tón, töl*. Ismeretük hiánya lehetetlenné teszi a vers megértését, ezért Pásztor Emil megmagyarázza őket (uo. 823). — A felszólító mód, egyes szám második személyében választhatunk a rövidebb és hosszabb igealakok között: *beszélj, beszéljél* (Rozslyay György; uo. 908). — Ugyancsak második személyű igealakokat vizsgál Bakos József: *jöttök* vagy *jösztek* (MN máj. 3. 13).

Kiss István négyszer írt az igék alaktani kérdéseiről. A *tessék* személytelen ige, a *szabadjon* használata nem helyteleníthető (PN nov. 20. 5). — 1945 után terjedt el a *süksüközés*. Igen káros jelenség (máj. 9. 5). — Az igekötők elmaradására a költői nyelvben is találunk példát (máj. 23. 5). — A köznyelvi helytelenségek gyorsan terjednek (ápr. 3. 5).

Főnévből vagy melléknévi igenevekből rövidített igékkel újabban többször találkozunk. *Vendégrendez-e a vendégrendező?* — kérdezi a HBN meg nem nevezett szerzője (okt. 29. 5). — Tréfás képzésű igékkel foglalkozik Bakos József: *kutyagol, szamaragol, tevegel* (HN ápr. 1. 9).

2. A névszók toldalékolása

A műalkotások több szóból szerkesztett címéhez kapcsolódó viszonyragokkal sok a gond. Tompa József megállapítja, hogy nyelvközösségünk nem tesz különbséget a közös főnévi és a tulajdonnévi toldalékolás között (MN jún. 10. 13). — Másik cikkében a folyamatos melléknévi igenévképzőt követő mássalhangzós toldalékok előtti kötőhangzó kitételével foglalkozik: *hódítók* vagy *hódítóak* (MH jan. 13. 6). — A *-háza, -falva* utótagú tulajdonnevek melléknévképzős változatait veszi számba Kiss István: *-házai* vagy *-házi* (PN okt. 24. 5).

A vegyes hangrendű szavak toldalékolásakor hogyan érvényesül az illeszkedés törvénye? — veti föl Szántó Jenő. Olyan példákra gondol, mint *farmerban* vagy *farmerben* (NSZB ápr. 8. 14). — A birtokos személyragos összetételek további ragozása sokaknak szokatlan, pl. *Brüsszel városházáján* (MH okt. 20. 6). — Kiss István összehasonlítja a *-beli* és az *-i* melléknévképzők használatának lehetséges eseteit (ZH aug. 16. 8). — Bakos József a *benn* és a *bent* határozószók egybevetéséből leszúri a tanulságot: kevés kivételtől eltekintve (*bennszülött, bennfentes*) fölcserélhetők, vagyilagosan alkalmazhatók (HN ápr. 22. 9).

Szilágyi Ferenc történeti példákkal alátámasztva jut el addig a következtetésig, hogy ha a többes számú birtokos *-nak, -nek* raggal el van látva, akkor a birtokuk egyes és többes számú alakja is értelmes (*az íróknak kötelességük — kötelessége; szüleinek nem volt pénze — nem volt pénzük*; MN jan. 14. 13). — A birtokos jelző *-nak, -nek* ragjának számos használati és elméleti tudnivalóját gyűjtötte csokorba Kiss István (PN dec. 5. 5 és dec. 12. 5).

3. Egyéb alaktani kérdések

Kovalovszky Miklós állást foglal az ötletes szóösszetételek és szóképzések védelmében (*szelhámia, dorgatórium, kitaláció, urizál, agyalmány, dögész, középkorász, műferdít*). Alkalmi használatuk megfelelő szövegkörnyezetben indokolt lehet (MN okt. 14. 13). — Tóth József Farkas a *becenevek* adásával és alkalmazásával összefüggő kérdéseket feszegeti. Vigyáznunk kell ezek túlzott használatával: *Gidácska — Gedeon, Pintyőke — István, Maci — Margit* (uo. nov. 11. 13). — Az Élet és Irodalom szerzője gügyögésnek nevezi, hogy a legkülönbébb szavakat rövidítik, illetve látják el kicsinyítő képzővel, pl. *Hubertus — Hubi*,

szia — *szióka*, *csókolom* — *csoki* (8. 9). — Zsiray Károly a cikk kapcsán még élesebben fogalmaz, egyszerűen túrhetetlen nyelvi debilizmusról beszél az ilyenek hallatán: *izgi*, *pulcsi*, *köszí*, *bizi*, *jogsi*, *dolcsi* stb. (uo. 11. 2). — Furcsa eredményről tudósít a lap másik száma: a magyarok bekerültek a Guinness rekordok könyvébe, mégpedig egy nyelvi sajátosságuk következtében. A világon a 7. leghosszabb továbbképzett, de értelmes szó a *megszentségtele-níthetetlenlenségeitekért* (uo. 6. 9). — A latin nyelv hatása még most is érzékelhető a magyarban, pl. a *-ció* képző ma is termékeny, lásd *kitaláció* (Mizser Lajos; ÉT 1592). — Tolcsvai Nagy Gábor az álszóösszetételek divatjáról ad hírt (MH máj. 19. 6).

VI. Mondattan

A vonatkozó mellékmondatok szerkesztésében, valamint a vonatkozó névmások kötőszóként való alkalmazásában sok a bizonytalanság. Felde Györgyi hangsúlyozza a helyes szórend fontosságát (NSZB jan. 28. 14). — Ha szórendi változtatással nem tudjuk kiküszöbölni a hibát vagy a félreértést — folytatja ugyanő —, célszerű külön mondatra bontani a szöveget (uo. febr. 4. 14). — Végül szólt az *amely* és az *ami* használatának főbb szabályairól (uo. márc. 4. 14).

Bíró Ágnes újságolvasás közben akadt névelő-használati vétségekre (uo. ápr. 1. 14). — Kiss István elosztatja azt a félreértést, hogy az állapot-, eredmény- és állandó határozókat egyeztetni kellene azzal a mondatrészsel, amelyekre vonatkoznak (ZH okt. 21. 8). — Konkrét egyetértési hibára hívja föl a figyelmet egy rövid megjegyzés (FH okt. 24.).

A fogalmazási hibák — többek között — az alábbiak lehetnek: túlzott tömörítés, a kötőszó elhagyása, a szervetlenül illeszkedő mondat helytelensége (Kiss István; PN jan. 9. 5); mondatfűzési hibák, alanytévesztés, szerkezetek keveredése (uő; PN okt. 10. 5). — Kiss István még érdekes példákat talált a többszörös tagadás eseteire (*Soha senkiről semmi rosszat nem mondott.*), bár erőszakoltta válhat könnyen a mondat (ZH okt. 2. 8).

A Népszabadság Mondd és ird rovatában hat alkalommal foglalkoztak mondattani ismeretekkel, a megjelenés sorrendjében a következőket részletezték: az alany és az állítmány egyeztetése (Huszár Ágnes; aug. 12. 14); a félreértést okozó szórend (T. Urbán Ilona; aug. 26. 14); a jelzők helyének megválasztása (Szántó Jenő; szept. 2. 14); a tagadó mondatok szerkesztési sajátosságai (Felde Györgyi; okt. 7. 14); a kettős tagadás esetei (uő. okt. 21. 14 és nov. 11. 14).

Súlyos nyelvhelyességi hibára hívja föl a figyelmet Balabán Péter. Szomoró Dezső egyik drámájának tévéfeldolgozásában ilyenformán hangzott el egy kérdés: „*Nem-e nyugtalanítja ...?*” Még ha a szerző így írta volna is, akkor sem lett volna szentségtörés az e kérdőszócska helyére illesztése (ÉI 13. 2).

Ebben az évben is folytatódott az Élet és Tudomány hasábjain Kemény Gábor rovata, a Mondhatta volna szebben? A közönségretjvénynek szánt feladatok általában hibás mondatok javításából álltak, s részletes, szakszerű magyarázat követte az értékelést. A páratlan heteken, összesen 26 alkalommal jelentkezett a népszerű sorozat. Néhány ideillő téma: a vonatkozó mellékmondatok helyes szerkesztése (85); az egyszerű és az összetett mondatok (345); kettős címek összefüggése (409); a mondatokon belüli egyeztetés (599); a logikus szerkesztésmód; a központosítás megváltoztathatja a mondat értelmét (857); a halmozott mondatrészek (921); a túlsúfolt mondat szerkezet (1050); az óvatoskodó fogalmazás (1419); mondatok tömörítése (1642); stb.

A lap Nyelv és élet c. rovatában Tóth Imre érintett mondat szerkezeti kérdéseket. Gyakori betegség a szószaporítás, és a szófukarság is helytelen, amely módosíthatja a mondat értelmét (107).

A helyhatározó mondatbeli szerepe gondot okozhat, ha nem világos, vajon a főmondatrész bővítményének kell-e tekinteni, pl.: „*Tárgyaltak a hajózásról a csatornában.*” Kemény Dezső arra intett, hogy az ilyen bizonytalanságokat, kétértelműségeket kerüljük el (FH aug. 11. 4).

A mondattani kategóriába sorolt cikkek egynémelyike túllépett a mondat zárt keretén, és szövegteni jellegű is volt egyben. Különösen Kemény Gábor elemzései nevezhetők annyira komplexnek, hogy figyelembe vették a nagyobb egységet, a szöveget és a szövegten sajátos követelményeit. Egyéb cikkek már csak terjedelmük miatt sem vállalkozhattak erre.

VII. Stílus, stilisztika

1. Stílusrétegek

Huszár Ágnes Illyés Gyula szavait idézte: „Szépen az írás és beszéd, akinek sikerül még a bonyolult gondolatait is egyszerűen és világosan előadni.” (NSZB jún. 3. 14). — A cikkek tanúsága szerint azonban a hivatali nyelv, a hivatali zsargon továbbra sem felel meg a fenti kívánalmaknak. Molnár Zoltán Miklós is csak reményét fejezi ki, hogy a jövőben az igényességre való törekvés fogja áthatni ezt a nyelvi réteget (ÉT 39). — Kemény Gábor viszont úgy érzékeli, hogy terjedőben vannak a nemkívánatos elemek a hivatali nyelvben (MH jún. 30. 6). — E nyelvnek a fő jellemzője, hogy rendszeresen megpróbálja palástolni a cselekvést és a mondat alanyát. Kifogásolja a szerző a jól ismert példákat: *elismerést nyert, intézkedés történt, elhalasztásra került* stb. (Ha szept. 8.).

Hernádi Sándor ismerteti az előadókkal szemben támasztott nyelvi követelményeket: a fegyelmezett közvetlenséget, a tudatosan megtervezett és szerkesztett beszédet stb. (MN ápr. 4. 13). — Nem dicsérhető az újságok stílusa, fogalmazása sem. A túlságosan körülményes és ezáltal magyartalan fogalmazásmód miatt néha olyan szöveg kerül az olvasók kezébe, amely magyar szóval ugyan, de idegenül hangzik (HBN nov. 25.). — Ugyanerre hoz konkrét példákat Burgert Lajos (pl. *végzik az aratási munkálatokat* — KM szept. 27. 3). — Graf Rezsőnek sajtóbeli stílushibák szúrtak szemet (MH máj. 26. 6).

Molnár Judit meglátása szerint nyelvünk, illetve a tudományos nyelv nem tud lépést tartani a műszaki forradalom korának új fogalmaival (ÉT 1612).

A nyelvi igénytelenség és az argó ellen háromszor lépett föl a Szolnok Megyei Néplap. Elrettentésül idézte hölgyek vulgáris elemekkel tarkított párbeszédét (júl. 31. 8), a telefonáláskor a téves kapcsolás utáni első reagálásokat (aug. 2. 8), végül megállapította, hogy a 10 éves gyerekek felnőtteket is megszégyenítő módon képesek beszélgetni egymás között (dec. 14. 8). — Farkas László az argó járványát nyelvünk legnagyobb veszedelemének tartotta, ráadásul megállíthatatlan folyamatról beszélt: ez nyelvünk egyetlen fejlődő és dinamikus sarja (ÉM ápr. 20. 8). — Kovács Dániel behatóan tanulmányozta ifjúságunk nyelvi kultúráját. Felmérését az Édes anyanyelvünk verseny kapcsán végezte (N 12. 32). — Huszár Ágnes azt vallotta, hogy álszaládiasság a közvetlenkedés, vadidegen emberek keresztnéven szólítása, ami az ifjúság nyelvéből vált egyre általánosabbá (MH dec. 8. 6). — A köszönések divatjáról Kovalovszky Miklós írt cikket (uo. máj. 12. 6).

2. Stilisztika

A hangfestő szavak szépségét mutatja be Ruzsiczky Éva. Hangszerek keltette auditív élmények kifejezésére bátran válogathatunk nyelvünk tárházából (MH ápr. 21. 6). — Az *r* hang stilisztikai szerepét Bakos József elemzi (HN máj. 20. 9). — Benkő László összeveti a két mellérendelő kötőszó, az *és*, valamint a *s* használatában rejlő stilisztikumot. Érdekes következtetéseket von le a költészet, az értekező próza és a tömegtájékoztató nyelvéről vett példák alapján (MH júl. 14. 6). — A kritikák szövegében különös fontosságú minden jelző

(A. J.; ÉI 3. 9). — Nem lehetünk meg a költészet nyelve nélkül — állítja Szigethy András a költészet napján (HN ápr. 11. 4). — Idegenforgalmi szóképeket idéz Huszár Ágnes (MN febr. 11. 13).

3. Írók, költők nyelve

Lőrincze Lajos úgy véli, hogy nem szükséges és nem lehetséges a régi korok hangulatának felidézése a pontos, korhű nyelvezettel. Példaként Sütő András Csillag a máglyán című művéből idéz (ÉI ápr. 7. 6). — Huszár Ágnes a satirikus névadásról elmélkedik, s Moldova Györgyöt dicséri, aki a tudatos névadás mestere (MN szept. 9. 13). — Kertész Lászlóné Tersánszky Józsi Jenő nyelvi bravúrait vette vizsgálat alá: ikerszókat, hangfestő szavakat, továbbképzett alakokat, jelzőket, metaforákat sorakoztat föl (uo. dec. 9. 13). — Weöres Sándor egyéni stílusának utánozhatatlan elemeit Vass Márta tárja fel (BN febr. 7. 6). — A magyar költészet legjavát oroszra lefordító Csukovszkij munkásságát méltatja Rab Zsuzsa (ÉI jún. 30. 4).

Vihar Béla verseinek stilisztikumát Bakos József elemzi (HN jan. 28. 9). — Mórícz Zsigmond első regényeinek nyelvezetét Kovács Dániel tanulmányozza (N 8. 3). — Mórícz bolgár fordítója vall a nagy regényíró stílusáról (KM jún. 16. 6). — A zeneiségükkel kiemelkedő, fülbemászóan dallamos nyelvi fordulatok Móra Ferenc minden írásában tömegével fölkelhetők (Benkő László; MH aug. 11. 6). — Faludi Ferenc utolérhetetlen stílustervező művészetét és jelentős nyelvművelő tevékenységét dicséri Ács Pál (ÉI 29.). — Thaly Kálmán szóhasználatáról szól Tompa József (MN nov. 11. 13).

VIII. Helyesírás

Az 1979-ben még előkészületben lévő AkH. 11. kiadásáról tájékoztatja a nagyközönséget Fábíán Pál. Érdekfeszítő cikkében a helyesírási szabályzat megújításának szükségességét hangsúlyozza (NSZB jún. 10. 14). — Másutt leszögezi, hogy fejlődnek a társadalomnak a helyesírással szemben támasztott igényei (KN 26. 10). — Ugyancsak a várható változásokat jelzi előre Kiss István (PN febr. 28. 5).

A Köznevelés ez évi számaiban több fontos vitacikk látott napvilágot. P. Kovács Imre mostohának tartja a helyesírás helyzetét az iskolákban. Sok pedagógus kételkedik a taníthatóságában (9. 2). — Benke Márta folytatja az előző gondolatsort. A bajok fő oka szerinte az anyanyelv iránti társadalmi közömbösség. A nyelvtanórák szárazak, elszomorítóak, unalmasak, ráadásul a számuk is csökkent. A gimnáziumokban a nyelvtan helyett sokszor irodalmat tanítanak. Hibák vannak a nyelvtanítás módszereiben is (22. 9). — Pásztor Emil még elkeserítőbb példákat idéz kollégák munkáiból, tanulmányokból, tudományos közleményekből, melyekben szintén mostohán kezelték a helyesírást (19. 7).

A tulajdonnevek helyesírásáról több közlemény szól. Olvasói levélre válaszolva Rácz Endre tisztázza a *Széchenyi Könyvtár* írásmódját (MN jan. 14. 14). — Tóth Kálmán Dezső azt állítja, hogy *Széchenyi István* is apjához hasonlóan ékezettel írta családnevét, kortársai írták ékezet nélkül (uo. máj. 29.). — Kállay István a legnagyobb magyar nevének írásáról szóló vita kapcsán javasolja egy minden lehetséges változatot tartalmazó történelmi családi névtár létrehozását (uo. júl. 29. 14). *Nagy-Sándor József* nevét gyakran eltevesztik — int Kálmán Gyula (uo. ápr. 10. 13).

Nehéz helyesírású angol tulajdonnevek hibáit ostromozza Balabán Péter, pl.: *New Jersey, Maugham, Hemingway, Bromwich* (ÉI júl. 14. 9). — A tulajdonnevek elválasztásának gondjait ecseteli Pásztor Emil (ÉT 1517). — A szerző másik cikkében az utcanévek leírásában elkövetett szabálytalanságokra figyelmeztet (NSZB szept. 23. 14). — Az intézménynevekről ad magyarázatot Mizser Lajos (MH aug. 4. 6).

Kevés cikk témája volt az igék és az idegen köznevek írásmódja. Szűts László a *hisz* ige felszólító alakjait ismerteti (MH aug. 18. 6). — Pásztor Emil az *edz* és a *játszik* igéket teszi felszólító módba (NSZB máj. 6. 14). — Kemény Gábor megállapítja, hogy már magyarul célszerű írni a *hobbít* és a *diszkót* (uo. máj. 20. 14). — A *dzsem* angolos írása ma már hiba (Bakos József; HN dec. 24. 11), akárcsak a *cassa* felirat (uo. HN dec. 9. 9).

Többször foglalkoztak az írásjelek szerepével, ezekről röviden: a kötőjel túlzásba vitele (Mizser Lajos; MH jan. 6. 6); az idézőjel fölösleges alkalmazása (Huszár Ágnes; NSZB márc. 18. 14); a zárójel sokoldalúsága (Molnár Zoltán Miklós; uo. febr. 18. 14); a hiányjel (Bakos József; HN aug. 5. 9); a kötőjel (uo.; HN aug. 19. 9); a vessző (Réz Pál; ÉI 33. és 34.).

A helyesírás egyéb területeivel kapcsolatban meglepően kevés figyelmeztetéssel találkozhatunk. Timár György a *csakhoggy, csakúgy, hátha* egybe- és különírásáról szól (ÉT 1259). — Mizser Lajos azokat az eseteket gyűjtötte össze, amikor a *nem* tagadósztót egybeírjuk az utána következő szóval (uo. 11). — Huszár Ágnes az események megnevezésében a kis kezdőbetűs írásmód mellett foglal állást (uo. 581). — Pásztor Emil az elválasztási szabályokat idézi föl (NSZB júl. 15. 15).

Az *Őrs* és az *órs* írásmódját hasonlítja össze Sámbockréthy Péter (ÉT 664). — Takács Géza a *-da, -de* képzős szavak (*kötöde, szövöde* stb.) helyesírását veti föl (MN ápr. 4. 13). — A *rejtélyes* szóban látott súlyos hibát teszi szóvá egy szerző (m.; NSZV okt. 25. 5). — Varsányi Magda a kémiai szakszavak írásának nehézségeit taglalja, és sürgeti egy kémiai helyesírási szótár megjelentetését. (Három évvel később jelent meg.) Egységesítést kér a százezernél is több szervetlen vegyület írásában (MN júl. 8. 13).

Konkrét hibákat (elírásokat, feliratokat stb.) tesznek szóvá az alábbi helyeken: Szemes Varga Béla; HN ápr. 20. és máj. 19.; DH ápr. 23. 5; Rácz Endre; ÉT 554; SZN júl. 22. 16; HBN febr. 4.; Jávör Ottó; ÉI okt. 20. 9.

IX. Egyéb hírek, tudósítások, recenziók

Az igen jelentékeny számú egyéb közlemény miatt a cikkekre témák szerint utalunk röviden.

Augusztus 6—10. között tartották Budapesten az Anyanyelvi Konferenciát: MN aug. 1., 7., 8., 10.; MH aug. 7., 8., 10.; SZN aug. 8.; FH máj. 15.; SN máj. 30.; aug. 5.; ÉI 31.

Főleg a vidéki lapok nagyobb terjedelemben számoltak be a magyar nyelv hetének rendezvényeiről: SN márc. 27.; HBN máj. 12.; BN febr. 2., 6., ápr. 1., 13., 24., 29.; PN ápr. 18.; HN ápr. 16.; NSZB febr. 2., ápr. 21., máj. 29.; KM márc. 4.

Megjelent az Édes Anyanyelvünk c. folyóirat első száma: MN febr. 11.; KN 8.; BN márc. 24.; FH okt. 9.; DN ápr. 8.; NSZB márc. 6.; KM márc. 25.; MH márc. 17.; HN márc. 20.; stb.

Beszámolók a Kazinczy-versenyekről: NSZB ápr. 24.; MH dec. 29.; BN ápr. 21., 24.; HN ápr. 22.; KN 20., 26.; ÉI 26.; stb. — Hírek egyéb versenyekről: a szekszárdi főiskola beszédversenye (KN 17. 16); szakmunkástanulók kiejtési versenye (SZN nov. 13. 8); Édes anyanyelvünk verseny (NSZB okt. 28. 16); pedagógusjelöltek versenye (SZN aug. 7. 8).

Köszöntötték Péchy Blankát 85. születésnapján: MH szept. 21. 6; DN szept. 22. 9; KN 36. 9; ÉI szept. 22. 7.

75 éves a Magyar Nyelv: MN nov. 25.; KN 43. 31; NSZB nov. 21. 6.

Könyvismertetések

Szende Tamás: A szó válsága (NSZB szept. 12. 6); Földrajzinév-tár II. (MN jún. 26. 5); Magay Tamás: Idegen nevek kiejtési szótára (ÉI ápr. 21. 2); Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár (ÉI júl. 7. 4); éles kritika a Magyar szinonimaszótárról (ÉI 38. 9); Chikán Zoltánné: A gondolkodás fejlesztése az anyanyelvi nevelésben (KN 28. 12); stb.

Az anyanyelvi nevelés helyzete

A magyar nyelvi felvételi vizsgák tanulságai (Pásztor Emil; KN 34. 14); anyanyelvi képzést minden nevelőnek (Graf Rezső; uo. 2. 8); kevés a magyaróra a főiskolákon (Martin László biológia szakos hallgató; uo. 3. 9); a nyelvtanítás hibái (Elmer László; uo. 20. 9); a gimnáziumok anyanyelvi tantervének megújítása (Fülöp Lajos; uo. 20. 22); a tankönyvek nyelvezete (uo. 25. 16); a beszédkésztség fejlesztéséről (Baksa Józsefné; uo. 39. 6); a pedagógusok beszéde (Kiskun Farkas László; uo. 40. 2); stb.

Zimányi Árpád

BENKŐ LÁSZLÓ 1912—1994

Az első magyar írói szótár, a Juhász Gyula-szótár megalkotója, az írói szótár műfajának magyar teoretikusa s a magyar stilisztikai kutatás egyik reprezentánsa, Benkő László 24 éven át, 1953-tól 1977-ig volt a szegedi tanárképző főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének főiskolai tanára.

Szegeden született 1912. augusztus 7-én pedagóguscsaládból. Iskoláit Szegeden végezte el. A szegedi (akkor Ferenc József) tudományegyetemen szerzett középiskolai tanári oklevelet 1935-ben magyar—német szakon. Tanári pályáját ideiglenes óraadóként kezdte a nyíregyházi Kossuth Lajos Gimnáziumban. 1937-ben Sopronba került, s 1947-ig az Evangélikus Líceum tanára volt. A soproni időszakból egy évet (1943) a Collegium Hungaricum ösztöndíjasaként töltött el Bécsben, később a háború szólította el a katedráról. Többszöri behívás majd hadifogság után 1945-ben került haza. Egy évi nyíregyházi igazgatói működés után 1949-ben Miskolcon lett tanulmányi vezető (oktatási igazgató).

Szülvárosába, Szegedre 1953-ban került vissza. A szegedi Pedagógiai Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékére nyert főiskolai tanári kinevezést tanszékvezetői megbízatással. Ez utóbbit 1957 tavaszán visszavonták. Oka egy — a körülményekhez képest jó szándékú — felszólalása volt 1956 októberében a főiskolai oktatók ülésén. (Vö. Szegedi Néplap 1957. ápr. 26.) Az eset politikai árnyéka egész aktív pályafutásán végigkísérte Benkő Lászlót. Higgadtan viselte. A közélet helyett is a tanítványainak s kutatásainak élt. Előadásait főként a leíró magyar mondattan köréből tartotta, ő irányította e tudományterület tantervi fejlesztését, jegyzeteket írt hozzá (Az összetett mondat, 1962; Leíró magyar nyelvtani gyakorlatok, 1968). Előadásain, szemináriumain, szigorlatain és diákköri foglalkozásain magyartanárok generációi tanulták meg tisztelni emberi és szakmai igényességét.

1974-ben — mint a szegedi főiskola tanárát — vendégprofesszornak hívták meg a pozsonyi Comenius egyetem magyar tanszékére. Bekapcsolódott a CSEMADOK munkájába, s aktívan részt vett a szlovákiai magyarság kulturális-tudományos rendezvényein, szakmai továbbképzésein; tapasztalatait több írásban is közreadta. (Lásd pl. Szenczi-Molnár Albert-ünnepség Csehszlovákiában. Nyelvünk és Kultúránk 1975. 73; Kazinczy nyelv művelő napok Kassán. Magyar Nyelvőr 104 [1976]: 255; Nemzetiség, magyarság. Alföld 1977/5. 82 stb.) Hároméves pozsonyi időszaka leteltével, 1977-ben Benkő László hazajött a szegedi főiskolára, ahol — kérelme ellenére — nyugdíjba küldték.

1977-ben kezdődött Benkő László pályafutásának budapesti korszaka. Az ELTE még 1977-ben címzetes egyetemi tanári kinevezéssel tisztelte meg; több mint tíz évig tanított előbb a bölcsészettudományi, majd a tanárképző karon. A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola két alkalommal köszöntötte őt — 75. és 80. — születésnapján: 1987-ben és 1992-ben; mindkétszer szívesen látogatott vissza szülővárosába s a főiskolára, ahol legalkotóbb évtizedeit töltötte.

Benkő László tudományos pályája rendkívül gazdag. Érdeklődése először a néprajz felé fordult (Szeged felsőtanja népe című tanulmányával 1933-ban országos pályázatot nyert). E tárgykörből szerzett egyetemi doktori címet 1934-ben *summa cum laude* minősítéssel (A „Halott vőlegény története”. Marosvásárhely, 1934). Néprajzi és irodalmi tárgyú dolgozatai sorban jelentek meg különböző folyóiratokban és kiadványokban. Néprajzi tanulmányok vezették a néprajz, majd a nyelvészet felé. Tanulmányaiért két ízben kapott akadémiai jutalmat, Veres Péter stílusművészete című tanulmányával megnyerte a Magyar Irodalomtörténeti Társaság pályadíját.

Kandidátusi értekezése 1962-ben jelent meg, címe: A szépirodalmi stílus elemzése.

A nyelvészet mellett pedagógiai szempontok is alakították Benkő László következő tudományos tervét, hogy elkészítse Juhász Gyula költői szótárát. Az első, 1957. évi tervzetől 15 évi munka vezetett el a kész szótárhoz, amely 1972-ben jelent meg. Szathmári István — többek között — ezeket írta róla: „A Juhász Gyula-szótár szerkesztőjének elvitathatatlan érdeme . . . , hogy vállalta az úttörés nehézségeit, vállalta az írói-költői szótárak szerkesztésének elméleti és gyakorlati megalapozását, valamint magával a szótárral hazai viszonylatban elsőként adott példát egy huszadik századi költő nyelvkincsének a szótári feldolgozására.”

Benkő László már a Juhász Gyula-szótár készítése közben tanulmányozta a hasonló jellegű munkákat, és kapcsolatba lépett más írói szótári munkaközösségekkel, elsősorban a Goethe-szótár szerkesztőségével. E kapcsolat keretében kétszer is előadást tartott a berlini tudományos akadémián az írói szótári munkáról. Az e téren szerzett tapasztalatokat foglalta össze Az írói szótár (A szépirodalmi nyelv és stílus lexikográfiai feldolgozása) című akadémiai doktori értekezésében, amelyet 1974-ben védett meg.

Önálló kötete Benkő Lászlónak a Zolnai Béla élete és munkássága 1890—1969 című monográfia (Akadémiai Kiadó, 1990), amely a magyar stilisztikatörténet egyik alapművének tekinthető.

Gazdagon vette ki részét Benkő László a tudományos közéletből is. A TIT keretében, annak megalakulása óta vett részt előadásokkal, tagja volt a TIT magyar nyelvi országos választmányának, elnökségének is. Részt vett a Magyar Nyelvőr szerkesztőbizottságának munkájában, valamint az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszéke stíluskutató csoportjának kutatásaiban. Életének szinte utolsó pillanatáig dolgozott. Termékeny, gazdag életet élt.

Békési Imre

A pedagógusjelöltek Kazinczy-versenyének országos döntőjéről

1994. március 28—29—30-án a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem adott otthont a Kazinczy-verseny országos döntőjének. Két jelentős jubileumhoz kapcsolódva választotta Pécs városát az idei rendezvény színhelyéül a Művelődési és Köznevelési Minisztérium és a Kazinczy-kuratórium. Száz évvel ezelőtt Pécsen született a versenysorozat elindítója, az alapító Péchy Blanka. A pedagógusjelöltek Kazinczy-versenyének első országos döntőjére is — a művésznő kérésére — szülővárosában került sor 1973-ban.

A pécsi Janus Pannonius Múzeumban március 28-án „Péchy Blanka születésének centenáriuma” címmel emlékkiállítás nyílt, amelynek dokumentumai nemcsak a művésznő színészi és szépírói pályájának egyes állomásait, hanem a beszédművelő mozgalomban végzett áldozatos munkájának lépcsőfokait is bemutatják. A kiállítás ünnepélyes megnyitója egyben a rendezvénysorozat kezdetét is jelentette Bagossy László rendező (az első Kazinczy-érmesek egyike) és Wacha Imre személyes hangú megemlékezésével. Ezután került sor a szakmai programra. Először Hercegi Károly vázolta az utat a Kazinczy-alapítványtól a

Péchy Blanka-díjig. Majd Gergely János és Tolcsvai Nagy Gábor tartott előadást A beszéd is szakma, illetve A professzionális beszéd jövője a magyar beszélők közösségben címmel. Az esti fogadáson köszöntötte a résztvevőket Martonyi Éva, az egyetem rektorhelyettese, Szövényi Zsolt, a Művelődési és Köznevelési Minisztérium főosztályvezetője és Tüskés Tibor, József Attila-díjas író.

1994-ben 39 hazai és határainkon túli felsőoktatási intézmény 47 pedagógusjelöltje mérte össze tudását. Március 29-én a kötelező szöveg (Deme László: Búcsú Péchy Blankától) felolvasásával elkezdődött a verseny.

**Deme László:
Búcsú Péchy Blankától**

A Beszélni nehéz! szakkörök országos hálózatának nevében búcsúzom az alapítótól, Péchy Blankától.

Mi volt ő számunkra? Persze színész, író, publicista, kutató és a nevelő a mi szemünkben is. De elsősorban szülője és felnevelője annak a nemes mozgalomnak, amely „nagy családukat” magvában létrehozta, majd szaporodásnak indította. Körvezetők és kortagok, tanárok és diákok vallják most levelükben: e mozgalomban ébredtek rá az anyanyelv szépségére, pallérozásának fontosságára, pontos használatának embernevelő, társadalomformáló értékére. — De jóval többre kaptak tőle példát: őszinteségre, önfegyelemre, akaratra, helytállásra; kitartásra a megvalósításban és a másokért való tenniakarásban. Harcolni tanított a nemtörődömség, a belenyugvás ellen; s megmutatta: mit segíthet a fizikai és szellemi frissesség megőrzésében a folytonos elfoglaltság, a köz érdekében való rendíthetetlen munkálkodás.

Idézetek ezek valójában mind, szeretettel írt levelekből. Csak igazságtalan volna megmondanom: melyik gondolat kitől-kiktől való; hosszú névsort kívánna mindegyikük, körökét és egyéni segítőtársakét egyaránt. S a felsorolás még úgy sem volna teljes. — Mert a gondolatok ismétlődnek és folytatódnak. Hiszen a családi gyász kétarcú dolog: a fájdalomon túl ott érződik benne a megmaradtak felelősségtudata, a „hogyan tovább?” sürgető kérdésének felvetése is.

Aggódunk szerencsére nem kell. Sok család akkor bomlik szét, amikor a családfő távoztával az utódok összemarakodnak az örökségen. Bennünket nem fenyeget ez. Az a szellemi vagyon, amit ő hagyott ránk, furcsa természetű: minél többen részesülnek benne, annál inkább gyarapodik. S olyan kezekben van mindenütt, amelyek szívesen adnak belőle bárkinek.

Tudjuk: nincs pótolhatatlan ember. De megismételhető sem! Ám ami esetleg másképp lesz ezentúl, az is ugyanazért. Csak tartsunk össze, segítsük egymást! Csengjen a fülünkben utolsó kérése: „Folytassátok, ha már nem leszek!”

Március 30-án a szabadon választott szövegek bemutatásával folytatódott a verseny. A diákok többsége tartalmas és értékes szöveget olvasott fel. A szerzők „rangsora” a diákok választása alapján a következő volt: Csoóri Sándor, Kosztolányi Dezső (4-4), Babits Mihály, Márai Sándor, Nemes Nagy Ágnes, Sütő András (3-3), Karinthy Frigyes, Latinovits Zoltán, Németh László, Pilinszky János (2-2), Ady Endre, Almási Miklós, Ancsel Éva, Bálint György, Beke Kata, Csáth Géza, Esterházy Péter, Hamvas Béla, Hervay Gizella, Illyés Gyula, Károlyi Csaba, Kemény Katalin, Kodály Zoltán, Lászlóffy Aladár, Ottlik Géza, Örkény István, Péchy Blanka, Prohászka János, Szabolcsi Bence, Cs. Szabó László, Szerb Antal, Szigeti Gábor, Vas István (1-1).

A bírálóbizottság elnöke, Bolla Kálmán értékelte a versenyt, és átadta a legszebben beszélő 15 pedagógusjelöltnek a Kazinczy-érmét és a vele járó pénzjutalmat. A legjobban szereplő versenyzők és a legsikeresebb felkészítő tanárok között kiosztott még 34 különdíjat és 50 könyv-, illetve tárgyjutalmat.

1994-ben az alábbi versenyzők kaptak Kazinczy-érmét:

Árokszállási Ildikó (Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, Szeged), Bakos Piroska (Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs), Csonkaréti Gergely (Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs), Joób Sándor (ELTE BTK, Budapest), Horváth Lóránt (Püspöki Hittudományi Főiskola és Papnevelő Intézet, Pécs), Mészáros Ilona (Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tanítóképző Intézet, Nyíregyháza), Molnár Rita (Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza), Nagypál Szabolcs (ELTE BTK, Budapest), Patay Ágnes (Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola, Eger), Somfay Krisztián (ELTE TFK, Budapest), Szathmáry Elemér (Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár), Szabolits Andrea (Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest), Tóth András (Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely), Tóth Renáta (Mozgássérültek Pető András Nevelő- és Nevelőképző Intézete, Budapest), Tóth Szilvia (Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely).

Ezután Rohonyi Zoltán dékánhelyettes búcsúzott el a vendégektől, majd a jelképes „stafétabot” átadására került sor. 1995-ben a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola lesz a pedagógusjelöltek Kazinczy-versenyének a helyszíne.

Molnár Ildikó

Fordítók és tolmácsok XIII. világkongresszusa (Nagy-Britannia, Brighton, 1993. augusztus 6—13.)

„London tengerparti negyede”, a dél-angliai Brighton, e lágy klímájú fürdőváros látta vendégül a múlt év augusztusában a 40. jubileumát ünneplő FIT (Federation Internationale des Traducteurs — Fordítók Nemzetközi Szövetsége) Világkongresszus majd ötszáz delegátusát.

A FIT, az UNESCO által „A” kategóriába sorolt világszervezet, 1953-ban alakult Párizsban, hivatalos nyelve a francia és az angol. René Haeseryn, a szervezet egyik nagy öregje, visszatekintésében a nemzetek közti kapocs erősítését nevezte az alapító atyák vezérgondolatának.

A negyvenéves szervezet rangját jelzi a Babel című nemzetközi folyóirat, valamint a Fordítók Chartája, a FIT-tagokat szerzői jogvédelemben részesítő alapdokumentum.

A gyorsuló fejlődés világszerte két, látszólag ellentétes mozgást gerjeszt. Az egyik tendencia — mely felismerte az idegennyelv-tanulás fontosságát — a fordítás/tolmácsolás kiküszöbölésére irányul. A nyelvileg tarka népességű demokráciákban a kisebbségi jogok érvényesítése céljából ugyanakkor eddig soha nem látott mértékben és dimenziókban épül ki a fordítói és tolmács „szolgáltató ipar”. A brightoni kongresszus mottója („Translation — the vital link” — A fordítás, a létfontosságú láncszem) ezt a felismerést sugallja.

A FIT-elnökség élén a másodszor újjáválasztott Jean-François Joly áll. A testületben Magyarországot hosszú ideig Radó György, később Tóth Éva képviselte. Ezúttal Klaudy Kinga kapott felkérést bizottságelnöki tisztre. A kongresszuson egyébként öt magyar előadás hangzott el.

A háromnapos elnökségi és bizottsági ülések után augusztus 9-én nyitotta meg kapuit a kongresszus szimpóziuma. A londoni Fordító- és Tolmácsképző Intézet szervezte világméretű tapasztalatcsere az alábbi szekciókban zajlott: 1. Műfordítás, 2. Szakfordítás, 3. Tolmá-

csolás, 4. A fordítók jogállása, társadalmi presztízse, 5. Kis nyelvek a nagyvilágban, 6. Fordítástudomány. Ezeken belül olyan témák is teret kaptak, mint a gépi fordítás, a lefordíthatatlanság, fordítás a joggyakorlatban és a közigazgatásban, fordító- és tolmácsképzés, média és üzleti élet, fordítástudomány-történet.

Hagyományaihoz híven a FIT reprezentatív kötetekben jelentette meg a kongresszus anyagát (XIII. FIT World Congress. Translation — the vital link. 6—13 August 1993, Brighton. Proceedings vol. 1—2). Alább ennek ismertetése olvasható.

Csakúgy, mint a kongresszus egészét, a műfordítási szekció légkörét is a pragmatizmus szelleme hatotta át. M. Krause német tündérmesék angol fordításával kapcsolatban a műfordító írói, költői és nyelvési erudícióját követeli. R. Oittinen az angol mesék finn átültetésében nemcsak a nyelvek, kultúrák találkozását, hanem az olvasó és a kiadó elvárásait is a meghatározó tényezők közé sorolja. R. Alvarez áttekintést ad Arthur Miller spanyol színpadi feldolgozásainak negyven évéről. Megállapítja, hogy a rendezői koncepciótól kezdve a politikai áramlatokig sok nyelven és fordításon kívüli tényező vesz részt az adaptációban. Az előadásokon vörös fonálként vonul végig az örök dilemma: lehet-e a műfordítás egyszerre hű és szép. Q. Somali így fogalmazza meg válaszáat: „A hűség otromba, a szépség hazug.” A műfordítás presztízisének védelmében K. Littan eredeti véleményét fogalmaz meg: a műfordítás az eredetivel egyenrangú szöveg, azaz egy a szövegvariánsok közül.

A „lefordíthatatlanság” dilemmáját boncolgatva D. Jamieson a spontán gyorsfordítást javasolja Dosztojevszkij „lefordíthatatlanságainak” (pl. diminutív szóképzések) alkotó megfeleltetéseire. Lendvai E. az orosz politikai vicc szójátékainak angol megfeleltetésére javasolt elkerülő taktikákat. Ch. Taylor az irónia átültetésére alkalmaz működőképes pragmatikus eljárást.

A szakfordítási szekcióban J. Carter-Sigglow a szerző és a szerkesztőfordító gyümölcsöző együttműködéséről számol be. M. Didaoui az arab világ számára készült szakfordítások tapasztalataként leszúri: a fordítás egyúttal ismeretközvetítés. Jó, ha e missziót tudós fordítók és fordító tudósok töltik be. V. Gorskov a szótárírásban, D. Lewis a fordításban alkalmazza a számítógépet. Övék a „megnyugtató” empiria: az ember—számítógép kooperációban az intellektuális feladat továbbra is az emberé marad.

A számítógép a fordítóképzésbe is behatol. Hasznos programot ismertet ezzel kapcsolatban M. Olohan és társa. M. Heliel arab fordítóképző tantervet mutat be, M. Alvarez témája egy olyan tanterv, mely a távoktatásra szakosodott.

A szakfordítók a nemzetközi szakterminológia egységesítésének katalizátorai. A Petrov sikeres előadást tartott nemrég kiadott angol—orosz robottechnikai szótáráról. Ugyanezen műhely adott helyet a terminológia nyelvtudományi aspektusai, a műszókészlet és a kulturális háttér kölcsönhatása, valamint a lengyel jogi terminológia nemzetközi integrációja kifejtésének, illetve megvitatásának is.

A tolmácsolás szekcióban B. Heidelberg a többnyelvű társadalmak tolmácsolási igényeit tárgyalja a közügyek gyakorlatának a viszonylatában. A luxemburgi tapasztalat modellértékű lehet a hasonló méretű és összetételű államok számára. A finn A. Vuorikosky az angol—finn szinkrontolmácsolás hallgatói befogadását, illetve felhasználását teszteli reprezentatív felmérés segítségével. Az angol nyelvet valamilyen szinten beszélő konferencia-résztvevők váltakozva figyelik az előadót magát, illetve a tolmácsot. E sajátos attitűd célja nem a tolmács kontrollálása, hanem saját nyelvtudásuk ellenőrzése, illetve az önállóságra törekvés.

A polgári társadalmak demokratizálódása, a nyelvi és nemzeti kisebbségek jogainak növekedése újabb igényeket fogalmaz meg a tolmács- és fordítószolgálatok számára. A fejlett államokban a telefontolmácsolástól a bírósági tolmácsolásig a szolgáltatások széles köre áll

az állampolgárok, illetve a bevándorlók rendelkezésére. M. McEwan Dél-Kalifornia tapasztalatát osztja meg a szakmai hallgatósággal, illetve az olvasóval. A. Corsellis és társa a brit igazságszolgáltatás és a fordítószolgálatok együttműködését elemzi. H. de Mink a francia, V. Hudakova a szlovák, K. Martonova pedig a cseh közgazdaságról ad helyzetképet e szempontból.

A tolmácsképzéssel külön alszekció foglalkozott. S. Lambert tartalmas előadást tartott a szinkrontolmásolás pszicholingvisztikai aspektusairól, melyben az automatizált és az agy monitor-tevékenységének irányítása alatti tevékenységek együttműködéséről beszélt. M. Viezzi és A. Martin a tolmácsképzés módszertani tapasztalatait terjesztette elő.

A média és üzleti tevékenység műhelyproblémáiba nyújt betekintést G. Scandura, aki a szinkronizáló tevékenység „hibrid”, azaz fordítási és tolmácsolási elemiről számol be. Ugyanitt adja elő sajátos tapasztalatait F. Pöchlacker a szinkrontolmács megpróbáltatásairól (nemegyszer meg kell birkóznia az előadók szóvicceivel). I. Kurz számot ad az 1992-es amerikai elnökválasztás osztrák tv által történt bemutatásáról, kiemelve az élő adások által produkált szinkronizálási nehézségeket.

A fordító és tolmács szakma társadalmi és jogi elismertsége ugyancsak nagy figyelmet kapott. Terítékre került a szakma anyagi megbecsültségétől a szerzői jogokon keresztül a társadalom részéről megmutatkozó erkölcsi elismerésig (illetve ezek hiányáig) sok minden. Közülük az egyik legbeszédesebb ellentmondás: Brazíliában az információ 75%-a a „fogyasztóhoz” a fordítók keze nyomán jut el, akik gyakorlatilag fillérekért dolgoznak.

A fordítók és tolmácsok ügyelnek a részletekre. Ezt igazolja a kis nyelvek problémáival foglalkozó műhely. M. Nintai az egyes afrikai irodalmak elterjedt nyelvekre történő átültetéséről tart beszámolót. Ugyanitt hallunk előadást Tarasz Sevcenko angol befogadásáról, valamint — Újszászi Zs. és Vraukó T. interpretációjában — a magyar költészet kanadai fogadtatásáról, illetve egyes angol jövevényszavak jelentéstani „elmagyarosodásáról”.

A fordítástudományi szekcióban E. Wagner az eredeti mű és annak különböző nyelvekre történt fordításai közti interakciót elemzi. Nála is megfogalmazódik: az egyes szövegvariánsok között sokszor a fordítás az „eredeti”. Tartalmas volt S. Vlaszenko előadása a lakunaelmélet adaptációjáról. R. Stolze beszámolójának krédója: A fordítás aktusa nem más, mint hermeneutikai kísérlet a beszélő közleményeinek valamely más nyelvi anyagon, valamely más kulturális ágyazatban való megjelenítésére.

Milyen a jó fordítás? E kérdés pontosan annyi idős, mint maga a fordítói tevékenység. Lesz-e benne valaha is megközelítően azonos álláspont a szakemberek között? H. Ibrahim Holmes mezőelméletének adaptációjáról ad képet. Albert S. Heidegger angol, francia és magyar nyelvű fordításait veszi górcső alá. Klaudy K. a Jelcin-dosszié két fordításváltozatát veti egybe a fakultatív bővítések aspektusában. A finn K. Koskinen a FIT-kongresszus szlogenjével élve így fogalmazza meg szakmai hitvallását — mely ismertetőnk zárógondolata is lehet —: A fordító a kultúrák közti párbeszéd „láthatatlan láncszeme”, ám mégis csak döntéshozó tényező, tehát „meghatározó láncszem”.

Lendvai Endre

XI. Országos Anyanyelv-oktatási Napok Eger, 1994. július 4—7.

„Anyanyelvi nevelés — embernevelés”. Ebben a címben határozta meg Deme László a konferencia vezérgondolatát, s ezt fogadták el a szervezők: a Magyar Nyelvtudományi Társaság, az Anyanyelv-ápolók Szövetsége és az egri tanárképző főiskola magyar nyelvészeti tanszéke. Amint a korábbi alkalmakkor, most is általános és középiskolai, valamint szakmunkásképző iskolai tanárok, egyetemi és főiskolai oktatók, tudományos kutatók — összesen mintegy kétszázan — vettek részt a találkozón, hogy megismertessék kollégáikkal azokat az eredményeiket, amelyek az iskolai anyanyelvi nevelésben-oktatásban felhasználhatók, s hogy kicseréljék módszereiket, tapasztalataikat.

A konferencia négy napján — a számos tankönyvbemutatót és a hozzászólásokat nem számítva — mintegy hatvan előadás hangzott el. Plenáris ülést csak a nyitó és záró félnapokon tartottunk, egyébkor két-két tematikus szekció kínálatából választhattak a résztvevők. Ez váltotta fel a korábbi, iskolafokok szerinti szekciókban való elrendezést, s így oszlott meg a hallgatóság az előadásokon, vitákon, ki-ki érdeklődésének megfelelően, sokszor nehezen döntve, mit is válasszon a kínálatból.

A tanácskozás megnyitóján Benkő Loránd akadémikus *Sznobság a nyelvhasználatban* című előadásában fontos „társadalmi kapcsolattú és megalapozottságú” témát választott, olyat, amely a nyelvi rendszer további alakulására is kihat. A nyelvi sznobizmus erős kapcsolatban van a társadalom életével, létével, a műveltséggel, erkölccsel, ízléssel. A nyelvhasználati tekintélyminták — mint kifejtette — szinte észrevétlenül hatolnak be a nyelvi megnyilatkozásokba, pusztítva a természetes nyelvi értékeket. Ilyenek a divatkifejezések, a nyelvművelő tanácsok félreértelmezéséből fakadó tudálékos formák, a nagyzó, hangzatos kifejezések, a címkérség nyelvi tünetei, sőt a nyelvi durvaságnak is vannak sznob vonásai és indítékai.

A sznobság kiterjed a beszélő egész nyelvi magatartására. Az ellene való küzdelem pusztán nyelvészeti eszközökkel nem lehetséges.

Bánffy György színművész az anyanyelv ápolásának jelentőségéről szólva kiemelte az édesanya, a család, a pedagógus felelősségét és szerepét. Az irodalmi műveltség, nemzeti klasszikusainak mélyebb ismerete segíthet az elnemzetietlenedés, az eldurulás megfékezésében. Ezután Szende Aladár mondott emlékező szavakat Lőrincze Lajosról, az emberközpon-tú nyelvművelés apostoláról, a nagy pedagógusról, kinek munkássága túlhatott határainkon.

A plenáris ülés első előadója, Deme László *Az anyanyelv és művelésének szerepe az ifjúság nevelésében* címmel fejtette ki gondolatait. A nevelésnek — mint mondotta — tudatos-nak kell lennie. Anyanyelvi nevelés vagy „anyanyelvű nevelkedés” az, amiben az ifjúság részesül? — tette fel a kérdést. A növekvő nemzedéknek fontos, hogy minél intenzívebben bekapcsolódjon a társadalmi kommunikáció gyakorlatába. Az erre való felkészülésnek valamikor ideális színtere volt a nagycsalád. Ma már a fő élettér a munkahely, illetve a „betanuló nemzedék” számára a maga korosztálya, közössége (óvoda, iskola). A világ a gyermek számára nem kitágult, hanem összekavarodott. Mennyiségében az ingerzőn megsokszorozódott, minőségében pedig elvesztette rendszerezett és szelektált jellegét. Deme László a továbbiakban arról szólt, mit tehetünk a családban, az iskolában, hogy ennek nyelvi következményei enyhüljenek.

Jelenits István az anyanyelvi nevelést etikai és esztétikai szempontok alapján közelítette meg előadásában. Az emberiség kulturális öröksége három birodalmának, az erkölcsnek, az esztétikumnak és a nyelvnek a kapcsolatát elemezte, költőket idézve. Kifejtette többek között, hogy az erkölcs és az esztétikum a rend és a szabadság ütközőterében bontakozik ki. A nyelv és az erkölcs, a nyelv és az esztétikum kapcsolatát azonban nemcsak

pozitívként lehet értékelni, előfordul, hogy az a hamisság az és ártó indulat eszköze, a nyelv tehát egyszerű lehetőségein kívül veszélyek forrása is lehet.

A plenáris ülés harmadik előadója, Péntek János *Anyanyelvű oktatás és az anyanyelv oktatása Erdélyben* címmel adott helyzetelemzést, adatokkal bemutatva az iskolai előmenetelt megnehezítő, nyelvi és etnikai alapú diszkriminatív oktatási rendszert, az anyanyelvű oktatás évtizedes korlátozását, az anyanyelv használati értékének, presztízsének csökkenését. Óriási teher hárul Erdélyben a magyar nyelvet oktatókra, s csak súlyosbítja a helyzetet a pedagógushiány, s a helyettes pedagógusok nyelvi kompetenciája, szaknyelvi műveltsége sem mindig éri el a szükséges szintet. A tankönyvhiány és korábban az anyaországgal való gyér kapcsolat fokozta-fokozza a nehézséget.

A nyelvi alapkészségek szekciójában A. Jászó Anna indította a programot, kifejtve, hogy az olvasástanítás ügyét komplexen kell kezelni, nem elszakítva az írás és a nyelvtan-helyesírás tanításától. Elemmezte az új módszertan megalkotásának szükségességét, bemutatta és modellen szemléltette az írás- és olvasástanítás alapelveit. Mivel az olvasás összetett tevékenység, metodikájának létrehozásakor nem nélkülözheti a kutató a pszicholingvisztika — ezen felül az általános tanulásmélelet —, a nyelvtudomány, a tantárgytörténet stb. eredményeinek felhasználását.

Gósy Mária előadásában arra figyelmeztetett, hogy az olvasáskészség kialakításában elengedhetetlen az életkornak megfelelő anyanyelvi szint megléte. Az olvasási nehézségekkel küzdő gyermek anyanyelvi készségeiben is zavar fedezhető fel: beszédészlelési zavar, a transzformációs észlelési készség nehézsége, beszédmegértési zavar, a lexikális hozzáférés gyorsaságának és pontosságának csökkent volta, rövid idejű verbális és vizuális memória stb.

A Kassai Ilona és V. Kovács Emőke szerzőpáros azt mutatta be, milyen fontos a beszédhallás épségének szerepe a kommunikációban, továbbá hogy hogyan alakulnak ki a fonémák a nyelvelsajátítás folyamatában. A fejlődés bármely pontján keletkezhetnek rendellenességek. Az előadás ezek terápiás lehetőségeiről is szólt.

A továbbiakban H. Tóth István, Cs. Jónás Erzsébet, Novothny Edit és Kernya Rózsa beszélt az olvasás- és fogalmazástanítás fontos gyakorlati kérdéseiről.

„A nyelvi képességek intenzív fejlesztésének módszerei” című szekcióban Petőfi S. János szerzőtársa, Benkes Zsuzsa szólt a kreatív-produktív kísérleti módszer eredményeiről. A módszer a szemiotikai szövegtan iskolai alkalmazásának egyik lehetősége. Békési Imre *A pragmatikai szemlélet érvényesítése az oktatásban* című előadásában kifejtette, hogy a nyelvtanórai példamondatok grammatikai elemzése nem lehet helyes, ha szemantikai—pragmatikai elemzés nem társul hozzá, azaz a valóságról való ismereteink alapján nem értelmezzük őket.

Wacha Imre szerint a szövegmű megszólaltatásának kulcsa maga a szöveg, ezért adekvát megszólaltatásához el kell végezni a szöveg- és szituációelemző munkát, továbbá fel kell tárni nagyobb összefüggéseit, a világfragmentumot. Mindezt előadásában szövegek és „megszólaltatások” elemzésével szemléltette.

Albertné Herbszt Mária azt taglalta, hogy az iskolában mennyire szükséges alkalmazott szemiotikát tanítani. Szikszainé Nagy Irma az ikerítésnek mint szóalkotási módnak nyelvgazdagító jellegéről szólt; V. Raisz Rózsa a tanár órai beszédét vizsgálta, mint részben reproductív, részben spontán szöveget, megállapítva a spontán szövegezésből eredő sajátosságokat.

A stilisztikai szekció első előadója, Fehér Erzsébet a klasszikus avantgárd oktatásának kérdéseit közelítette meg elméleti és módszertani szempontból. Kabán Annamária a funkcionális stílusok — a tudományos, a publicisztikai, a műszaki, a hivatalos stb. stílus — szótani, jelentéstani, mondattani, szövegtani, továbbá szemiotikai, kommunikációelméleti, pragmatikai és szövegnyelvészeti megközelítésének lehetőségeiről beszélt, s a tanárok figyelmébe

ajánlotta a sok közléshelyzetben való szövegalkotás anyanyelv-oktatásbeli hasznosságát. R. Molnár Emma előadása bemutatta, hogy a grammatikai terminus technicusok milyen kifejező stilisztikai eszközök lehetnek szépirodalmi szövegekben. N. Lőrincz Julianna a leíró képek, a szóképek, a komplex és az irodalmi képek előfordulását mutatta be Petőfi néhány versében, majd a költő két azonos — 1848 — című versének képi anyagát vetette össze. Szikoráné Kovács Eszter Verselemzés és memoriter címmel tartott előadást, Heltainé Nagy Erzsébet az írói nyelvművelés és az anyanyelvi nevelés kapcsolatát taglalta. B. Porkoláb Judit pedig Füst Milán Ha csontjaimat meg kelletik adni című versét elemezte Boda J. István számítógépes feldolgozása segítségével.

A nyelv tagoltsága (rétegzettség) és az anyanyelvi nevelés szekció előadásainak sorát Grétsy László nyitotta meg nyelvünk mai állapotáról szólva. A kérdést normaszintek szerint tagolta, a helyesírás, a kiejtés, a hangzás, a szóalkotás, a szóhasználat, a mondat szerkesztés, a fogalmazás és stílus területén szolt a legfontosabb jelenségekről, sajnos főként negatív tendenciákat volt módja bemutatni.

Bachát László az ifjúsági nyelvet mint beszélt nyelvet mutatta be. H. Varga Gyula az „ifjúsági nyelvről” alkotott felfogást három ponton módosította: 1. amit ún. ifjúsági nyelvként tartunk számon, az kisebb részben diáknyelv, zömében pedig szleng; 2. mind a diáknyelvet, mind a fiatalok általános nyelvhasználatát alapvetően a szleng irányítja; 3. az ifjúság nyelvhasználatát sokkal statikusabb, mint ahogyan azt sokan gondolják. Fekete Péter szociolingvisztikai megközelítésben mutatta be a köszönés- és megszólításformákat egy középpalóc község nyelvi anyagán.

Sebestyén Árpád *Kell-e szégyellnünk a nyelvjárási beszédet* című előadásában abból az előnyelvi tapasztalatból indult ki, mely szerint a nyelvjárási beszéd szinonimája a műveltségnek, vidékiességnek. Ezt a szinkroniában, a nyelvészek és a pedagógusok szemszögéből vizsgálta, feltéve a kérdést, él-e ma is az az Illyés Gyulánál felbukkanó tanártípus, aki üldözi, gúnyolja a nyelvjárásban beszélő diákokat.

D. Berencsi Margit előadása egy ritkább szóalkotási módot, a szóróvidítést vagy szócsonkítást, valamint ennek továbbképzett változatát, a rövidítéses továbbképzést vizsgálta, s felhívta a magyartanárok figyelmét az e típussal kapcsolatos nyelvművelő munkára.

A helyesírással és szövegalkotással foglalkozó szekcióban Fábian Pál helyesírási rendszerünknek azokról a lehetőségeiről beszélt, amelyekkel stiláris hatást lehet elérni. A szabályzat 1984 óta felhívja a figyelmet az átlagostól eltérő lehetséges formákra a betűformák, a nagybetűk használata, a régies, az idegenes írásmód, a szaknyelvi, a szépírói, stb. helyesírás terén. Pásztor Emil gyakorlati tanácsokat adott előadásában a helyesírási szabályzat használatához és a helyesírás logikájának megértéséhez. Vörös Ferenc azt hangoztatta, hogy milyen fontos a nyelvtan és a helyesírás együttes tanítása. Kovács Dániel és Gömöri Árpád szövegalkotási kérdésekkel foglalkozott.

A leíró és a történeti szempont együttes érvényesítése hatékony megoldás lehet az anyanyelvi nevelésben — ezt a fő gondolatot több előadás igazolta. Kleszler Borbála *A magyar írásjelhasználat történetéből* című előadása új kutatási eredményeit mutatta be, tisztázva az írásjelezés fogalmát, történetét, fejlődését és az intonációs-szünetjelölő írásjelezéstől a (főként) grammatikai alapú interpunkciós rendszerig. A magyar írásjelhasználat történetének alapos bemutatása — tudományos jellege és igénye mellett — az iskolai gyakorlat számára is nyújt fogódzót, például a nyelvemlékolvasáshoz. B. Gergely Piroska a szinkron variációk történeti és mai összefüggéseit tárgyalva azt igazolta, hogy a nyelvi változások és a mai magyar nyelv kapcsolata mennyi és milyen változatos anyagon mutatható be a nyelv minden szintjén (a kétarcú nyelvi jelenségek, a szinkron variációk, a szemantikai variációk stb.). Hozzá hasonlóan D. Mátyai Márai is bemutatta, hogy a nyelvtörténeti ismeretek gazdagítják a nyelvi tudatot, hozzájárulnak a nemzeti műveltséghez, az irodalmi művek

megértéséhez. A nyelvtörténeti téma is élő kérdés: a nyelvi változás a mindenkori jelenben zajlik, a szinkronia sem statikus. A nyelv új fejleményeit is történetének ismeretében ítéelhetjük meg.

Galgóczi László a *ház* fogalomkörének szóanyagát, annak nyelvtörténeti és művelődéstörténeti vonatkozásait bontotta ki. Zimányi Árpád számos példával illusztrálta, hogy miképpen aknázhatja ki a szaktanár a mai tananyagban rejlő lehetőségeket a nyelvten, a helyesírás és az irodalom területén, hogy különösebb megterhelés nélkül nyújtson hasznosítható tudásanyagot nyelvünk múltjáról. Szakács Béla a szaknyelvi szókészlet idegen elemeit, annak rétegeit vizsgálta a szakmunkásképző iskolák tankönyveiben és az egyes szakmák gyakorlatában.

Az anyanyelvi mozgalmakról, versenyekről szóló előadásokat Herczegi Károly szavai vezették be, majd Bencédy József mutatta be teljességre törekedve az ide vonható rendezvényeket, iskolafokok szerint. Ezeket (mint mondta) áldozatos szervezők és lelkes tanárok hívták létre és tartják életben, felismerve, hogy az anyanyelvi nevelés az iskolai gyakorlatban nem egyenrangú fele az irodalmi nevelésnek. Cél: az anyanyelvi nevelés emancipálása.

Molnár Ildikó a felsőfokú képzésben résztvevők beszédművelő versenyeiről szólt, s nyelvi szintek szerint elemezte a leggyakoribb hibákat. A versenyek a pedagógusmunkában nélkülözhetetlen képességeket fejlesztenek: mintát adnak a fegyelmezett gondolkodáshoz, a kulturált viselkedés próbáját jelentik, s szolgálják a műveltség gyarapítását és az emberi kapcsolatok kiszélesítését. Kerekes Barnabás az Anyanyelvápolók Szövetségének ifjúsági szervezetéről és saját iskolájának kollektív — és igen gazdag — nyelvművelő munkájáról beszélt.

Árpás Károly új mozgalmat mutatott be: a retorikai versenyek mozgalmát és felépítését ismertette. Ez egyelőre megyei szinten — Csongrád megyében — indult meg. Kíváncsok, hogy váljon országos méretűvé a Deák szónoklati verseny.

Nagy L. János az Implom József országos középiskolai helyesírási versenyről, V. Raisz Rózsa a pedagógusjelöltek Nagy J. Béla országos helyesírási versenyéről beszélt.

A drámapedagógiai bemutatók, előadások sorában a módszer ismert képviselői, Debreczeni Tibor, Gabnai Katalin, Rudolf Ottóné mellett Péter Etelke foglalta össze rendszereken a gyakorlati drámapedagógia tudnivalóit, ismertette a módszer történetét, főbb követelményeit, sok példát mutatva be különféle tantárgyakból a dramatikus feldolgozásra. Antalné Szabó Ágnes „szövegjátékok”-at mutatott be, Hernádi Sándor, valamint Petőfi S. János—Benkes Zsuzsa módszerei alapján kidolgozva a nyelvi, grammatikai szempontú játékos szövegátalakító feladattípusokat. Loboczky Jánosné videofelvételét lejátszva elemezte a módszer lehetőségeit.

Az utolsó nap programját Benkes Zsuzsa minisztériumi főtanácsos tájékoztatója nyitotta meg, majd tankönyvbemutatók következtek. A Jászó Anna bevezetőjében szólt a közelmúltban megjelent anyanyelvi tankönyvek sokféleségéről, a sokféleségből eredő egyenetlenségekről, s megoldási javaslatokkal is szolgált.

Tankönyveiket a következő szerzők mutatták be:

B. Fejes Katalin, Galgóczi Lászlóné, Cs. Jónás Erzsébet, Orosz Sándorné, Nagy L. János, Dörnyei László, Magassy László, Széplaki György, Szombati Józsefné, Szende Aladár, Takács Edit, Vörös Ferenc, Raátz Judit—Fercsik Erzsébet.

A záróülésen Szathmári István méltatta a konferencia eredményeit, s azt is kifejtette, min kellene változtatni a jövő konferenciák szervezésekor, mindenekelőtt a túlszűfoltágon, a sok előadás ugyanis kevés időt engedett a vitára, a szakmai beszélgetésekre. Vigyázni kell ezenkívül arra is, hogy a különböző iskolatípusok megfelelő arányban szerepeljenek a tanácskozásokon, s hogy a tankönyvbemutató nagyobb súlyt és teret kapjon.

Szathmári István hangot adott annak a kívánságnak, amelyet a konferencián sokan elmondtak, hogy a Művelődési és Köznevelési Minisztérium emelje fel eggyel az anyanyelvi órák számát.

A szervezést méltatva a zárszó külön kiemelte a 80 éves Szende Aladár tevékenységét, aki a kezdetektől irányította az anyanyelv-oktatási napok szervezésének munkáját, nagy hozzáértéssel, körültekintéssel és lelkesedéssel.

V. Raisz Rózsa

Öregdiák szavunk helyesírásáról. — Megyei lapokban, a Kelet-Magyarország 1988. június 4-i számában Dóri János nyíregyházi tanár kifogásolta az *öregdiák* szó használatát egy érettségi találkozóról szóló cikk „Öregdiákok találkozója” címében. Indokként azt a logikai ellenvetést említette, hogy az ilyen találkozókra részt vevő idős emberek már régóta nem *diák*-ok. Ezért aztán a cikkíró — a súlykot kissé messze vetve — nem is az *érettségi találkozó* vagy *öregdiákok találkozója* szerkezettel jelölte az ilyenféle rendezvényeket, hanem az *iskolavégzés-évforduló*, illetve *iskolavégzés-találkozó* többszörös szóösszetétel-szörnyetegekkel, amelyek szerintem méltán odaillenek Zsirai Miklós hajdan készített „nyelvészeti csodabogarak” című gyűjteményébe.

A hangnemből már érezhető, hogy semmilyen tekintetben nem értek egyet Dóri János kollégámmal, ám ennek ellenére írását mégis figyelemre méltónak tartom: jelzi ugyanis, hogy *öregdiák* szavunk helyesírásával valami nincs rendben, s ezért félreértéshez vezethet.

A magyar nyelv értelmező szótára (5: 493) szerint szavunknak az alábbi két jelentése ismeretes: 1. (Egyetemen, főiskolán) évről évre beiratkozó, vizsgáival elmaradt, az átlagosnál idősebb hallgató. 2. Valamely iskola, tanintézet végzett, volt diákja.

Véleményem szerint az első jelentést tartalmazó szó nem összetétel, hanem csak szó szerkezet, s így írása helyesen ez: *öreg diák*. Ezt a megállapításomat arra a tényre építem, hogy az *öreg* és *diák* egybeírásával itt csak az 'öreg' és 'diák' jelentéseket próbáljuk összegezni, de semmi új jelentést nem adunk vele a szónak. Márpedig a szóösszetételben általános követelmény az új jelentés, különben mi szükség volna az egészre.

Más a helyzet a második jelentést tartalmazó szó esetében, minthogy ott már nem jelentésszegezésről, hanem új jelentésről van szó: 'volt diák; olyan idős személy, aki diákja volt egykor valamelyik iskolának'. Ez a jelentés már kielégíti a szóösszetétel alapkövetelményét, s így egybe is kell írni: *öregdiák*.

Meggyőződésesem, hogy Dóri János nyíregyházi kartásamat is ez a nem kellően megalapozott egységesített helyesírás tévesztette meg. Ezért javaslom, szakembereink vizsgálják meg a felvetett problémát, és szükség esetén tegyék meg a helyesírási módosítást. Nehogy mások is megtévedjenek!

Balogh László

Képzett szavainkról. A Magyarország című hetilap egyik 1984. évi szeptemberi számában az „Érdi érdekesség. Múzeum világjáró magyarokról” című cikkben olvastam a következő mondatot: „Jetting Károly (1730—1790) hosszú ideig *robinzonoskodott* egy Málta környéki lakatlan kis szigeten.” Ebben a mondatban érdekes, valójában egyéni képzésű szó a *robinzonoskodott*. Sok mindenről árulkodik ez a képzett igealak. Mutatja először is azt, hogy nyel-

vünk szereti a hasonlóság alapján létrejött névátviteleket. Szinte mindenki olvasta Defoe híres könyvét, tehát tud róla, hogy milyen ember is volt Robinson. E névnek, illetőleg éppen a hasonlóságát kifejező *-s* képzővel ellátott alakjának, a *robinzonos*-nak a hallatára kinek-kinek több-kevesebb kép is felidéződik a tudatában, a Robinzonra jellemző tettekből, viselkedésből stb.

A *robinzonos* melléknévhez ez esetben még a *-odik* képző járult, amely azt jelenti, hogy valaki az alapszóban megjelölt módon viselkedik, vagyis a *robinzonoskodott* igealak jelentése körülbeül ez: 'Robinsonhoz hasonlóan élt'. A szó stílusértékét — azonkívül, hogy szinte romantikus képet, képeket idéz fel — az is színesíti, hogy eddig nemigen hallott, tehát friss egyéni képzéssel van dolgunk. Jó példa ez arra is, hogy milyen hasznos szóalkotási mód a szóképzés: rövid hangalakkal sokféle értelmet és érzelmet képes felidézni. És egyben ez az egy szó is igazolja, hogy a mi nyelvünk gazdag képzőkben. Továbbá bizonyítja, hogy bár a mai nyelvben inkább a szóösszetétel a gyakoribb szóalkotásmód, azért jönnek létre képzett alakok is.

Szathmári István

Az idegen szavak toldalékos alakjainak írásáról, helyesírásáról. Nemrégiben jelent meg az Európa Kiadónál a „Lyra Mundi” (vagyis „a világ lírája, lírai költészete”) című sorozatban egy másfél száz oldalas kötet: Francis Jammes Versei. Ezt a szép kötetet ismerteti egy érdekesen, át- és beleérzéssel megírt cikk a Könyvvilág egyik 1984. évi számában. Ezúttal azt szeretném igazolni ez utóbbinak a kapcsán, hogy mennyire fontos az írás módja, a helyesírás, még az idegen szavak toldalékoltsági formáinak az írásmódja is. Ti. ha nem ügyelünk a hosszú idő alatt kialakult szabályokra, félrevezethetjük az olvasót, sőt esetleg magunkat is.

Lássuk a cikk idevágó példáit. Francis Jammes-nak, főként a XX. század első három évtizedében alkotó, sajátos tollú francia költőnek a családnevét így írjuk le: Jammes, de a kiejtésben — mint a francia nyelvben gyakran — a szóvégi *-es* nem hangzik, vagyis úgynevezett néma, ki nem mondott betűcsoport, tehát a nevet így mondjuk: „Zsamm”. A néma betűcsoport azonban megváltoztatja a szó toldalékolását és írásmódját, helyesírását. Helyesírási szabályzatunk idevonatkozó utasítása így hangzik: „Ha az idegen írásmód szerint írt ... tulajdonnév végén hangérték nélküli, úgynevezett néma [ki nem mondott] betű vagy ... betűk együttese van, akkor a magyar toldalékolat [ragot, jelet, képzőt] mindig kötőjellel fűzzük a szó testéhez”.

Nos, a cikk írója, illetőleg a folyóirat szerkesztője ennek megfelelően, tehát helyesen járt el, amikor „az egész jammes-i lírát” kifejezésben az *-i* képzőt kötőjellel kapcsolta a kis kezdőbetűvel jelölt névhez. Négy alkalommal azonban nem követte a szabályt. Mindjárt a címben lévő „jammes-izmus” szóban kötőjel nélkül kapcsolta az *-izmus* képzőt a névhez, és ez nemcsak hibás, hanem nehezen olvashatóvá is teszi az amúgy is ritka szót. Még nagyobb baj, hogy a név *-val*, *vel* ragos alakja mindkét esetben hibás. Egyszer így fordul elő: *Jammes-szel*, tehát a névhez — helyesírási szempontból egyébként jól — kötőjellel kapcsolódik a rag hasonulós alakja, de *-szel* formában. Ez aztán vagy azt sugallja, hogy a költő angol nevű volt — akkor ugyanis a név kiejtése „dzséimsz” — és a *-vel* ragos alakja a kiejtésben „dzséimsszel” lesz. Vagy pedig — helytelenül — arra enged következtetni, hogy a franciában a szóvégi *-es*-t is ki kell mondani. Ugyanúgy hibás — a helytelen kiejtésre való utalás miatt — a *Jammes-nek*, helyesen: *Jammes-nak*. Egyéb baj van a negyedik, *Jammes-al* írásmóddal. Ebben az a helytelen, hogy a *-val* *v*-jének a szó utolsó mássalhangzójához való hasonulását nem tünteti fel, ezt a betűt egyszerűen elhagyja. Helyesen így hangzik, illetve így írjuk: *Jammes-mal*.

Szathmári István

A szenvedő ige újabb terjedése

Az utóbbi időben az *-atik*, *-etik*; *-tatik*, *-tetik* képzős szenvedő igék, illetve szerkezetek terjedésének vagyunk a tanúi. Ezek az igealakok immár megjelentek a prózaíróknál (Illyés Gyula például ezt írta: „Értük az előző nemzedék felel, s az apák bűnei, hibái most *megbüntetnek*.” Sütő Andrásnál meg ezt olvashatjuk: „Miután a magyarság Trianonnal *földaraboltatott*, létrejött az összmagyarság létérzésében . . . a Trianon-szindróma.”). Ott találjuk őket az esszéyszerű megemlékezésekben (a börtönviselt költőt, Kárpáti Kamilt idéző írásból való a következő mondat: „Micsoda erkölcsi szerencsénk volt a mihaszna kárpáti Kamiloknak, akik idejekorán pattogtak, *elzárattak*.”). Természetesen található passzív forma a tudományos stílusban (egy mondat egy tanulmányból: „A régi tanterv minden kötetlensége ellenére is túl részletesnek *találtatott* . . .”). De megjelent a sajtónyelvben, sőt az interjúban, és nemegyszer hallottam parlamenti felszólalásban is („A szöveg csak betekintésre *használtassék*” — mondta egy kolléga az előadásában; „A megértés ideje később *adatik meg*” — jelentette ki nemrégiben egy parlamenti képviselő hozzászólásában).

Miért tarthatjuk szerencsésnek az itt említett jelenségeket? Egyszerűen azért, mert a személytelenséget szenvedő igealakokkal tudjuk legjobban érzékeltetni. Egyébként személytelen kifejezésmódról akkor beszélünk, ha a cselekvést nem cselekvő alanyhoz kötöttén fejezzük ki. Vagy azért hagyjuk el a valóságos cselekvőt, mert nem ismerjük, vagy pontosan nem ismerjük, esetleg valamilyen okból nem akarjuk megmondani. Pl. a Sütő-idézetben: „Miután a magyarság Trianonnal *földaraboltatott* . . .”. Vagy pedig azért, mert általános alanyról van szó, tehát a cselekvés mindenkire vagy sokakra vonatkozik: például az előadásból vett példamondat esetében: „A szöveg csak betekintésre *használtassék!*” Leggyakrabban azonban egyszerűen arról van szó, hogy magára a cselekvésre, és nem az azt végzőkre tesszük ilyenformán a hangsúlyt, pl. a parlamenti képviselő megjegyzésében: „A megértés ideje később *adatik meg*”. Néha meg csupán némi régies, ünnepélyes, bibliai hangulatot érzékeltet a szenvedő forma, pl. a Kanadában élt Tűz Tamás költőre emlékező írásból való következő részlet: „Tamás egyszerűen elhatározta, hogy már semmi célja nincs az életének és meg akar halni . . . Nagyon keveseknek *adatik meg* a lehetőség ennek a kívánságnak a beteljesítésére. Tamásnak *megadatott*. *Megadatott*, hogy amikor ő szeretett volna, szépen, lassan elment.” (Simándi Ágnes „Test, lélek, szellem” című emlékezéséből.)

Örüljünk tehát a szenvedő formák visszatérésének, mint ahogy ugyanez tapasztalható a finn nyelvben, csak ott még nagyobb arányú a passzív formák kiteljesedése.

Szathmári István

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Lévai Béla</i> : Szóladmonostora	445
<i>Prohászka János</i> : Két kihalt szavunkról (<i>csécs, bécs</i>)	448
<i>Dömötör Ákos</i> : A kutya ugat, a karaván halad	449
<i>Dömötör Ákos</i> : Molnár-szikla	450

Szemle

Szikszainé Nagy Irma: Az ikerítés helye... (Ismerteti: <i>B. Lőrinczy Éva</i>)	451
Békési Imre: Jelentésváltozatok interpretációs megközelítése (Ismerteti: <i>Szabó Zoltán</i>)	454
T. Molnár István: A magyar beszédhangok szubjektív elemi szimbolikája (Ismerteti: <i>Székely Gábor</i>)	456
Tóth Etelka- Tóth Tibor: Hunor. FOK 1994. Oktatási programcsomag. (Ismerteti: <i>Papp Ferenc</i>)	460
Zimányi Árpád: Nyelvművelő cikkek sajtószemléje. 1979. (Folytatás)	461

A Nyelvőr hírei

<i>Békési Imre</i> : Benkő László (1912—1994)	471
<i>Molnár Ildikó</i> : A pedagógusjelöltek Kazinczy-versenyének országos döntője	472
<i>Lendvai Endre</i> : Fordítók és tolmácsok XIII. világkongresszusa	474
<i>V. Ruisz Rózsa</i> : XI. Országos Anyanyelv-oktatási Napok	477

A Nyelvőr postája

<i>Balogh László</i> : Öregdiák szavunk helyesírásáról	482
<i>Szathmári István</i> : Képzett szavainkról	482
<i>Szathmári István</i> : Az idegen szavak toldalékos alakjainak írásáról, helyesírásáról	483
<i>Szathmári István</i> : A szenvedő ige újabb terjedése	484

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy évre 400 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők a Magyar Nyelv-tudományi Társaságtól (Bp. V., Piarista köz 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (Bp. XIII., Lehel út 10/A.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1052 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 1-185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1-382-440) könyvesboltjaiban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

193. A moldvai csángó nyelvjárás atlasza. I—II. 1991. 1380,— Ft.
195. **Ábrahám Imre:** Nyúl község nyelvkinccse. 1991. 290,— Ft.
197. **Szikszaíné Nagy Irma:** Az ikerítés helye, szerepe, szabályszerűségei a magyar nyelv rendszerében. 1993. 100,— Ft.
200. **Bárczi Géza** Emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. **Szathmári István, E. Abaffy Erzsébet, B. Lőrinczy Éva.** 1994. 200,— Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvelmékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,— Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,— Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,— Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,— Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,— Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,— Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,— Ft.
Székelyudvarhelyi Kódex. 1526—1528. 1993. 400,— Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,— Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,— Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Emlék Szily Kálmán nyolczvanadik születésnapja alkalmából. Bp., 1918. 140,— Ft.
Erdélyi Múzeum. Szerk. Szabó T. Attila. 1947/1—4. Kolozsvár, 1947. Reprint. Bp., 1990. 85,— Ft.
M. Kiss Pál: Erdélyi magyar művészek a XVIII—XX. században. 1990. 80,— Ft.
Szent Margit élete. Bp., 1990. 336,— Ft.
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,— Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,— Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességszűzeirásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771). I. Bp. Zalaegerszeg, 1991. 600,— Ft, II. 1992. 800,— Ft.
Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag. Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára. Szerk. Pál Deréky, Timothy Ricse, Sz. Bakró-Nagy Marianne, Hajdú Péter. Wien—Bp., 1992. 1500,— Ft.
Zsirai Miklós emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,— Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993. 1900,— Ft.
Lőrincze Lajos: Megnől az ember szíve. Barátok—emlékek—találkozások. Veszprém, 1993. 240,— Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.